

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İMPARATÖRLÜK VÂRİSİ

m. Kemal

RYAN GINGERAS

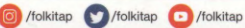
Bu eser modern Türkiye'nin kurucusunu anlamlı bir tarihsel perspektife yerleştiriyor ve onun temel fikirlerinin aynı ölçüde derinlikli bir analizini sunuyor.

M. Şükrü Hanioglu, Princeton Üniversitesi.

Osmanlı İmparatorluğu sona yaklaştıkça pek çok Osmanlı askeri vatani kurtarmak için liderlik vasfına soyundu. Birinci Dünya Savaşı yalnızca Osmanlı topraklarının çözülmesine değil, öne çıkan bu liderlerin de farklı fikirler ortaya atmasına yol açtı. Enver, Talat ve Cemal Paşa troyka yönetimi ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti de siyaset sahnesinden silinirken Selanik'ten yeni bir lider çıktı. Hem dönemin bütün hizipleriyle irtibatla olan hem de onlardan ayrı bir yola çıkan Mustafa Kemal, İmparatorluk'tan kalan mirasla bir Cumhuriyet kurdu.

İtilaf Devletleri'ni hem savaş meydanında hem de masada mağlup ettikten sonra devraldığı mirası tüm dünyanın gözleri önünde ileriye taşıdı. Bu mirasın içinden alınanlar ile geçmişe terk edilenler modern Cumhuriyet'in yapılarını oluşturdu.

İmparatorluğun kaderiyle oynamaya aday Selanikli bir gençten, asker Mustafa Kemal'e oradan devlet kurucusu Atatürk'e yolculuğu ele alan bu kitap, hem geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun hem de erken Cumhuriyet'in sancılı yıllarının da özlü bir anlatımını sunuyor.

		İMPARATORLUK VÂRİSİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK	ISBN 978-625-6584-07-5
	KİTAP NO / 309	BASKI / 1	
			

İMPARATORLUK VÂRİSİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

FOL 309

© MAK GRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.
SERTİFİKA NO: 44396

TARİH 25
CUMHURİYET TARİHİ 03

İMPARATORLUK VÂRİSİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK
RYAN GINGERAS

ÇEVİREN: DÂRA ELHÜSEYNİ

ÖZGÜN ADI: *MUSTAFA KEMAL ATATURK: HEIR TO AN EMPIRE*
EDİSYON: © OXFORD UNIVERSITY PRESS, 2015.

EDİTÖR: ÜMİT KURT
YAYINA HAZIRLAYAN: CANSU AKSOY
REDAKSİYON: MAK GRUP REDAKSİYON EKİBİ
GÖRSEL YÖNETMEN: NURULLAH ÖZBAY
GRAFİK TASARIM VE UYGULAMA: TAVOOS

ISBN 978-625-6584-07-5

BASKI: SALMAT BASIM YAYINCILIK AMBALAJ SANAYİ TİCARET LTD. ŞTİ.
MATBAA SERTİFİKA NO: 47771

1. BASKI: EKİM 2023

İLETİŞİM ADRESLERİ
ÇİNNAH CD. KIRKPINAR SK. 5/4
06420 ÇANKAYA ANKARA
TEL.: 0312. 439 01 69
www.folkitap.com
bilgi@folkitap.com
siparis@folkitap.com
www.twitter.com/folkitap

İMPARATORLUK VÂRİSİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

RYAN GINGERAS

ÇEVİREN
DÂRA ELHÜSEYNİ

RYAN GINGERAS

Modern Doğu Avrupa ve Ortadoğu tarihi üzerine çalışmalar yapan Gingeras, çok sayıda makale ve kitap kaleme almıştır. Yazılarının bir kısmı New York Times, Washington Post, Foreign Affairs, International Journal of Middle East Journal gibi önemli gazete ve dergilerde yer almıştır. *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of Ottoman Empire* isimli kitabı Rothschild Milliyetçilik ve Etnik Araştırmalar ve Britanya-Kuveyt Dostluk Derneği kitap ödülleriyle layık görülmüştür. Araştırmalarına Naval Postgraduate School'da devam etmektedir.

Başlıca eserleri: *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923* (2009); *Heroin, Organized Crime and the Making of Modern Turkey* (2014), *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire* (2016), *Eternal Dawn: Turkey in the Age of Atatürk* (2019), *The Last Days of the Empire* (2022).

DÂRA ELHÜSEYNİ

2002 yılları arasında ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. Çeviri çalışmalarının yanı sıra "Toplum ve Kuram" ve "Kürt Tarihi" dergilerinde editörlük faaliyetleri yürütmüştür.

Başlıca çevirileri: Behlül Özkan, *Türkiye'de Milli Vatanın İnşası (From the Abode of Islam to the Turkish Vatan: Making of a National Homeland in Turkey)*, Rodney Hilton, *Bond Men Made Free Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, (henüz yayımlanmadı), William Foote Whyte, *Köşebaşı Toplumu (Street Corner Society)*, Paul Willis, *İşçiliği Öğrenmek (Learning to Labour)*, Jessica Harland-Jacobs, *Builders of the Empire: Freemason and British Imperialism, 1717-1927*, Christine M. Philliou, *Türkiye: Tarihe Muhalif Bir Geçmiş* (2022), Kristin Fabbe, *Devletin Müritleri* (2023), Marinos Sariyannis, *Osmanlı'nın Üç Harfliler: Hortlaklar, Hayaletler, Cinler Arasında* (2023), Melis Hafez, *Osmanlı'da Tembelliğin Keşfi* (2023).

İÇİNDEKİLER

GÖRSEL LİSTESİ	11
HARİTA LİSTESİ	11
TEŞEKKÜRLER	13
GİRİŞ	15
1. BÖLÜM	
BİR GENÇ OLARAK ATATÜRK, 1880-1912	20
2. BÖLÜM	
BİR ASKER OLARAK ATATÜRK, 1912-1918	54
3. BÖLÜM	
BİR DEVRİMCİ OLARAK ATATÜRK, 1918-1922	90
4. BÖLÜM	
BİR DEVLET ADAMI OLARAK ATATÜRK, 1923-1927	141
5. BÖLÜM	
BİR İKON OLARAK ATATÜRK, 1927-1938	178
6. BÖLÜM	
TARİHSEL BİR FİĞÜR OLARAK ATATÜRK	212
BİRİNCİL KAYNAK ALINTILARI	220
DİZİN	229

GÖRSEL LİSTESİ

1. Dünyaya açılan bir liman: Selanik
2. Bir kahramanın annesi
3. Çiçeği burnunda bir yüzbaşı
4. Büyük emelleri olan bir devrim
5. Cephede bir komutan
6. Savaşın masum kurbanları
7. İtilaf Güçlerinin Başkenti İşgali
8. Vatanseverler meclisi
9. Savaşın sorumluluğunu üstüne almak: Mustafa Kemal üniformasını son kez giyerken
10. “Bırak, yansın yıkılsın!”
11. Türkiye’nin bir numaralı ailesi daha mutlu zamanlarında
12. Radikal bir değişim için araç
13. Gazi’nin suikastçıları
14. Türkiye’nin atası geliyor
15. Ulusun akıl hocası
16. Yeni bir siyasi manzara
17. Cumhurbaşkanı’nın kızı: Atatürk ve en küçük manevi kızı Ülkü

HARİTA LİSTESİ

1. 1900 yılında Osmanlı İmparatorluğu
2. Türk Kurtuluş Savaşı, 1919-1923
3. Günümüzde Türkiye

TEŞEKKÜRLER

Öncelikle Bonnie Smith, Priscilla McGeehon ve Charles Cavaliere'e bu kitabı yazma ve üretme fırsatı ve rehberliği sundukları için teşekkür etmek isterim. Böyle bir kitabı yazma şansına sahip olmak benim için gerçekten bir onur ve ayrıcalık. Atatürk hakkında [Oxford University Press'in] *The World in a Life* dizisi için yazma fırsatının sunulması olağanüstü bir ikram ve onurdu. Beni bu projeyi üstlenmeye teşvik eden ve tavsiyelerde bulunan *Naval Postgraduate School*'daki meslektaşlarıma şükranlarımı iletiyorum. Çalışmamı destekleyen ve böyle bir biyografinin nasıl derleneceği konusunda gerekli tavsiyelerde bulunan arkadaşlarıma ve meslektaşlarıma da teşekkür etmek istiyorum. Bu projeyi üstlenmem, Mustafa Kemal'in hayatını özenli bir şekilde özetlemeye çalışanları daha fazla takdir etmemi sağladı. Onun hayatını bütünüyle ve dirayetli biçimde anlatmanın ne kadar zor olduğunu şimdi daha iyi anlıyorum. Bu nedenle Paul Dumont, Şükrü Hanioğlu, Klaus Kreiser ve Andrew Mango'ya çok şey borçluyum. Her zaman olduğu gibi, ailemin sevgisi ve desteği için çok minnettarım. Bu kitabı çocuklarım Amaya ile Sebastian'a, tanıdığım en harika iki insana ithaf etmek istiyorum.

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti, 20. yüzyılın başlarındaki çalkantılardan doğan genç bir ülkedir. 1923 yılında kurulan bu ülke, altı asırlık bir devletin, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun ve çileli çöküşünün bir sonucuydu. Günümüzdeki Rusya, Çin, İran ve Avusturya gibi Türkiye Cumhuriyeti de içinden çıktığı imparatorluğun karmaşık ve ıstıraplı bir mirasını devraldı. 20. yüzyılın şafağında Osmanlı İmparatorluğu diplomatik açıdan tecrit edilmiş, siyasi açıdan istikrarsız, toplumsal açıdan parçalanmış ve ekonomik açıdan zayıf bir hâldeydi ve 20. yüzyılın ilerleyen dönemleri tüm bu zayıflıkları ve güvensizlikleri daha da ön plana çıkardı. 10 yıl süren zorlu mücadeleler sırasında (Birinci Dünya Savaşı'nın en berbat zamanlarını da içeren bir dönem), imparatorluğun yüz binlerce vatandaşı savaş, kıtlık ve devlet baskısı nedeniyle hayatını kaybetti. Osmanlı halkının çektiği korkunç acılar ve İngiltere ile Fransa karşısında aldığı yenilgi, erken dönem Türk devletini en başından beri töhmet altında bıraktı. Birçokları için Osmanlı hanedanının çöküşü, Romanov, Habsburg, Hohenzollern ve Çing hanedanlarının çöküşü gibi adil ve gecikmiş bir sondan daha fazlasını temsil ediyordu. Türkiye'nin Osmanlı mirası, bu kişiler için geri kalmışlığın ve zalimliğin bir göstergesiydi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi talihi, kuruluşundan sonraki 10 yıl içinde hızla tersine döndü. 1930'ların sonlarına gelindiğinde, uluslararası yorumcular ülkenin gelişimini tam bir modern mucize olarak görüyorlardı. Yerini aldığı imparatorluğun aksine, Türkiye hızla belirgin biçimde daha güçlü, daha istikrarlı ve görünüşte daha aydınlanmış bir devlet hâline geldi. Başkent Ankara'da çıkarılan kanunlar,

toplumun refahını ve uluslararası saygınlığı hak eden bir yönetimin inşasını giderek daha fazla amaçlar hâle geldi. Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemin diğer güçleri gibi, Türkiye'nin de siyasi ethosu gururlu ve tavizsiz bir milliyetçiliğe dayanıyordu. Ülkenin aşırı seküler liderleri, çağdaş Avrupa'nın motiflerini ve toplumsal zevklerini benimsemekten gurur duyuyorlardı. Büyük Buhran'a rağmen Türkiye ekonomisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı sırasında uğradığı zararın büyük bir kısmını telafi etmeyi başardı. İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti artık daha iyiye giden bir devletten fazlasını temsil ediyordu ve İtalya ya da Sovyetler Birliği gibi bu ülke de 20. yüzyılda modern siyasetin özünü temsil etmeyi amaçlıyordu.

Bu dönemin çağdaşları açısından ülkenin ilk cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, bu radikal dönüşümün hem ilham kaynağı hem de mimarıydı. 1938'de hayatını kaybettiğinde Mustafa Kemal, Versay Barış Antlaşması (1919) sonrası dönemin diğer önde gelen devlet adamlarıyla sık sık karşılaşırlıyordu. Türkiye dışında Mustafa Kemal'in ismi hem cesur liderlikle hem de hırslı reformlarla eşanlamlı görülüyordu. Ülkenin kurtarıcısı rolünü çok iyi biçimde üstlenen Mustafa Kemal, kendi yurttaşları ve yabancı konukları üzerinde büyük bir canlılıkla ve özgüvenle hareket eden bir insan olarak etki yarattı. Atatürk'ün hem ilerici hem de ikonoklastik bir insan olarak ünü, Türkiye'nin önde gelen komutanı ve savaş kahramanı olarak zaten zirvede olan konumunu daha da fazla güçlendirdi. Aldığı övgüler ve sahip olduğu ün hem Batı'da hem de Doğu'da göz ardı edilemez bir hâldeydi. Zamansız ölümünden önce bile Mustafa Kemal, Avrupalı ve ABD'li liderlerin yanı sıra Asya ile Ortadoğu'daki milliyetçilerin ve dinî liderlerin de övgüsünü kazanmayı başarmıştı. Modern zamanların Büyük Petro'su ya da İmparator Meiji'si gibi, Atatürk en cansız ya da mağlup ulusun bile ilham verici,

aydınlanmış ve komutanlık becerisine sahip bir liderin rehberliğinde kurtarılabileceği ve yeniden yaratılabileceği fikrini somutlaştırdı.

Öte yandan cumhurbaşkanlığının bazı yönleri Mustafa Kemal'in yurt içinde ve yurt dışında uyandırdığı hayranlığı azalttı. Liberal demokrasiye çok az tahammülü olan bir diktatör olduğu inkâr edilemezdi. Kendini ön plana çıkarma tutkusu, onun hükümlerinden ve değerlerinden çok az sapan yaltakçı bir siyasi kültürün yaratılmasına zemin hazırladı. Atatürk'ün uzlaşmaya yanaşmaması ve muhalefete tahammül edememesi, çok sayıda vatandaşının ölümüyle sonuçlanan şiddet ve baskı eylemlerine de yol açtı. Pek çok kişinin bir sevgi göstergesi olarak "Gazi" diye andığı Mustafa Kemal ayrıca skandallar ve uygunsuz davranışlarla da ün saldı. Kadınlarla olan çalkantılı ilişkileri ve içkiye olan düşkünlüğü, isminin pek çok dedikoduda geçmesine ve kendisiyle ilgili can sıkıcı açıklamalara yol açtı.

Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatını ve yaşadığı dönemi anlamak, modern Türkiye Cumhuriyeti'nin karmaşıklığını anlamak için önemli bir ilk adımdır. Onun hayatı incelendiğinde, ülkenin yaşlanan bir imparatorluktan genç bir ulus devlete dönüşümünü şekillendiren temel olayların bir özetiyle karşılaşılır. Çocukluğundan başlayarak yaşadığı sıkıntılar, döneminin en baskın siyasi ve toplumsal temalarına dair önemli bilgiler sunar. Atatürk'ün mücadelesini verdiği sekülerlik, ulusal kimlik, Batı'yla ilişkiler ve modernlik gibi konuların pek çoğu, günümüzde Türklerin devlet ve toplum meseleleri olarak yüzleşmeye devam ettiği konulardır.

Mustafa Kemal'in yetiştirilme tarzına ve kariyerinin ilk yıllarına bakıldığında, onun dünya genelinde bir şöhrete ve tanınırlığa ulaşmasını temelden belirleyen çok az şey olduğu görülür. Gençlik yıllarının büyük bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu'nun oldukça kozmopolit ama yine de taşra denebilecek bir yerinde geçti. Askerî eğitim almaya karar vermesi, Balkanlar'daki memleketi Selanik'ten ayrılmasına

yol açtı. Atatürk hayatının önemli bir bölümünü Osmanlı ordusunda subay olarak geçirdi. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai çöküşüne işaret eden savaşların neredeyse hepsinde yer aldı ve cesareti ve kararlı liderliğiyle erken yaşta ün kazandı. Türkiye'nin tek başına ilan ettiği bağımsızlık savaşı sırasında Yunanistan, İngiltere ve Fransa ordularını yenilgiye uğratan Mustafa Kemal, ülke içinde tartışılmaz bir siyasi konum elde etti. Fakat askerî başarılarının ardında, büyük siyasi hırsları ve derin entelektüel merakları olan bir adam olduğu da ortaya çıktı. Fikirler ve tartışmalar konusundaki zekâsı ve derinlerde yatan iktidar arzusu, kariyeri siyasete doğru kaydıkça Atatürk'ün en önemli varlıkları hâline geldi.

Atatürk'ün yeni ülkenin lideri olarak ilk yılları istikrarsızlıklarla ve kanlı olaylarla geçti. Türkiye'nin cumhurbaşkanı olarak görevine, başında kendisinin bulunduğu güçlü bir devlet inşa etmeyi amaçlayan bir dizi temel yapısal reformla başladı. Başkentteki siyasi rakiplerine ve taşradaki isyancılara karşı yürüttüğü şiddetli askerî harekâtların da gösterdiği üzere, Atatürk aynı zamanda acımasız bir siyasi muarız da olabiliyordu. Mustafa Kemal'in iktidarı ele geçirmesi kesinleştikçe, reformlarının temposu ve şiddeti de hızla arttı. Onun entelektüel vesayeti ve sorgulanmayan siyasi otoritesinin himayesi altında, genç cumhuriyeti bir kültür devrimi sardı. Bu dönemde gerçekleştirilen değişiklikler genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun başarısızlıklarıyla ilişkilendirilen kurumların ve pratiklerin yenilerini oluşturmayı amaçlıyordu. Eski imparatorluk geleneklerinin yerine açıkça Batılı değerleri getiren Atatürk, gelecek nesillere yenilgiye ya da çöküşe boyun eğmeyecek bir ülke bırakmayı umuyordu.

Türkiye'nin 20. yüzyılda da ayakta kalmaya devam etmesi, günümüzde pek çok kişinin hâlen Atatürk'e ülkenin ebedi lideri olarak hayranlık duymasına ilham olur. Fakat Atatürk, Türk toplumunu modern ve ilerici bir ulus vizyonuna uymaya çağırırken, aynı zamanda hoşnutsuzluk ve güvensizlik tohumları

da ekmişti ve bu durum, günümüzde pek çok Türk'ün hâlâ Atatürk'ün mirasına karşı kin beslemesine neden olmuştur. Atatürk'ün hayatının ve başarılarının, sorunlu kökenlere sahip bir ülkede inşa ettiği ve rehberlik ettiği cumhuriyetin, mihenk taşı olmaya devam ettiği tartışma götürmez bir gerçektir. Onun bir devlet ve ulus olarak Türkiye vizyonu, günümüzde Türklerin ülkelerinin hem bugününe hem de geleceğine dair tahayyüllerini şekillendirmeye devam etmektedir.

1. BÖLÜM

BİR GENÇ OLARAK ATATÜRK, 1880-1912

Ocak 1922’de Mustafa Kemal Atatürk, bir İstanbul gazetesi-
nin başyazarına hayatı ve kariyeri hakkında uzun bir röportaj
yapma fırsatı sundu. Röportajda erken yaşlardaki eğitimi,
ailesi, ordudaki ilk yılları ve genç bir adam olarak siyasi eğilim-
leriyle ilgili çok sayıda konuya değindi. Hayatıyla ilgili bu uzun
röportaj, Mustafa Kemal’in Osmanlı ordusunda bir komutan
ve imparatorluğu yabancı işgalinden kurtarmak için Milli
Hareket’in lideri olarak yükselişini ilk kez kamuoyu önünde
açıklama ve bir bağlama oturtma girişimiydi. Yayımlandığı
bağlam ve zamanlama göz önünde bulundurulduğunda, rö-
portajda yer alan açıklamaların büyük önem taşıdığı görülür.
1922 kışında Mustafa Kemal, Osmanlı İmparatorluğu’nun
Anadolu’daki merkez vilayetlerinde bağımsız ve sağlam bir
ülke kurmanın eşiğinde görünüyordu. Türkiye’nin en yüksek
siyasi lideri olarak statüsü ve emperyalizm karşıtı direnişin
bir sembolü olarak uluslararası üne kavuşması, yaklaşık bir
yıl sonra Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla ve cumhur-
başkanlığına seçilmesiyle teyit edilecekti. İlerleyen yıllarda
şöhretinin ve siyasi ağırlığının, Mustafa Kemal’in fikirleri
ve deneyimleri hakkındaki açık sözlülüğünü önemli ölçüde
tahrif ettiği bilinen bir gerçektir.

Mustafa Kemal bir otobiyografi yazmamıştır.
Cumhurbaşkanı olduktan sonra arkadaşlarına ve tanıdık-
larına sadece gençlik yıllarından birkaç anekdot aktarmış-
tır. Hayatının ilerleyen dönemlerinde anlattığı hatıraların
çoğu Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve Türkiye
Cumhuriyeti’nin ilk günlerinde yaşadıklarıyla ilgilidir.

Aralarında onu gençlik yıllarından tanıyan birkaç kişinin de bulunduğu pek çok arkadaşı ve aile mensubu, daha sonra kendi hatıralarında ya da röportajlarında bu hikâyelere eklemelerde bulunmuşlardır. Fakat Mustafa Kemal'in daha sonra kazandığı şöhret, bu hatıraların içeriğini açıkça etkilemiş ve onu, erken yaşlarında bile çoğu zaman dürüst ve yılmaz bir lider ve düşünür olarak sunmuştur.

Bu nedenlerden ötürü Mustafa Kemal'in erken dönem hayatına dair çeşitli ayrıntıları ortaya koymak ve teyit etmek hiç de kolay değildir. Mevcut kaynakları incelerken, Mustafa Kemal'in yetişme tarzı ve erken dönem deneyimleri etrafında oluşan efsane ve mitler ile gerçeği birbirinden ayırt etmek çoğu zaman güçtür. Biyografi yazarları ve araştırmacıların karşılaştığı aynı derecede bir diğer meşakkatli konu ise Mustafa Kemal'in hayatını şekillendiren kültürel, siyasi ve toplumsal özelliklerin görece belirsizliğidir. Örneğin bugün Türkiye'de çok az kişi, Mustafa Kemal'in modern cumhuriyetin dilinden önemli ölçüde farklı olan Osmanlı Türkçesiyle yazdığı yazıları ve yaptığı konuşmaları okuyup anlayabilmektedir. Mustafa Kemal'in yaşadığı dünya ayrıca günümüz Türkiye'si'yle çok az benzerlik gösteriyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun genişliğinin ve insani çeşitliliğinin yanı sıra derin katmanlı, karmaşık ve çelişkili siyasi sistemini anlamak ve bir bağlama oturtmak, hem akademisyenler hem de amatör tarihçiler için zorlu bir görevdir.

Bu sınırlamaları akılda tutarak, Mustafa Kemal'in erken dönem hayatının incelenmesi, hem bu geleceğin liderinin oluşumuna hem de çeşitli topluluklara ve uluslara tesir eden (Osmanlı İmparatorluğu'nun şekillendirdiği) etkilere dair önemli kavrayışlar sunar. Düşük rütbeli bir subay olarak Mustafa Kemal'in olgunlaşmasına daha yakından bakıldığında, hem bir asker hem de bir devlet adamı olarak kariyerini belirleyecek temel temaları temsil eden birkaç örnek ortaya çıkar. Belki de daha önemlisi, Mustafa Kemal'in gençliğinin daha yakından anlaşılması, onun eşsiz ya da emsalsiz bir insan

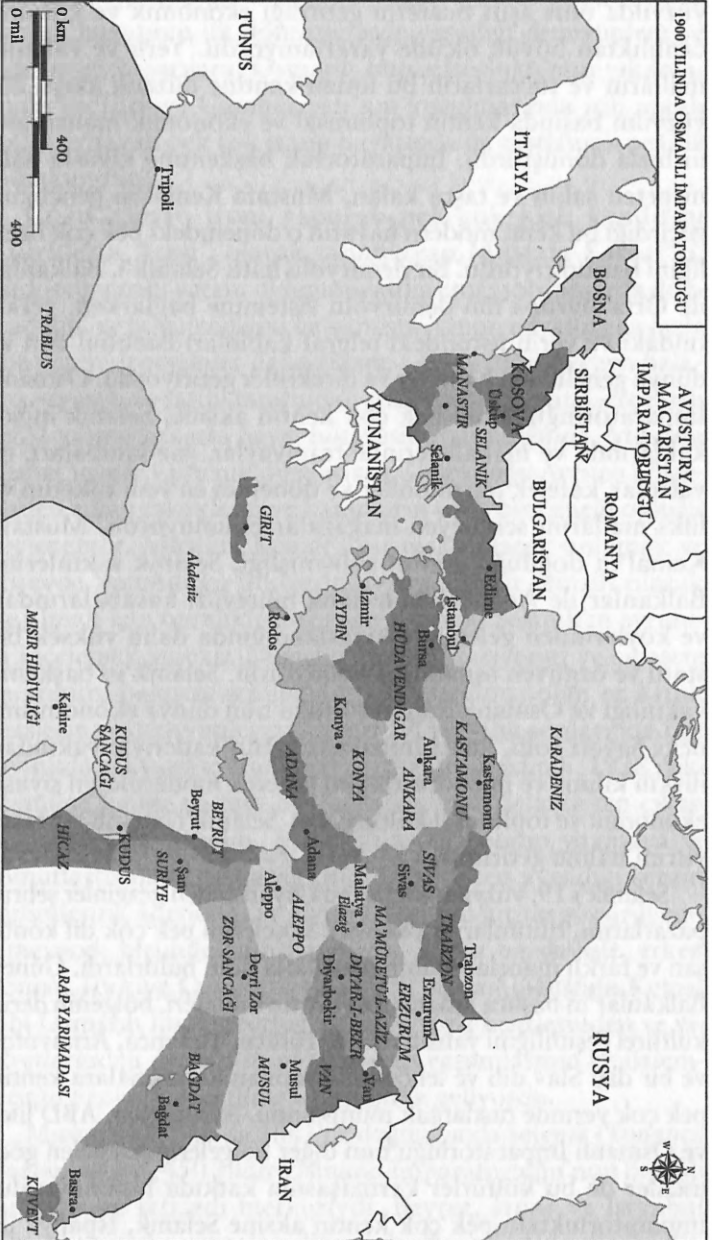
olmadığını teyit eder. Zira çocukluğunda, okul hayatında ve meslek hayatının ilk dönemlerinde yaşadığı deneyimlere ve elde ettiği başarılarla, Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılmasında ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasında irili ufaklı roller oynayan pek çok ismin hayatında da rastlamak pekâlâ mümkündür.

Çoğu zaman ironi yaparak pek çok kişi, kendisini “Türklerin Atası” olarak tanımlayan Mustafa Kemal’in, Türklerin tarihi vatanı olduğunu iddia ettiği topraklarda doğmadığını ve büyümediğini belirtmiştir. Onun hayatına en fazla yön veren deneyimler daha ziyade Güneydoğu Avrupa halkları, siyaseti ve tarihi tarafından şekillendirilmiştir. Gerçekten de 22 yaşına kadarki hayat hikâyesine bakıldığında, Mustafa Kemal’in eski Osmanlı dünyasının Güneydoğu Avrupa bölgesinden çıkan erkeklerin ve kadınların tipik bir örneği olduğu söylenebilir. Mustafa Kemal’i bir insan olarak anlamak ve görevde bulunduğu ülkelerin evriminin bir temsili olarak ele almak için öncelikle doğduğu yer olan Selanik’in evrimini incelemek gerekir. Mustafa Kemal, kariyerini ve siyasete ve kültüre bakışını şekillendirmeye yardımcı olan en kritik derslerin ve deneyimlerin çoğunu 19. yüzyılın sonlarında Ege kıyısında gelişmekte olan bu liman kentinde edindi. 1938’deki ölümüne kadar da tam bir Selanikli, yani Selanik’ten çıkan bir insan olarak kaldı. Atatürk’ün daha sonra yaymaya ve somutlaştırmaya çalışacağı kültür, gençken ayrıldığı şehrin eğilimlerini, âdetlerini ve giyim-kuşamını hiç de göz ardı edilemeyecek biçimde anımsatıyordu. Başka bir deyişle, erken dönem Türkiye Cumhuriyeti birçok açıdan, Mustafa Kemal gibi Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa kentlerinden ve vilayetlerinden ayrılan insanların eski yaşamlarının ve özlemlerinin yeniden yaratılması anlamına geliyordu.

Mustafa 1880 ya da 1881’de doğduğunda Selanik (Yunanca Θεσσαλονίκη), 450 yıldır Osmanlı İmparatorluğu’nun önemli bir idari ve iktisadi merkeziydi. Beyrut, İzmir ve İstanbul gibi Akdeniz’in yükselen diğer şehirleri gibi Selanik de, 19.

yüzyılda ulus aşırı ticaretin getirdiği ekonomik ve kültürel canlılıktan büyük ölçüde yararlanıyordu. Yerli ve yabancı malların ve tüccarların bu liman kentine düzenli akışı, 20. yüzyılın başında kentin toplumsal ve ekonomik manzarasını hızla dönüştürdü. İmparatorluk başkentine kıyasla hâlâ nispeten sakin ve taşra kalan, Mustafa Kemal'in gençliğini geçirdiği bu kent, modern hayatın o dönemdeki pek çok özelliğini barındırıyordu. Bir demiryolu hattı Selanik'i, Balkanlar ile Orta Avrupa'nın demiryolu sistemine bağlarken, yeraltındaki ve yerin üstündeki telgraf kabloları İstanbul'dan ve dünya genelinden haberler ve direktifler getiriyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki pek çok kentin aksine, Selanik'in sokaklarında ve mahallelerinde tramvaylar, gaz lambaları, tiyatrolar, kafeler, müzikholler ve dönemin en yeni tüketim ve lüks mallarını sergileyen mağazalar bulunuyordu. Mustafa Kemal'in doğduğu kentin gelişmişliği, Selanik sakinlerine Balkanlar ile Anadolu'nun daha mütevazı kasabalarından ve köylerinden gelenlerle kıyaslandığında daha yüksek bir statü ve özgüven aşlamış görünüyordu. Selanik'in başkente yakınlığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisindeki hayati rolü, kenti İmparatorluğun kaderiyle yakından ilişkili kılmış ve imparatorluğun giderek modernleşen siyasi, ekonomik ve toplumsal kültürü için Selanik'i önemli bir taşra vitrini hâline getirmişti.

Selanik'i 19. yüzyılın sonlarında ziyaret eden gezginler şehrin pazarlarını, rıhtımlarını ve sokak köşelerini pek çok dil konuşan ve farklı inançlara sahip insanlarla dolu bulurlardı. Güney Balkanlar'ın başlıca limanı olan kentin sakinleri, bölgenin derin kültürel çeşitliliğini yansıtıyordu. Türkçe, Yunanca, Arnavutça ve bir dizi Slav dili ve lehçesinde yapılan konuşmalara kentin pek çok yerinde rastlamak mümkündü. Avrupalılar, ABD'liler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinden gelen göçmenler de bu kültürler karmaşasına katkıda bulunuyordu. İmparatorluktaki pek çok kentin aksine Selanik, İspanya ile Portekiz'deki 15. yüzyıl engizisyonlarının sürgünleri sebebiyle

Harita 1: 1900 Yılında Osmanlı İmparatorluğu

kente gelen büyük bir Yahudi nüfusuna da sahipti. 1890 yılı itibarıyla Yahudiler kent nüfusunun neredeyse yarısını oluşturuyordu. Selanik'te yaşayan yaklaşık 100 bin kişinin geri kalanını sırasıyla Müslümanlar, yabancı uyruklular ve Ortodoks Hristiyanlar oluşturuyordu.¹ Kentin Sünni Müslüman bir mahallesinde ikamet eden Mustafa'nın farklı etnik ve dinî kökenden gelen komşularıyla düzenli olarak etkileşim hâlinde olduğuna dair çeşitli anekdotlar vardır. Bir rivayete göre bir keresinde genç bir Rum kızla evlenmek istemiş, fakat amcası onu bu fikrinden vazgeçirmiştir. Ancak Mustafa'nın kentin farklı halklarıyla olan ilişkileri genellikle pek de çarpıcı değildir. Gençlik yıllarında Mustafa'nın düzenli olarak kordon boyundaki gayrimüslimlerin müdavimi olduğu tavernalara ve kafelere gittiği, burada arkadaşlarıyla eğlendiği, çeşitli dillerde müzik dinlediği ve bir ihtimal kadınlarla tanıştığı bilinir.

Mustafa Kemal'in anne ve babası, 19. yüzyıl Selanik'ini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun genelini tanımlayan karmaşıklıkları ve değişimleri temsil ediyordu. Babası Ali Rıza, bir ilkokul öğretmeninin oğluydu ve anlaşıldığı kadarıyla Selanik'in yerlisiydi. Ali Rıza da babası gibi imparatorluğun giderek genişleyen sivil bürokrasisi içinde bir evkaf kurumunda kâtiplik ve gümrük memurluğu yaparak geçimini sağlamaya çalışıyordu. İstanbul, 19. yüzyılın başından beri Ali Rıza gibi profesyonel bürokratların çalıştığı yeni, merkezî, modern kurumlar ve daireler oluşturarak imparatorluğun gelecekteki bekasını güvence altına almayı umuyordu. Ne yazık ki Mustafa'nın babası için devlet görevi pek de kazançlı bir kariyerle sonuçlanmadı. Şehrin güneyindeki Osmanlı-Yunanistan sınırında gümrük memurluğu yapan Ali Rıza, gelirini arttırmak için kereste tüccarlığına başladı. Aile kaynaklarına göre sınırda çalışmak, tüccarları ve yolcuları haraca bağlamak isteyen haydutların tehdidi nedeniyle genellikle tehlikeliydi. Buna karşılık ticari faaliyetlerinden elde ettiği

¹ Klaus Kreiser, *Atatürk: Eine Biographie* (Münih: Verlag C. H. Beck, 2008), s. 23.

kazanç, Ali Rıza'ya oğlu Mustafa'nın doğduğu üç katlı evi inşa etme imkânı sağladı.

Mustafa'nın annesi Zübeyde daha geleneksel bir geçmişten geliyordu. Ailesi Selanik'in batısındaki Vodina bölgesinden gelmiş ve şehrin hemen dışındaki topraklarda kâhya ve işçi olarak çalışmaya başlamıştı. Kocasından 20 yaş küçük olan Zübeyde'nin resmî bir eğitimi yoktu. Ali Rıza da güçlü bir dinî geçmişe sahip bir aileden gelmesine rağmen Zübeyde, kocasından çok daha dindardı. Hem Ali Rıza hem de Zübeyde Türkçe konuşmalarına rağmen, Mustafa Kemal'in ebeveynlerinin etnik kökenleri belirsizliğini korur. Anne tarafından Arnavut akrabaları olsa da, Atatürk daha sonradan Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetinin ilk yüzyıllarında Balkanlar'a yerleşen göçebe Türk aşiretlerinin soyundan geldiğini iddia etmiştir. Ebeveynlerinin etnik kökenleri ne olursa olsun, Mustafa hiç şüphesiz kendisini öncelikle Sünni bir Müslüman olarak tanımlıyordu. Gerçek ya da tahayyül edilmiş bir Türklüğe dayanan etnik kimliğini ön plana çıkarması, sonradan etnik milliyetçiliği Türkiye Cumhuriyeti'nin temel taşı olarak benimsemesiyle birlikte gerçekleşecekti.

Mustafa, Zübeyde'nin hayatta kalabilen iki çocuğundan biriydi. Fakat Mustafa yedi ya da sekiz yaşındayken babası vefat etti ve aile zor durumda kaldı. Dul kalan annesi, ailesini Selanik'in dışına, memleketi Langaza (günümüzde Yunanistan'da Lagkadas yerleşim yeri) yakınlarındaki aile çiftliğine taşıdı. Kısa bir süre burada kaldıktan sonra çocuklarıyla birlikte Selanik'e döndü ve en nihayetinde yeniden evlendi. İkinci kocası Ragıp, dul bir erkekti ve Osmanlı Devleti'nin tütün tekel işletmesinde memur olarak çalışıyordu. Yeniden evlenmesiyle birlikte Zübeyde'nin oğlu Mustafa'yla ilişkisinin genellikle kırılgan bir hâle geldiği görülür. Yine de Mustafa, ailesine bağlı ve sadık bir evlat olarak kalmaya devam etti ve sonunda üvey babasıyla uzlaştı. Daha sonraki yıllarda annesi çeşitli zorluklar yaşadıkça, annesine olan bağlılığı daha da güçlendi.

Görsel 1: Dünyaya Açılan Bir Liman: Selanik.

Mustafa Kemal, imparatorluğun tüm çeşitliliğini ve 20. yüzyılın başındaki kültürel ve toplumsal eğilimlerin çoğunu yansıtmıştır.

Mustafa Kemal'in 1922'de verdiği röportajda anlattıklarına göre çocukluğuna dair ilk hatırası, çocukken nasıl bir eğitim alacağı konusunda anne ve babasının yaşadığı anlaşmazlıkla ilgilidir. Hem kocasından hem oğlundan daha dindar olan Zübeyde, oğlunun yerel bir camide geleneksel bir din eğitimi almasını umuyordu. Fakat babası, oğlunun Şemsi Efendi adında ilerici bir eğitimci tarafından yönetilen daha seküler bir okula gitmesi konusunda ısrarcıydı. Başlangıçta annesinin isteği yerine getirildi, fakat birkaç gün sonra Mustafa, Şemsi

Efendi'nin Fransa'dan ilham almış okuluna girdi. Atatürk'ün biyografi yazarlarının birçoğu onun hayatının bu anına özel bir önem atfetmiştir. Mustafa Kemal'in çocukken belli bir süre Batılı ve seküler bir eğitim alması, daha sonra ortodoks inançlardan uzak, devrimci ve yabancı fikirlere bağlı olacağı'nın habercisidir. Daha da önemlisi Mustafa Kemal'in hayatındaki bu kısa dönem, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu tanımlayan gayet derin entelektüel ve kültürel gerilimlerin de sembolüdür. Aile mensuplarının Mustafa'nın eğitimi konusunda takındığı tutumlar, birçok araştırmacıya göre, Osmanlı Devleti'ne ve geleceğine ilişkin halk geneli ile seçkinlerin düşünce şekli arasındaki iki kutbu temsil ediyordu. Zübeyde'nin dinî eğitimi tercih etmesi, imparatorluğun (hukuki ve siyasi üstünlüğe sahip hilafet ve saltanat gibi) geleneksel kurumlarını sürdürmeyi amaçlayan muhafazakâr Osmanlı siyasi eğilimlerinin sembolü olarak dururken, Ali Rıza'nın seküler bir eğitime yönelmesi, 19. yüzyılda imparatorluğun genç seçkinlerinin giderek daha baskın hâle gelen siyasi ideolojisini yansıtıyordu. Ne de olsa Şemsi Efendi'nin okulunun eleştirel düşünceyi ve seküler bilgiyi öne çıkaran müfredatı, Ali Rıza gibi, Batı'dan esinlenmiş eğitimi, Osmanlı İmparatorluğu'nu modern çağda yenilemenin ve sürdürmenin anahtarı olarak gören birçok devlet memurunda güçlü bir yankı uyandırmıştı.

Babasının ölümü ve ailenin Langaza'ya kısa süreli göçü, Mustafa'nın eğitim hayatındaki ilk yıllarını kesintiye uğrattı. En nihayetinde Selanik'e döndüğünde annesi onu yerel bir devlet okuluna yerleştirdi. Fakat Mustafa yeni okulundan nefret ediyordu ve bir öğretmenin, sınıf arkadaşlarıyla kavga ettiği için onu dövmesinden sonra bu nefret daha da büyüdü. 13 yaşındayken civardaki bir askerî okula girmek için devlet sınavına girdi. Annesinin isteklerine bir kez daha karşı çıkan bu karar, bir dizi etmenin sonucuydu. Atatürk'ün kendi ifadesine göre subay üniformasının şık kıyafetleri onu askerliğe çekmişti. Ayrıca kendisinden yaşça küçük üç akrabası da aynı dönemde askerî eğitim almıştı (hepsi de daha sonra Osmanlı

Görsel 2: Bir Kahramanın Annesi.

Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde, 1924'te hayatını kaybedene dek oğluna yakın olmayı sürdürmüştür.

ordusunun üst kademelerine yükseldiğinde onun güvenilir yardımcıları olmuşlardır). Daha da önemlisi, padişahın ordusunda görev almak, 19. yüzyılın sonlarında imparatorluk genelinde yaşayan birçok genç Müslüman erkek için tercih edilen bir meslek hâline gelmişti. Ticaret ve sanayinin giderek Batılı yatırımcıların ve tüccarların tahakkümüne girdiği bir dönemde, başarılı bir tüccar olma fırsatları büyük ölçüde Balkanlar'da ve imparatorluğun başka yerlerinde uzun süredir ulus aşırı ticaretle ilişkili olan iki toplulukla, Osmanlı Hristiyanlarıyla ve Yahudileriyle sınırlı görünüyordu. Bu dönemde bürokraside ya da orduda devlet görevlisi olmak, genç ve hırslı Müslümanlara kişisel ve maddi başarı açısından daha öne açık yollar sunuyor gibi duruyordu.

Tıpkı seküler ve Batılı eğitime ilk adımını atması gibi,

Mustafa Kemal'in askerî eğitim almaya karar vermesi de, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nu tanımlayan varoluşsal büyük bir temayı temsil ediyordu. Mustafa Kemal'in Selanik'teki askerî hazırlık okuluna girmesi pek çok araştırmacıya göre, onun Osmanlı Devleti'ne karşı doğuştan gelen bir vatanseverlik ve sevgi beslediğini gösteriyordu. Mustafa Kemal hiç şüphesiz yüzyılın başından beri imparatorluğun başına bela olan savaşların ve isyanların bilincindeydi ve 1880'ler ve 1890'lar itibarıyla imparatorluğun siyasi geleceğinin kırılgan olduğunu farkındaydı. Doğumundan sadece iki ya da üç yıl önce 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın kaybedilmesi, imparatorluğun Balkanlar'daki topraklarının büyük bölümünün parçalanmasıyla sonuçlanmış ve yüz binlerce Müslüman mültecinin imparatorluğun geriye kalan topraklarına göç etmesine neden olmuştu. Mustafa Kemal'in askerî bir kariyer yoluna girmesi, doğduğu şehrin ezici gayrimüslim ve tüccar yapısıyla tam bir tezat oluşturunuyordu. Selanik'teki ve başka yerlerdeki Ortodoks Hristiyanlar ve Yahudiler orduya ya da bürokrasiye girmek yerine genellikle servetlerini ticaret ve iş dünyasında ediniyorlardı. Daha da önemlisi, ıstıraplara ve toprak kayıplarına neden olan ve imparatorluğu sık sık zor duruma düşüren milliyetçi ayaklanmaların baş mimarları ve bu ayaklanmalardan faydalananlar Osmanlı Hristiyanlarıydı. İmparatorluğun pek çok Müslüman unsuru da Hristiyan tüccarları ve aydınları, imparatorluğun yaşadığı zorlukların şiddetlenmesine katkı sağlayan Batılı devletlerin işbirlikçileri olarak görüyordu. Mustafa Kemal'in gençlik yıllarındaki Osmanlı basınında sık sık "Gayrimüslimlerin Avrupalı hamileri var, bizim ise Allah'tan başka hamimiz yok" sözü yer alıyordu.² Mustafa Kemal'in askerî okula girme kararı, olayların bütününe bakıldığında, rasyonel bir kişisel çıkar hamlesinden çok daha fazlasını temsil ediyordu. Osmanlı

² M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk: An Intellectual Biography* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2011), s. 29.

ordusunun sancağını taşımaya karar vermesi, çağdaşlarının ve modern biyografi yazarlarının pek çoğuna göre, onu gayrimüslim komşularından ve pek çok Osmanlı vatandaşından ayıran bir devlete sadakat yeminiydi.

Mustafa eğitim hayatının bu döneminde gayet başarılı oldu ve 1898 yılında sınıf dördüncüsü olarak mezun oldu. Selanik'te öğrenciyken ikinci adı olan Kemal'i (Arapçada "olgun") aldı. Birçokları bu ismin onun öğrenciyken sergilediği zekânın bir göstergesi olduğunu iddia etmiştir. Mezun olduktan sonra askerî eğitimine Selanik'in kuzeyindeki Manastır kentinde (bugün Makedonya Cumhuriyeti'ndeki Bitola) bulunan bir lisede devam etmeyi seçti. Selanik'in kent kimliğine kısmen sahip olsa da, Manastır'ın siyasi ve toplumsal iklimi belirgin biçimde daha gergin ve şiddetliydi. Mustafa Kemal'in iç Makedonya'daki bu kente gelmesinden önceki 20 yıllık dönemde, Ortodoks Hristiyan devrimcilerin Osmanlı otoritesini zayıflatmaya ve yereldeki köylüleri isyana teşvik etmeye çalışmasıyla bölgedeki toplumsal çatışma hızla tırmanmıştı. Paramiliter çeteler Makedonya'nın engebeli kırsalının büyük bölümünü kontrol ediyordu. Selanik'in yerlisi olan ve daha sonra Manastır'da yöneticilik yapan Tahsin Uzer, hatıralarında Makedonya'nın her yerinde Türk askerî birlikleri ile Bulgar, Yunan ve Sırp çeteleri arasında neredeyse her gün çatışmalar yaşandığını belirtir.³ Manastır'da kaldığı bir yıl boyunca Mustafa Kemal şiddet, isyan ve bölünme tehditlerini açıkça hissetti. 1897'de Yunanistan'la savaş patlak verdiğinde, vatanseverlik coşkusu birçok sınıf arkadaşıyla birlikte onu da askere gitmeye zorladı. Fakat savaşın kısa sürmesi ya da belki de annesinin ricası bu savaşta gönüllü olmasını engelledi. Yine de Mustafa Kemal'in 1899'da liseden mezun olmasını takip eden 10 yıl boyunca Manastır ve Makedonya'nın iç bölgeleri,

³ Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979), s. 84.

topluluklar arası bir tür iç savaşa ve milliyetçi isyanlara sahne olmayı sürdürdü.

Lise eğitimindeki başarısı, Mustafa Kemal'e İstanbul'daki imparatorluk harp okulu olan Harbiye'de eğitimini sürdürme fırsatını verdi. Harbiye, 19. yüzyıl sırasında imparatorluk devlet eğitiminin merkezlerinden biriydi. Buraya girenler imparatorluğun en seçkin öğrencileri arasında sayılıyordu ve daha sonra sadece imparatorluğu düşmanlarından korumakla kalmayıp, 1800'lerin başında başlatılan reform ve modernleşme ruhunu devam ettirecek gençler oldular. Mustafa Kemal'in Osmanlı başkentindeki ilk yılları heyecan dolu ve çarpıcıydı. Kendi itirafına göre ilk yılı içki içmek, dans etmek ve gece geç saatlere kadar sosyalleşmek gibi "naif gençlik hayalleri"yle geçmişti.⁴ Mustafa Kemal Harbiye'de, daha sonra Osmanlı ordusunda, birlikte ve emrinde görev yapacağı kişilerle ömür boyu sürecek dostluklar kurdu. Bazı arkadaşları daha köklü ya da varlıklı kökenlere sahip olsa da, Ömer Naci, Nuri Conker, Kazım Özalp, Ali Fuat Cebesoy ve Ali Fethi Okyar gibi gençlik dönemindeki yakın sınıf arkadaşlarının her biri aynı kalıptan çıkmıştı ve hepsi derin bir vatanseverlik duygusuyla hareket eden genç, meraklı ve hırslı Müslüman erkeklerdi. Mustafa Kemal'in bu ilk silah arkadaşlarıyla ve sonraki yıllarda diğer genç subaylarla ve devlet memurlarıyla kurduğu bağlar, daha sonra ordu içinde ilerlemesinde ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı olarak siyasi yükselişinde çok önemli bir rol oynayacaktı.

Mustafa Kemal'in Harbiye'deki eğitimi titiz ve zorluydu. Avrupalı ve Osmanlı [yurttaş] öğretmenlerin görev yaptığı akademinin müfredatı matematik, fen bilimleri, Avrupa dilleri ve askerî derslere dayanıyordu. İstanbul'a gelmeden önce belli bir düzeyde Fransızca bilen Mustafa Kemal, 1904 yılında kırk üç kişilik sınıftan beşinci olarak mezun oldu.

⁴ Andrew Mango, *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey* (Woodstock, New York: Overlook Press, 2000), s. 46.

Harbiye'deki eğitimi ve deneyimleri ona ve sınıf arkadaşlarına yeni bir ayrıcalık tanıdığı gibi bir sorumluluk duygusu da aşıldı. Harbiye'de verilen derslerin yanı sıra imparatorluk başkentinin sınırları içinde yaşama, çalışma ve eğlenme fırsatı, ona ve yeni mezun subay arkadaşlarına Osmanlı Devleti'nin kaderinin kendi ellerinde olduğu fikrini aşıldı. Atatürk'ün biyografi yazarlarından Şükrü Hanioğlu, Prusya'nın siyasi düşüncesinin Mustafa Kemal ile diğer Harbiye mezunları üzerindeki etkisine özellikle dikkat çeker. "Yeni doğan bir ulusun" liderleri olarak görülen Harbiye öğrencilerinden beklenen, ünlü askerî teorisyen Colmar von der Goltz'un "devlette üstün bir konum" üstlenmeleri ve ulusun hayatta kalmasını sinayacak yaklaşan savaşlarda hem hükümete hem de topluma rehberlik etmeleri tavsiyesini kulaklarına küpe yapmalarıydı.⁵

Mustafa Kemal'in hem Manastır hem de İstanbul'daki okul yıllarında edindiği önemli dersler sınıf sıralarında öğrendikleriyle sınırlı değildi. Osmanlı ordusunda görev almaya başlaması, imparatorluk tarihinin önemli bir döneminde tahta çıkan II. Abdülhamid döneminde oldu. 1876 sonbaharında iktidara geldikten kısa bir süre sonra II. Abdülhamid, Osmanlı topraklarının dört bir yanından gelen temsilcilerden oluşan bir meclisin kurulmasını öngören yeni bir anayasal düzenin kurulması dayatmasına onay verdi. Fakat 1877'de Bulgaristan'da patlak veren iç karışıklıklar sonucunda hem meclisi hem de anayasayı askıya aldı ve dolayısıyla Meşruiyet rejimine uyumu hiç de uzun sürmedi. Bu ilk kısa anayasal dönemin sona ermesinin ardından padişah, siyasi muhalefeti ve kitlesel aktivizmi yasaklayan katı bir yönetim uyguladı. Hükümet sansürcüleri bağımsız gazetelerin ve dergilerin yayımlanmasını yasakladı ve anayasanın en sadık savunucularının çoğunu sürgüne zorladı. II. Abdülhamid'in İstanbul'daki yönetimine bir korku ve şüphe iklimi hâkim oldu ve Osmanlı sarayı imparatorluk

⁵ Hanioğlu, *Atatürk*, s. 34.

bürokrasisinin siyasi denetimini büyük ölçüde kısıp kendi üzerine aldı. Mustafa Kemal gibi genç subay adayları için II. Abdülhamid'in saltanatı, Osmanlı İmparatorluğu'nu önceki onyıllarda dönüştüren büyük reformlara ihaneti temsil ediyordu. Padişahın imparatorluğun hükümdarı ve Sünni Müslüman dünyasının lideri olarak asırlık ayrıcalıklarının himayesinde otokrasiye olan eğilimi, Mustafa Kemal gibi genç subay adaylarının devlet okullarında ve akademiğinde aldıkları akılcı ve modern eğitime ters düşüyordu. Bu genç subayların gözünde, II. Abdülhamid yönetimindeki imparatorluk, her zamankinden çok daha fazla yıkılmaya ve çökmeye yakın bir hâldeydi.

İstanbul'a gelmeden önceki ilk arkadaşlarından biri olan Ömer Naci, Mustafa Kemal'i imparatorluğun ilk anayasasını hazırlayan "Genç Osmanlı" reformcularını etkileyen önemli gazeteci ve aydın Namık Kemal'in yazılarıyla tanıştırmıştı. Namık Kemal'in meşhur "Vatan Şiiri", Mustafa Kemal'e ve başka kişilere orduda kariyer yapma konusunda ilham kaynağı olmuştur. Şiirin sonunda Namık Kemal şöyle diyordu:

Yare nişandır tenine erlerin,
Mevt ise son rütbesidir askerin;
Altı da bir, üstü de birdir yerin
Arş yiğitler, vatan imdâdına!⁶

Sınıf arkadaşlarının çoğu gibi Mustafa Kemal de, Harbiye'deki ilk yıllarında Osmanlı başkentinin üzerinde kara bulutlar dolaştığını hissediyordu. Sarayla ilişkili casuslar ve muhbirler okuldaki öğrencilerin tüm hareketlerini takip ediyordu. Dahası başta Namık Kemal olmak üzere önceki dönemin reformcularının yazıları yasaklanmıştı ve bu yüzden Mustafa Kemal ile sınıf arkadaşları, Namık Kemal'in eserlerini gizlice okumak zorunda kaldılar. 1922'deki röportajında

⁶ Kemal Karpat, *Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State* (Oxford: Oxford University Press), s. 334.

Mustafa Kemal bu konuyla ilgili şöyle diyordu: “Harbiye senelerinde siyaset fikirleri başgösterdi. Vaziyet hakkında henüz nâfiz bir nazar hasıl edemiyorduk. Sultan Hamid devri idi. [Namık] Kemal Bey’in kitaplarını okuyorduk. Takibat sıkı idi. Ekseriyetle ancak koğuştan yattıktan sonra okumak imkanı buluyorduk. Bu gibi vatanperverâne eserleri okuyanlara karşı takibat yapılması işlerin içinde bir berbatlık bulunduğunu ihsas ediyordu.”⁷

Hükümetin sansür politikası ve sıkı takibatı, Mustafa Kemal ile en yakın arkadaşlarından bazılarını muhalif fikirlere bağlı gizli bir topluluk oluşturmaya zorladı. Ömer Naci ile birlikte kısa bir süreliğine hükümet politikalarını eleştiren bir gazete çıkardı ve bu faaliyeti neredeyse Mustafa Kemal’in akademiden atılmasına neden olacaktı. Muhalif faaliyetlere katılması, mezuniyetinden kısa bir süre sonra Mustafa Kemal’in başının yetkililerle tekrar derde girmesine neden oldu ve hapse atılmasıyla sonuçlandı (fakat hapiste geçirdiği sürenin birkaç gün mü, yoksa birkaç ay mı sürdüğü net değildir). Ancak kuralları çiğnemesine rağmen orduda kalmasına ve rütbesini korumasına izin verildi. Ordudaki ilk görev yeri onu hayal kırıklığına uğratabilecek biçimde Makedonya olmadı. Ocak 1905’te, Makedonya yerine Şam’da kurmay subay olarak görev yapacağı Osmanlı Suriyesi’ne giden bir gemiye bindi.

Mustafa Kemal’in Osmanlı Suriyesi’ndeki görevi iki buçuk yıl sürdü. İmparatorluğun Beşinci Ordusu’na bağlı bir kurmay subay olarak görevleri arasında bölge nüfusunun isyancı unsurlarına yönelik devletin güvenlik operasyonlarını desteklemek vardı. Bu doğrultuda Şam’ın güneyinde bulunan Dürzi akıncılara karşı düzenlenen askerî seferlerde yer aldı. Güney Suriye’deki Dürzilere karşı yürütülen askerî operasyonların benzerlerine, 20. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu’nun çeşitli yerlerinde rastlamak mümkündü.

⁷ Vamık Volkan ve Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk: A Psychobiography* (Chicago: University of Chicago Press, 1984), s. 47-48.

Özellikle göçebe topluluklar, yerinden edilmiş göçmenler ve toplumsal açıdan ötekileştirilmiş başka grupların yürüttüğü eşkıyalık ve yağmacılık, İmparatorluk'taki kırsal hayata özgü bir durum hâline gelmişti ve bu faaliyetler hukuka ve düzene yönelik başlıca tehditler arasında sayılıyordu. Mustafa Kemal'in askerî talimi onu Yafa, Beyrut, Kudüs ve Beerşeba gibi Levant'ın diğer bölgelerine de götürdü.

Mustafa Kemal'in biyografi yazarları, hayatının bu yıllarını Harbiye'deki siyasi aktivizminin bir sonucu olarak uzun bir sürgün dönemi olarak tasvir etme eğilimindedir. Bu yazarların anlatımlarına göre Mustafa Kemal, Suriye'deki hayatından çok memnun değildi. Şam'da kirli ve pek de rahat sayılmayacak bir evde yaşıyordu ve bir an önce Selanik'e dönmeyi arzuluyordu. Kendi yazılarında ve hatıralarında, Suriye'de geçirdiği süre boyunca karşılaştığı Arap komşularından, yoldaşlarından ya da tanıdıklarından hiç bahsetmemiştir. Bazı araştırmacıların kanısına göre imparatorluğun Arap topraklarındaki deneyimleri Türkçe konuşan bir subay olarak onun zevkleri ve duygularıyla çatışıyordu. “Doğu’ya ait” Şam, Selanik’in ilerici ve “Avrupai” cazibesıyla karşılaştırılamazdı.

İstanbul’da aldığı uyarı cezalarına rağmen Mustafa Kemal’in siyasete olan ilgisi azalmadı. Muhalif eylemlere karıştığı için Suriye’ye sürgün edilen eski bir Osmanlı Tıbbiye öğrencisi olan Mustafa Cantekin ile tanışan Mustafa Kemal, onunla birlikte 1905 sonbaharında Şam’da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti adında gizli bir örgüt kurdular. Mustafa Kemal, Şam’daki askerî görevlerine ilaveten enerjisinin çoğunu, bu gizli cemiyetteki çevresini benzer düşünen muhaliflerden oluşan bir ağa dönüştürmeye harcadı. Osmanlı Suriyesi’nin diğer şehirlerinde bağlantılar kurduktan sonra, birliğinden izin alarak tedavi olma bahanesiyle Selanik’e geri döndü. Memleketine döndüğünde burada Vatan ve Hürriyet Cemiyeti’nin küçük bir şubesini kurdu.

Vatan ve Hürriyet Cemiyeti, Mustafa Kemal’in çabalarına rağmen Selanik’te kök salamadı ve Ekim 1907’de Selanik’te

kurmay subay olarak yeni bir görevi kabul etmesinin ardından feshedildi. O sıralarda, daha fazla üyesi ve büyük bir cazibesi olan bir başka muhalif örgüt, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde devlet bürokrasisinde ve subaylar arasında etkili olmaya başlamıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ilk olarak 1889 yılında Osmanlı Tıbbiye Mektebi'nde ortaya çıktı. Paris'te bulunan "Jön Türk" muhalif aydınların yazılarından esinlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk üyeleri, 1876 anayasasının yeniden yürürlüğe girmesi ve II. Abdülhamid'in istibdat rejimine son verilmesi çağrısında bulunuyordu. 1896'daki bir darbe girişiminin ardından hükümet yetkilileri örgüt üyelerine karşı toplu tutuklamalara girişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Avrupa'da bulunan üyeleri, 1896 girişiminin ardından örgütün ruhunu sürgünde de sürdürdü. Derin ideolojik bölünmelere ve İTC'nin ilk destekçilerinden bazılarının daha sonradan ayrılmasına rağmen, farklı muhalif kesimler II. Abdülhamid'i anayasal yönetimi yeniden tesis etmeye zorlamak umuduyla kolektif bir cephe oluşturmak için bir araya geldi. Yeniden canlanan İTC'nin ön saflarında Osmanlı Makedonyası merkezli bir subay ve bürokrat ağı yer alıyordu. Başlangıçta Osmanlı Hürriyet Cemiyeti olarak adlandırılan bu iç hizip, 1906 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden bağımsız olarak kurulsa da, eski İTC'yle 1907'de birleşti. Meşrutiyet yanlısı hareketin bu iki kanadının birleşmesinin ardından, İTC'nin imparatorluğun Makedonya bölgesindeki tabanı daha da güçlendi. II. Abdülhamid karşıtı mücadelenin liderleri arasında yer almak isteyen Mustafa Kemal, Şubat 1908'den önceki bir tarihte İTC'ye katıldı.

Mustafa Kemal İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne sadakat yemini ettiği sırada, Makedonya'nın iç kesimlerinde paramiliter şiddet çarpıcı bir düzeye ulaşmıştı. 1903 ve 1908 yılları arasında Osmanlı kuvvetleri ile Bulgarlar, Sırlar, Makedonlar ve Yunanlardan oluşan çeşitli milliyetçi çete oluşumları arasındaki çatışmalar on binlerce insanın hayatına mal olmuş ve çok sayıda köyün yakılıp terk edilmesine

neden olmuştu. Aynı dönemde Avrupa'nın Büyük Güçleri de, Osmanlı Devleti'nin bölgeye dair güvenlik politikasında reform yapmak ve çatışmalar yüzünden harap olmuş kırsal kesime iyi bir yönetim getirmek umuduyla bölgenin yerel işlerine müdahale etmeye çalışıyordu. Sahada görev yapan Osmanlı subaylarının bakış açısına göre hem ayaklanmalar hem de Avrupa'nın Makedonya'ya daha fazla müdahil olma tehdidi, potansiyel bir bölünmenin tüm işaretlerini taşıyordu. İTC'nin Makedonya'daki şubesinin en eski ve önde gelen üyelerinden Resneli Ahmet Niyazi'ye göre "Anadolu'yu, Arabistan'ı yahut Trablusgarb'ı sıkıntıya sokan aynı hastalık, Makedonya için de vardı."⁸ Ahmet Niyazi ve bölgedeki kendini "Jön Türk" olarak tanımlayan diğer öne çıkan isimlere göre bu krizin tek çözümü devrimdi. İTC taraftarları bu doğrultuda 1908'in ilk altı ayı boyunca memurları, subayları, toprak sahiplerini, aydınları ve esnafı meclisi ve anayasayı yeniden yürürlüğe koymayı amaçlayan silahlı bir ayaklanmayı desteklemeleri için kışkırtmaya çalıştılar. İTC'nin seferberlik çabaları, Makedonya içindeki ve dışındaki Hıristiyan milliyetçi gruplardan da taraftar topladı. İTC etrafında toplanan bu farklı kesimlerin ortak bakış açısına göre II. Abdülhamid'in yönetimi altında hepsi eşit derecede acı çekmişti. Ahmet Niyazi daha sonra hatırlarında şöyle diyordu: "İstisnasız hepimiz aynı istibdat tazyiki altında ezilmekteyiz."⁹

Temmuz 1908'de Mustafa Kemal, imparatorluğun Makedonya bölgesini ikiye bölen merkezî demiryolu hattında müfettiş olarak görevlendirildi. Selanik'i iç bölgelere bağlayan bu hayati demiryoluna müfettiş olarak atanması, İTC'nin uzun zamandır beklenen isyanının patlak vermesinden sadece birkaç hafta sonra gerçekleşti. 3 Temmuz'dan itibaren birkaç Osmanlı askerî müfrezesi kışlalarını terk ederek Makedonya

⁸ Resneli Ahmet Niyazi, *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı* (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003), s. 191.

⁹ A.g.e.

Görsel 3: Çiçeği Burnunda Bir Yüzbaşı.

Harbiye'den mezun olmasının ardından Atatürk, Osmanlı ordusunda kurmay subay olarak görev yaptı.

dağlarına çıktı. Makedonya'nın çeşitli bölgelerinde sivillerden oluşan silahlı çetelerin de desteğiyle isyancılar padişaha telgraf çekerek anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını talep ettiler. II. Abdülhamid isyana askerî bir karşılık vermeyi kısa bir süreliğine düşünse de, sonradan yenilgiyi kabul etti ve 24 Temmuz'da meclisi yeniden toplama niyetinde olduğunu açıkladı. Daha sonra Jön Türk Devrimi olarak adlandırılan bu isyanın ardından, imparatorluğun çeşitli köşelerinde İTC'nin

isyanını destekleyen kutlamalar ve kitlesel gösteriler kendiliğinden patlak verdi.

İsyancılara istihbarat ve silah sağlanmasında rol oynamasına rağmen Mustafa Kemal, Jön Türk Devrimi'nin ardından çıkarılan kartpostalları ve posterleri portreleriyle süsleyen "hürriyet kahramanları" arasında görülmedi. Resneli Ahmet Niyazi'nin yanı sıra İttihat ve Terakki'nin 1908 yazında kazandığı zaferle ilişkilendirilen en bilinen isim, Osmanlı ordusunda görev yapan Enver adında genç bir subaydı. Atatürk gibi 1881 doğumlu olan Enver de küçük bir devlet memurunun oğluydu. İstanbul'da yetişmesine rağmen o da Manastır Askerî İdadisi'ne devam etmiş ve Mustafa Kemal'den bir yıl sonra Harbiye'den mezun olmuştu. Fakat Türkiye'nin gelecekteki ilk cumhurbaşkanının aksine, Enver askerliğinin ilk yıllarında Makedonya'da görev yapmıştı. Bu sayede, milliyetçi çeteleri takip etmekle görevli bir piyade subayı olarak, İTC'nin Makedonya'daki ilk hücrelerini kuran kilit isimlerin birçoğuyla yakın ilişkiler kurmayı başarmıştı. Benzer arkadaş ve yoldaş çevrelerinde hareket etmelerine rağmen, Mustafa Kemal ile Enver arasında hiçbir zaman kişisel bir yakınlık gelişmedi. Daha da önemlisi, Temmuz devriminin ardından Enver'in isyanın liderlerinden biri hâline gelmesi, onun hem imparatorluk ordusu hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki kariyerini hızla yukarılara taşıdı.

Devrimin ilk günleri hakkında daha sonradan konuşurken Mustafa Kemal, kısa süre içinde İTC'nin merkez komitesinin gözünden düştüğünü belirtmiştir. 1922 yılında belirttiği üzere, başlangıçta İTC'nin devrimi için "saf ve nezih" biçimde çalışıyordu.¹⁰ Fakat İTC içindeki iktidar mücadelesinin artması ve Osmanlı ordusunun bu iktidar mücadelesinde daha fazla güç kazanma ihtimalinin belirmesiyle birlikte yoldaşlarına karşı giderek daha fazla endişe duymaya başladı. Atatürk'ün daha sonradan iddia ettiğine göre İTC'nin uzun vadeli planlarına

¹⁰ Mango, *Atatürk*, s. 84.

karşı daha en başındaki karşıtlığı, İTC liderliğinin kendisini grubun faaliyetleri içinde siyasi olarak ötekileştirmesine yol açmıştı. Devrim sonrası düzenin bir mensubu olarak Mustafa Kemal'in 1908 sonrası ilk yıllarının bu şekilde yorumlanması tarihçiler arasında bir tartışma konusudur. Mustafa Kemal'in Jön Türk arkadaşlarıyla olan ilk ilişkilerine dair sonradan anlattıkları, İTC'yi çok önceden reddettiği ve o dönemdeki muadillerinden ayrı biri olarak ortaya çıktığı şeklindeki anlatıya hizmet etmiştir.

Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinden haftalar sonra, İTC'nin merkez komitesi Mustafa Kemal'i önemli bir diplomatik görevle Selanik dışına gönderdi. Mustafa Kemal Eylül 1908'de imparatorluğun Kuzey Afrika'daki son vilayeti olan Trablusgarp'a (Libya) vardı. Orada hem devlet bürokrasisini hem de bölgenin aşiretlerini temsil eden bir dizi önde gelen yerel siyasi liderle görüştü. Görevi, devrimin II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanmayacağı ve oluşturulacak meşrutiyet rejiminin daha iyi bir yönetimi ve daha fazla güvenliği sağlayacağına dair bu kişilere güvence vermektir. Mustafa Kemal'in bu görev için yürüttüğü görüşmelerde aldığı tepkilere ilişkin anlatılar farklılık gösterir. Bazı biyografi yazarları, Mustafa Kemal'in İTC'nin imparatorluğun genelinde denetimi ele geçirme niyetinde olduğundan endişe eden yerel Libyalı siyasi liderlerin korkularını yatıştırmakta başarılı olduğunu ileri sürer. Mustafa Kemal hem Bingazi'deki hem de Trablus'taki temsilcilere durumun böyle olmayacağını vurgulamış, bu da onun gelişinden önce esir alınan birkaç İTC temsilcisinin serbest bırakılmasıyla sonuçlanmıştır. Diğer anlatılar ise Jön Türklere ve onların gelecekteki siyasi tasarımlarına yönelik yerel liderlerin endişelerinin devam ettiğini vurgular. Bingazi'deki bir toplantıda hazır bulunan bir İngiliz diplomata göre Mustafa Kemal'i karşılayan ileri gelen kişiler, kendisinden padişah adına konuştuğunu gösteren belge göstermesini talep etmişlerdir. Elinde böyle bir belge olmadığını itiraf edince, bu kişiler "Arapların üç otoriteyi tanıdığını ve

bunların Allah, Peygamber ve Padişah ya da Halife olduğunu” söyleyerek görüşmeyi sona erdirmişlerdir.¹¹

Trablusgarp’a gidişinin bir başarı sayılıp sayılmayacağından bağımsız olarak, Mustafa Kemal’in o sonbaharda karşılaştığı yereldeki endişeler, Jön Türk Devrimi’ni takip eden aylarda birçok yerel liderin içinde bulunduğu siyasi havanın tipik bir örneğiydi. İmparatorluğun pek çok yerinde 1876 anayasasının yeniden yürürlüğe girmesini memnuniyetle karşılayan ilk coşku, bazı kesimlerin II. Abdülhamid’in kararının anlamını ve sonuçlarını uzun uzadıya düşünmeye başlamasıyla kısa sürede söndü. Hükümdarlığı boyunca edindiği otoriterlik damgasına rağmen padişah, başkentte ve taşrada birçok kişi için kişisel ve siyasi bağıllığın nesnesi olmaya devam ediyordu. II. Abdülhamid ayrıca hükümdarlığı sırasında bir dizi girişimde bulunarak, imparatorluğun Arapça konuşulan bölgelerindeki ileri gelenlerle daha yakın ilişkiler de kurmuştu. İstanbul’u kutsal şehirler Mekke ve Medine’ye bağlayan Hicaz demiryolunun inşası gibi işlerle, tüm Sünni Müslümanların halifesi ya da dinî lideri olma unvanını daha fazla sahiplenmesi, Osmanlı monarşisine daha fazla otorite ve meşruiyet kazandırmasını sağlamıştı. II. Abdülhamid’in İslamcı yönetim anlayışının himayesi altında, Müslüman nüfusun yoğun olduğu vilayetlerin (özellikle de Arnavutça ve Arapça konuşulan bölgelerin) ileri gelenleri saraydan büyük iltimaslar ve ayrıcalıklar elde etmişlerdi. Öte yandan II. Abdülhamid’in imparatorluğun Müslümanlarına yönelik gönül alıcı politikaları, hem kentlerde hem de kırsal kesimde yaşayan pek çok Hristiyan’ın yabancılaşmasına da hizmet etmişti.

Birçok kişiye göre Jön Türk Devrimi, II. Abdülhamid’in gelecekte de imparatorluğun hükümdarı olmasını zorlaştırmıştı. Anayasanın padişahın devleti yönetme yetkinliğine

¹¹ A. L. Macfie, *Atatürk*, (Essex, Birleşik Krallık: Pearson Education Limited, 1994), s. 38.

kısıtlamalar getirmesinin sonucunda nasıl politikalar ortaya çıkacaktı? Örneğin yeniden yürürlüğe konan anayasa, taşra eşrafının II. Abdülhamid'in himayesi altında elde ettikleri siyasi konumu korumalarına izin verecek miydi? İmparatorluğun her köşesinden temsilciler barındıracak bir organ olarak Meclis-i Mebusan, Jön Türk devrimcilerinin vaat ettiği gibi hem Müslüman hem de Hıristiyan vatandaşların endişelerini giderecek miydi? Daha da önemlisi, İttihat ve Terakki Cemiyeti bu yeni liberal düzenin oluşturulmasında nasıl bir rol oynayacaktı? 1908'in sonlarındaki ya da 1909'un başlarındaki durum üzerinden konuşan ya da yazan gözlemcilerin ve yorumcuların o dönemki perspektiflerine bakıldığında, yeni bir meclisin toplanmasıyla olayların nasıl gelişeceği konusunda genel bir fikir birliğinin olmadığı görülüyordu. Daha sonra İTC'nin siyasi meselelerdeki rolüne ilişkin bazı endişelerini dile getirmiş olsa da, Mustafa Kemal'in kendisi de bu sorulara herhangi bir yanıt vermiş gibi görünmüyordu.

Osmanlı padişahının meclis işlerindeki yeri, 1909'un ilk yarısında kısmen çözüme kavuşturulan bir meseleydi. İmparatorluğun seçilmiş meclisinin ilk oturumundan dört ay sonra, 13 Nisan'da muhafazakâr ve saltanat yanlısı güçlerden oluşan bir koalisyon meclise karşı bir darbe düzenledi ve başkentteki birçok kilit İttihatçı isim saklanmak zorunda kaldı. İTC'nin merkez komitesi Selanik'teki ana üssünden darbeye hızlı bir şekilde karşılık verdi ve başkenti darbecilerden kurtarmak için sadık askerlerden oluşan bir ordu topladı. Trablusgarp'tan birkaç ay önce dönen Mustafa Kemal, İstanbul'a doğru yürüyüşe geçen Jön Türk birliğine katılan kurmay subaylar arasındaydı. İTC güçlerinin 24 Nisan'da şehre ulaşmasının ardından iki gün süren sokak çatışmaları yaşandı. Çatışmalar sona erdiğinde, darbecilerin önde gelen isimleri yargılandı, mahkum edildi ve vatana ihanet suçundan idam edildi. İTC tarafından bir kez daha yürürlüğe konan meclis, oybirliğiyle II. Abdülhamid'i tahttan indirdi ve yerine daha genç ve siyasi açıdan daha uysal olan kardeşi V. Mehmet'i

getirdi. Bu olayın ardından, imparatorluk neredeyse tamamen çökene kadar hiçbir padişah anayasanın ya da İTC'nin hukuki otoritesine meydan okumayacaktı.

Meclis-i Mebusan'ın ayakta kalması, İTC'nin silahlı ve açık bir güç olmayı tercih edip Osmanlı siyasetinde geri çekilmesine yol açtı. Örneğin Mustafa Kemal, Selanik'teki görev yerine geri dönerken, 1909'daki karşı darbenin bastırılmasına yardımcı olan Enver de Berlin'de askerî ataşe olarak göreve başladı. Fakat İTC'nin nüfuzu, 1909 baharında İstanbul'u ele geçiren ordunun dağıtılmasıyla da azalmadı. 1908 sonbaharında yapılan Meclis-i Mebusan seçimlerinde İTC, kendisini gizli bir örgütten yasal bir siyasi partiye dönüştürdü ve bu parti imparatorluk meclisinin ilk oturumuna hâkim oldu. İTC'nin merkez komitesi, 1908 devrimindeki başarısına rağmen gizli iş yürütme eğilimlerini terk etmedi. Merkez komite, ilerleyen yıllarda genişleyen saflarına gizlice başkanlık etmeyi sürdürdü. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914 yılına gelindiğinde, Osmanlı ordusu ve bürokrasisinin her kademesinde İttihat ve Terakki'ye sadık gizli hücreler bulunuyordu. Yasama üzerindeki etkisi ve imparatorluk idaresi içinde çok sayıda yandaşının varlığı sayesinde İTC, devlet içindeki sahici devlet hâline geldi.

Mustafa Kemal'in 1909 darbesine karşı İTC'nin başkente yönelik askerî harekâtına katılması, cemiyetin iç grubundaki siyasi otoritesinin doğrudan artmasına neden olmadı. 1909'da Selanik'te İTC mensuplarının düzenlediği kongreye katıldı. Trablusgarp'tan bir temsilci olarak katıldığı kongreye, ordunun siyasete karışmasına karşı olduğunu dile getirdi ve bu öneri en nihayetinde İTC tarafından resmen kabul edilse de, ordunun siyasete karışmaması şeklindeki bu karara pek de uyulmadı.

1910 yazında Mustafa Kemal, Fransa ordusunun tatbikatlarını gözlemlemek üzere görevlendirilen bir askerî heyetin üyesi olarak Fransa'ya gitti. Batı Avrupa'ya yaptığı ilk ziyaret olmasına rağmen, dönemin kaynaklarında bu seyahatle ilgili

sadece birkaç referans vardır. Fransa’da kısa bir süre kaldıktan sonra Mustafa Kemal, kurmay subay olarak görevine devam etmek üzere Selanik’e geri döndü. O yılki sorumlulukları arasında, Batı Balkanlar’da ağırlıklı olarak Arnavutça konuşulan Kosova ve İşkodra bölgelerindeki bir isyanın bastırılmasına katılmak da vardı. İlkbaharda patlak veren isyanın fitilini, bölgeye gelen ürünlere daha fazla ithalat vergisi uygulanmasına yönelik bir düzenleme yakmıştı. Yeni hükümetin taşraya daha fazla müdahale ettiğini gösteren bu ve benzeri emareler, daha önce Jön Türk Devrimi’ni desteklemiş olan pek çok Arnavut’u öfkeliendirdi. O bahar Kosova’da ayaklananların birçoğu Jön Türklerin “aralarındaki anlaşmayı bozduklarını” ilan ederken, Mustafa Kemal tersine isyancıları hain ve gerici olarak görme yoluna gitti.¹² Ordunun isyancılara karşı yürüttüğü harekâtın başarısından dolayı kendisini tebrik eden bir Alman subayla şöyle dedi: “Türk ordusu, vatanı dış tecavüz ve istiladan, milleti taassup ve fikir esaretinden kurtardığı gün vazifesini yapmış olacaktır.”¹³

Bu ve hayatının bu dönemine ait diğer ifadeler, Mustafa Kemal’in İTC liderlerinin önemli bir kısmına katıldığını gösterir. Ayaklanmaları, işgalleri ve çöküşü engellemek için imparatorluğun merkeziyetçi biçimde yönetilmesi gerekiyordu. İTC, 19. yüzyılın önde gelen Osmanlı reformcularıyla uyum içinde, yerel direniş (silahlı ya da başka türlü) bir yana, taşra özerkliğinin bile bastırılması gerektiğine inanıyordu. İTC yanlılarının zihninde bir önceki yüzyıldan alınan dersler, adem-i merkeziyetçi ya da gevşek bir yönetimin yerel yöneticilere ya da muhalif topluluklara isyan etme ve imparatorluktan ayrılma konusunda imkân sunduğunu gösteriyordu. Bu zihniyete göre İstanbul’un tek siyasi merkez olduğu güçlü bir devletin inşası, yabancı siyasi ve ekonomik nüfuz tehdidinde

¹² Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878–1912* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1967), s. 405.

¹³ Mango, *Atatürk*, s. 95

karşı mümkün olan tek savunmaydı. Dolayısıyla Arnavutluk isyanlarında olduğu gibi, devletin merkezileşmesine karşı duran yerel karşıtlığın bastırılması, kesinlikle bir kolluk kuvveti eylemi değildi ve imparatorluk sınırları içinde Osmanlı otoritesinin olası çöküşüne karşı önleyici bir saldırıyı temsil ediyordu.

Mustafa Kemal'in yukarıda alıntılanan Alman subaya verdiği cevaptaki devletçilik, bir Osmanlı milliyetçisi olarak sahip olduğu katı kanaatlerin bir kanıtıdır. Askerî eğitiminin her aşamasında, çok sayıda kitap, eğitmen ve sınıf arkadaşı hiç şüphesiz ona, imparatorluğa ve tarihine derin bir bağlılık aşılamıştı. Hayatının bu noktasında belirsiz olan şey, bir Osmanlı vatandaşı ve imparatorluk ordusunda bir asker olmanın tam olarak ne anlama geldiğiydi. Osmanlı ulusal kimliğinin tam olarak ne anlama geldiği, imparatorluğun farklı nüfusları arasında büyük farklılıklar gösteriyordu. Dahası, devlet görevlilerinin ve temsilcilerinin (padişah da dâhil olma üzere) Osmanlı milleti kavramını tanımlama biçimleri, Mustafa Kemal'in devlet hizmetine girmesinden önceki yüzyıl boyunca büyük ölçüde değişmişti. İTC, devrimden sonra imparatorluğun ve hükümetinin, dili ya da dinî mezhebi ne olursa olsun tüm tebaasının çıkarlarını ve isteklerini temsil etmeye devam ettiğini savunuyordu. Bu doğrultuda Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler (ve çeşitli etnik ve dilsel kökenlerden gelen insanlar) kendilerini Jön Türk davasıyla özdeşleştirdiler ve devrim sonrası dönemde imparatorluk yönetiminde hizmet vermeye devam ettiler. Daha önce Osmanlı hükümetine karşı şiddetli saldırılarda bulunan önde gelen Ermeni milliyetçi örgütü Taşnaksütyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) gibi gruplar bile 1908 sonrasında İTC ile seyrek de olsa beraber hareket etmiştir.

İmparatorluk ve siyasetine dair çoğulcu bir bakış açısının olacağına yönelik bu taahhütlere rağmen, İTC saflarındaki pek çok Müslüman, Jön Türk Devrimi'nden sonra bile gayrimüslimlere ve diğer azınlıklara karşı güçlü bir kırgınlık

ve güvensizlik duygusu besledi. Taşnaksütyun'un 1896'da Osmanlı Bankası'nı bombalaması, Yunanistan'ın 1908'de Girit Adası'nı ele geçirmesi ve Makedonya'daki çetelerin genel şiddeti gibi İTC'nin iktidara gelmesinden önceki çeyrek yüzyıl boyunca meydana gelen bir dizi olay, birçok Müslüman'ın zihninde Osmanlı Hristiyanları arasında sadakatsizliğe ve uyumsuzluğa dair genel bir eğilim olduğunu teyit etmişti. 1910'da Kosova'daki ayaklanmalar ve 1905'te uzak bir vilayet olan Yemen'de patlak veren isyan, Arnavutların ve Arapların Osmanlı Devleti'nden daha fazla siyasi ve kültürel özerklik talep etmesini, birçok Jön Türk'ün gözünde daha da şüpheli hâle getirdi. Mustafa Kemal ve İTC içindeki diğer isimler için, imparatorluk içindeki pek çok Müslümanın, hizmet ettikleri Osmanlı ulusuna aynı bağlılığı paylaşmadığı açıktı.

Jön Türk Devrimi'ni takip eden yıllarda, İTC çevrelerinde Osmanlı ulusunun özgün karakteri ve içeriği üzerine tartışmalar sürüyordu. II. Abdülhamid döneminde eğitim görmüş ve yetişmiş olanların çoğu, konuştukları dil ya da sahip oldukları kültür ne olursa olsun, Müslümanların Osmanlı devletinin çekirdeğini oluşturduğunu düşünüyordu. Bu sadık Osmanlı ulusu tanımı, İTC içinde Arnavut, Boşnak, Arap, Kürt veya Kuzey Kafkasyalı aileler tarafından yetiştirilen birçok kişi için uygundu ve yerel geleneklerine ve kültürlerine bağlı olmalarına rağmen, tereddüt etmeden ve istisnasız biçimde imparatorluğa hizmet ettiler. İTC'nin Müslüman üyelerinin çoğunluğu bu Osmanlı milliyetçiliği kavramını benimsemişse de, bilinmeyen sayıda Jön Türk, Osmanlı ulusunun çekirdeğini daha sınırlı ve etnik olarak dışlayıcı terimlerle algılamıştır. İTC içindeki bu altkümeye göre Müslüman Türkler, imparatorluğun gerçek kültürel ruhunu ve demografik kalbini oluşturuyordu. Mustafa Kemal'in memleketi Selanik'te bulunan küçük bir yazar ve aydın zümresi, bu görüşü destekleyenlerin merkezini oluşturuyordu. Osmanlı milliyetçiliğinin bu "Türkçü" görüşünün baş savunucusu, kökenleri Kürt-Türk karışımı olan Ziya Gökalp adında genç bir aydındı. Gökalp'e göre

Görsel 4: Büyük Emelleri Olan Bir Devrim.
Manastır'da 1908 yılında anayasanın yeniden yürürlüğe girmesini kutlayan göstericiler.

Türkler, kökleri Balkanlar, Anadolu, Kafkasya ve Orta Asya'ya uzanan bir halktı ve tarih, dil ve kültürle birbirine bağlıydı. İmparatorluğun geleceği, İslam'ın katı seküler ve modernist görüşlerine bağlı olan bu Türklerin elindeydi. İslam, ulusu birbirine bağlayan bir tutkal olsa da, Ziya Gökalp Türk kültürünün din üzerinde tarihsel ve doğal olarak ılımlaştırıcı bir etkisi olduğunu düşünüyordu. Ona göre İslam'ın teolojik sınırlamalarına daha hararetli bir şekilde sadık kalan Araplar ve İranlılar, bu nedenle Türk komşularından daha geri ve “Doğulu” kalacaklardı.

Mustafa Kemal'in Ziya Gökalp'i şahsen tanıyıp tanımadığı ya da ne ölçüde tanıdığı net değildir. Gökalp ve onun gibi düşünen aydınlardan oluşan grupla (genellikle “Genç Kalemler” olarak anılır) benzer toplumsal çevrelerde dolaştığı kesin olsa da, Mustafa Kemal'in hayatının bu noktasında Türkçü yazılara veya görüşlere ne derece bağlı olduğunu veya bunlardan ne derece etkilendiğini gösteren bu döneme ait somut bir kanıt yoktur. Dönemin kaynakları da onun İslam ve İslam'ın Osmanlı ulusuyla ilişkisi hakkındaki görüşleri

konusunda aynı derecede sessizdir. Daha sonraki mücadeleleri ve başarılarının prizmasından bakıldığında, Atatürk'ün Osmanlı ulus devletinin hem Müslüman karakterine hem de imparatorluğun özellikle Türk doğasına yakınlık duyduğu görülür. Öte yandan çoğunlukla Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda dile getirdiği bu iddiaların, Balkanlar'da bir subay olarak sahip olduğu inançları yansıtıp yansıtmadığı belirsizdir. Savaş öncesi dönemde Türkçü ve İslamcı düşüncüler ve savunucular arasında görülen genel tutarsızlıklar, Mustafa Kemal'in görüşlerinin genç bir adam olarak nasıl geliştiğini anlamamızı daha da zorlaştırır. Ne de olsa Osmanlı Müslümanlarını merkezine alan bir milliyetçiliğin savunucuları, İslam'ın ilke ve prensiplerinin devlet yönetimini ve reformu ne ölçüde şekillendirmesi gerektiği konusunda zaman zaman fikir ayrılığına düşmüşlerdir. Türkçülük de aynı şekilde çelişkiler ve belirsizliklerle kuşatılmıştı. Birçok Osmanlı Müslümanının zihninde Türklük, biyolojik ya da salt etnik özelliklerle tanımlanmıyordu. Türkçe uzun süreden beri imparatorluğun ortak diliydi ve hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler için Türkçe konuşmak eğitim ve kent hayatıyla ilişkilendirilen bir incelik ve nezaket göstergesiydi. Osmanlı İmparatorluğu gibi çok çeşitliliğe sahip bir ülkede, karma evlilikler ve karmaşık aile soyları yaygındı (hem Mustafa Kemal hem de Ziya Gökalp bu durumun birer örneğiydi). Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok yerinde "Türk" kavramı, etnik kökenlerine bakılmaksızın Müslümanlar için eşanlamlı olarak kullanılıyordu (aynı şekilde imparatorluğun sınırları içindeki ve dışındaki insanlar, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye isimlerini yüzyıllar boyunca birbirlerinin yerine geçecek biçimde kullanmışlardı). Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde kimliği tanımlayan tüm karmaşıklıklar göz önünde bulundurulduğunda, Mustafa Kemal'in gençliğinde Osmanlı milliyetçi söylemini etkileyen uyumsuzluklar ve tartışmalar ortasında kendisine nasıl bir yön çizdiği konusunda sadece tahmin yürütülebilir. Hayatının sonraki dönemlerinden elde edilen kanıtlar, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından

sonra imparatorluktaki siyasi koşullar değıştikçe fikirlerinin ve kanaatlerinin de değışmeye devam ettiğini gösterir.

Mustafa Kemal'in devlete ve orduya olan bağıllığı Eylül 1911'de bir sınavdan geçti. O sonbaharda İtalya, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti ve Trablusgarp vilayetini işgal etti. İtalya'nın imparatorluğun Kuzey Afrika'daki son topraklarını ele geçirme arzusu, Osmanlı İmparatorluğu'ndan başarılı biçimde toprak ve imtiyazlar elde eden diğer Avrupa ülkelerin izinden gittiğini gösteriyordu. Mustafa Kemal'in hayatının o dönemine kadar Kıbrıs, Bulgaristan, Bosna, Tunus ve Mısır'ın fiilen ya da hukuken kaybedilmesiyle sonuçlanan bir dizi Avrupa müdahalesi gerçekleşmişti. İmparatorluk doğrudan bir müdahalede bulunma imkânı olmadığından, o ve diğer İTC subayları İtalyan işgalini püskürtmek için bir gerilla harekâtına liderlik etmeye gönüllü oldular. Üç arkadaşıyla birlikte kılık değiştirerek Trablusgarp'a geçen Mustafa Kemal, imparatorluğun farklı bölgelerinden gelmiş diğer Osmanlı subaylarından ve düzensiz askerlerden oluşan bir ordugâha katıldı. Modern Libya'nın doğu kesimindeki Derne'de, İtalya'nın askerî çıkarma için ele geçirdiği kıyı bölgesinin hemen dışında bulunan Osmanlı üssü, bu savaşa katılmak için daha önce Berlin'deki görevinden ayrılmış olan Enver'in komutası altına verildi. O dönem itibarıyla Enver, Jön Türk Devrimi'nin eski kahramanı ve İTC içinde önemli bir isim olarak kendini kabul ettirmişti. Önemli bir siyasi ağırlığa sahip biri olarak konumu, dönemin padişahının yeğeninin Enver'in evlenme teklifini kabul etmesiyle daha da güçlenmişti. Hem sarayla hem de İTC'nin merkez komitesiyle yakın bağları olan Enver, Trablusgarp'taki yerel eşrafın sadakatini sağlamakla görevlendirilmişti. İtalyanların Trablusgarp'tan çıkarılmasına yönelik ortak emelleri, Mustafa Kemal'in Enver'le harekâtın yürütülmesi konusunda çatışmasını engelledi. Fakat iki subay arasında gelişen hırçnlık İstanbul'daki yetkililerin dikkatini çekecek boyuttaydı.

Harbiye'deki eğitimi ve Makedonya'daki saha deneyimleri, Mustafa Kemal'i Trablusgarp harekâtındaki görevlerine

hazır hâle getirdiği açıkça ortadaydı. Çok sayıda muvazzaf subay ve binlerce yerel savaşıdan oluşan bir müfrezenin komutanı olarak, İtalyanların Derne'deki kıyı bölgesinden işgal girişimlerini başarıyla püskürtmeyi başardı. Cepheden gönderdiği bir mektupta da görüldüğü üzere, komutanlık deneyimi başlangıçta kendisiyle birlikte görev yaptığı askerlere karşı hayranlık beslemesine ve onlarla gurur duymasına yol açtı. Trablusgarp'ın içinden ve dışından gelen subayları ve askerleri görmek, Mustafa Kemal'in imparatorluğun bekasına olan inancını tazelemişti Nitekim mektubunda şöyle diyordu: "... kendi selametini, kendi saadetini memleketin ve milletin selamet ve saadeti için feda edebilen vatan evlatları çoktur."¹⁴ Fakat Enver, Mustafa Kemal ve diğer İTC gönüllülerinin tüm çabalarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun Trablusgarp'ı savunma ve elde tutma direnci pek uzun ömürlü olmadı. Ekim 1912'de Balkanlar'da genel bir savaşın patlak vermesiyle birlikte, Mustafa Kemal de dâhil olmak üzere çoğu muvazzaf subay kademeli olarak Trablusgarp cephesinden tahliye edildi ve evlerine döndü. İtalyan ve yerel güçler arasındaki çatışmalar, Osmanlı birliklerinin resmen çekilmesinden sonra da devam etti ve Libya'da 30 yılı aşkın bir sömürge yönetimine yol açtı.

Mustafa Kemal'in savaş zamanı bir saha komutanı olarak yaptıkları Trablusgarp'la sınırlı olmadı. Sonraki 12 yıl boyunca hayatının büyük bir kısmı cephelerde savaşarak geçti. Ekim 1912'de Trablusgarp'tan ayrılması başka nedenlerle de hayatında önemli bir dönüm noktası oldu. Bu tarihten sonra Enver ve İTC içindeki diğer önemli isimlerle ilişkileri daha da gerginleşip kötü bir hâle geldi. Bu gerilimlere rağmen, Osmanlı ordusunda yükselmeye devam etti ve özellikle Balkanlar'daki çeşitli cephelerde ve Birinci Dünya Savaşı sırasında çeşitli görevler aldı. Trablusgarp'taki görevinin sona ermesi ve Balkan Savaşları'nın başlaması, Mustafa Kemal'in gelişiminde ve olgunlaşmasında kişisel bir dönüm noktası

¹⁴ Age.

oldu. Kasım 1912’de Selanik’in düşmesiyle birlikte, İTC’nin ilk taraftarlarının birçoğu gibi o da kendi topraklarında mülteci durumuna düştü.

Mustafa Kemal’in 1880-1911 yılları arasındaki hayatını, kendisinin ve başkalarının daha sonradan ifade ettiği görüşlere ve hatıralara başvurmadan yorumlamak zordur. Zira Cumhurbaşkanı olduğunda, Atatürk ile en yakın çalışma arkadaşları hiç zaman kaybetmeden onun gençlik yıllarını sonradan gelen şöhretinin süzgecinden geçirerek anlatmaya ve açıklamaya başlamışlardı. Bu nedenle, Mustafa Kemal’in ulusal ve uluslararası üne kavuşmadan önceki gerçek düşüncelerini ve deneyimlerini kavrayabilmemiz mümkün olmayabilir. Fakat elimizdeki kaynaklar, onun erken dönem karakterinin ve bakış açısının bazı temel unsurlarını belli bir bağlama oturtmaya ve anlamaya olanak tanır.

Mustafa Kemal, Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyılın sonlarında şekillenmeye başlayan Müslüman orta sınıfı temsil ediyordu. Ağırlıklı olarak imparatorluğun büyük şehirlerinde bulunan bu orta sınıf, Avrupa’da ve başka yerlerde orta sınıf kültürüne özgü o dönemin zevklerinin ve entelektüel ilgilerinin çoğuna sahipti. Din konusundaki görüşleri kuşkusuz seküler bir çizgideydi ve dönemin modernist entelektüel eğilimlerinin çoğunu destekliyordu. Güçlü milliyetçi inançları ve yükselme arzusu, diğer birçok genç Müslüman erkek gibi onu da orduda bir yaşam seçmeye zorladı. İstanbul’da Harbiye’den mezuniyeti, hem bir öğrenci olarak zekâsının hem de dönemin imparatorluk seçkinlerinin yükselen bir üyesi olarak sahip olduğu konumun bir kanıtıdır.

Mustafa Kemal, imparatorluğun toplumsal dokusunun aşınmaya ve dağılmaya başladığı bir dönemde büyüdü. Makedonya, Suriye ve Libya’da görev yapan bir subay olarak, imparatorluğun kötü giden talihinin şiddetli yansımalarına ilk elden tanık oldu. Bu kriz döneminde, dönemin padişahı II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesine ilham veren muhalefet siyasetine kapıldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin saflarına katılması, Osmanlı İmparatorluğu’nun son yönetim

organında kendisine yer bulmasını sağladı. Fakat hayatının bu aşamasında Mustafa Kemal hiçbir şekilde İTC'nin öne çıkan bir aktörü değildi. Birinci Dünya Savaşı'na kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkin ancak görece önemsiz bir görevlisi olarak kaldı.

Mustafa Kemal'in 1911'de Trablusgarp'tan ayrıldığında ideolojik eğilimlerini saptamak daha zordur. İTC'nin 1908'de iktidara gelmesine yardımcı olan bir subay olarak, partinin devleti merkezileştirme ve reformdan geçirme kararlılığını açıkça destekliyordu. Sahadaki deneyimleri onu Osmanlı milliyetçiliğinin bir savunucusu olmaya daha da itti. Buna karşılık, orta rütbeli bir kurmay subay olarak Balkan Savaşları patlak verdiğinde Osmanlı ulusunun geleceğini nasıl algıladığı belirsizdir. Bu noktada, Mustafa Kemal'in sadece Selanik ile İstanbul'daki İTC çevrelerinde, ulusun Müslüman ve Türk karakteri üzerine yapılan tartışmalara ve münazaralara katıldığını varsaymak mümkündür. Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda bu konularda kesin bir tavır almamış olsa da, bu tartışmaların daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı olarak uygulayacağı politikalar üzerinde etkisi olduğu açıktır.

Mustafa Kemal'in Selanik ve İstanbul'daki gençlik yılları, Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden kurulmasını sağladığı ülkenin nasıl bir yer olacağını da etkilemiştir. "Yüzü Batı'ya dönük" ve Avrupa'nın modern, burjuva eğilimlerini somutlaştıran bir Türkiye inşa etme arzusu ilk temel dayanağı Osmanlı Balkanları'ndaki erken dönem hayatıydı. Kurduğu cumhuriyetin gelişimi için doğrudan bir model oluşturma- sa da, Selanik'in kafelerinin, tiyatrolarının ve pazarlarının karmaşıklığı, Anadolu'yu modern bir devletin kalbine dönüştürmeye çalışan Atatürk ile diğer Türk reformcular için başlangıçta bir çerçeve oldu. Mustafa Kemal doğduğu şehre bir daha geri dönmedi, fakat ilerleyen yaşlarında bile Selanik aklının bir yerinde hep kaldı. İleri yaşlarında bu Jön Türk, yemek masasında ilk kez gençken duyduğu Makedon halk şarkılarını dinlemekten keyif almaya devam etti.

2. BÖLÜM

BİR ASKER OLARAK ATATÜRK, 1912-1918

Mustafa Kemal Kasım 1912’de Trablusgarp cephesinden başkent İstanbul’a döndü. Derne’deki son günleri ile İstanbul’a gelişi arasında geçen haftalar, Osmanlı Devleti’nin tarihindeki en yıkıcı ve travmatik dönemi oluşturunuyordu. 8 Ekim 1912’de Karadağ, Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan orduları imparatorluğun Makedonya sınırı boyunca hızlı ve eşgüdümlü bir saldırı başlattı. Savaşın başlangıcındaki yenilgiler, Osmanlı ordusunun geride kalan kuvvetlerini takviye edememesine neden oldu. On yıllardır sürdürülen reformlara ve yatırımlara rağmen, imparatorluk ordusu birçok cephede çaresizce geri çekilmek zorunda kaldı. İlerleyen Yunan, Bulgar ve Sırp orduları, Osmanlı ordusunu bozguna uğrattıp kaçmaya zorladıktan sonra, Makedonya ve Trakya kırsalının derinliklerine doğru ilerledi ve bu sırada çok sayıda Müslüman sivil katletti. Osmanlı kuvvetleri Arnavutluk yaylalarında birleşik Balkan ordusu (Balkan Birliği) saldırılarına karşı direnirken, İstanbul’u savunan birlikler doğuya doğru geri çekilmek zorunda kaldı ve bir zamanlar imparatorluk başkenti olan Edirne şehri beş ay süren sarsıcı bir kuşatmaya maruz kaldı. Aralık 1912 ve Ocak 1913 arasındaki ateşkes girişimleri Edirne’nin ve diğer önemli Osmanlı kalelerinin düşmesini engelleyemedi.

Mayıs 1913 sonunda Londra Antlaşması’nın imzalanmasıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu ile Balkan Birliği arasında bozulmaya her an müsait bir barış sağlandı. Osmanlı İmparatorluğu savaşı sona erdirmek için epey fazla bir bedel ödedi. Osmanlı Makedonyası’nın tamamı ve Trakya’nın büyük bölümü Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan’a bırakıldı.

İmparatorluğun Arnavutça konuşulan topraklarının büyük bir kısmının başkentle bağlantısı kesilince, Arnavut milliyetçileri bu krizden istifade edere başkenti Tiran olan ayrı ve bağımsız bir Arnavutluk devleti ilan ettiler.

Mustafa Kemal'in Kuzey Afrika'dan geç dönmesi, imparatorluğun Makedonya'da uğradığı hezimet sırasında bir rol oynamasını engelledi. Kasım ayı başlarında başkente gelişle aynı saatlerde, Yunan birlikleri memleketi Selanik'e girdi. İstanbul'da bir kafede oturan bir grup subay arkadaşını görünce, memleketinin kaybedilmesinden ötürü asık suratlı biçimde öfkeyle arkadaşlarına şöyle dedi: "Nasıl yapabildiniz bunu? O güzelim Selanik'i düşmana nasıl teslim edebildiniz? O kadar ucuza nasıl satabildiniz?"¹ Mustafa Kemal'in bu üzüntüsü, yetişkin bir insan ve imparatorluğun hizmetindeki üst düzey bir subay olarak karakterini tanımlayan iki derin ve önemli temayı gösteriyordu. Bu cümleleri, bir yandan Osmanlı Devleti'nin savaş alanındaki kayıplarının bir sonucu olarak yaşadığı tartışmasız aşağılanma duygusunu yansıtıyordu. Selanik'in teslim olmasının ve memleketinden ayrı düşmesinin, Mustafa Kemal için imparatorluğun kötüleşen durumunun neden olduğu acıyı ve utancı artırdığını ve kişiselleştirdiğini söylemek akla yatkındır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarını kaybetmesinden duyduğu acı, hayatının takip eden on yılı boyunca bir savaştan bir diğerine savrulurken hiç şüphesiz onu rahatsız etmeye devam edecekti.

Diğer taraftan, sözlerinden Selanik'in teslim olmasından yalnızca işgalci Yunanlıları sorumlu tutmadığı da anlaşılmaktadır. Osmanlı ordusunun yüksek komuta kademesi de bu felakette belli bir sorumluluk taşıyordu. Selanik'in düşüşü nedeniyle üstlerine yönelttiği bu saldırı, Enver ve İTC'nin diğer güçlü isimleriyle örgütün siyasi ve askerî tutumu üzerine geçmişte yaşadığı kavgaların bir yansımasıydı. Mustafa Kemal'in

¹ Patrick Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation* (Londra: Phoenix Giant, 1998), s. 54.

kendisinden daha üst rütbede olanlara karşı kavgacı tutumu, bu kriz anında devletin yönetiminden duyduğu kişisel hayal kırıklığından daha fazlasını yansıtıyordu. Bu cümleleri aynı zamanda hâlihazırda iktidarda olanlara karşı büyüyen siyasi hırslarının da bir işaretiydi.

Balkan Savaşları'nın patlak vermesi ile Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda teslim olması arasında geçen altı yıl, Mustafa Kemal için gerçekten de karanlık bir dönemdi. Birden fazla cephede daha büyük birliklerin komutanlığını yaptığı sırada, imparatorluğun çöküşüne ve gençliğinden itibaren hizmet etmeyi taahhüt ettiği ordunun tamamen bozulduğuna tanıklık etti. Şiddet, açlık ve kanunsuzluğun hüküm sürdüğü köyleri ve kentleri dolaşarak toplumun tüm iliklerine işlemiş tahribatı ilk elden gözlemledi. Fakat bu yıllarda yaşadığı tüm zorluklara rağmen, Mustafa Kemal'in bir komutan olarak karizması, fedakârlığı ve kahramanlığı Osmanlı Devleti saflarında kişisel itibarının çarpıcı biçimde yükselmesini sağladı. Bu dönemde, imparatorluktaki en yüksek rütbeli komutanlar ve devlet adamları için ayrılmış bir onur nişanı olan Paşa rütbesine ulaştı. Savaş alanındaki başarıları, İstanbul'daki siyasi çekişmelerden uzak kalmasını sağladığı gibi, imparatorluğun 1918'de teslim olmasının ardından kırsal kesimdeki halkı saran öfkeden muaf olmasını sağlayan bir itibar da kazandırdı. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, siyasi hasımlarının çoğunun siyasi itibarları azalmaya başladı ve Mustafa Kemal'e uzun zamandır peşinde olduğu iktidarı ve otoriteyi eline geçirme fırsatı verdi.

Trablusgarp'tan İstanbul'a dönüşünden sadece birkaç gün sonra Mustafa Kemal gene cephede görevlendirildi. Kurmay subay olarak yeni görevi onu Marmara Denizi'ni Ege'ye bağlayan ana su yolu olan Çanakkale Boğazı kıyısındaki Gelibolu Yarımadası'na götürdü. Mustafa Kemal'in Bolayır'daki bölgenin ana karargâhına atanması, onu o sırada genel bir kargaşa içinde olan başkente yakın bir yere getirdi. İTC'nin Meclis-i Mebusan ve hükümet üzerindeki denetimi, Mustafa Kemal'in

Libya'daki saha komutanlığı görevi sırasında zayıflamıştı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası' adlı muhalefet partisinin giderek güçlenmesi, İTC merkez komitesini iktidarı elinde tutmak için daha doğrudan ve yasadışı yollara başvurmaya yöneltti (seçim bölgelerini kendi lehine olacak biçimde belirlemek ve muhalif adayları ve seçmenleri sindirmek gibi). Başkentteki siyasi gerilim Ocak 1913'te hükümetin başında olan sadrazamın Edirne'nin boşaltılmasını sağlayacak bir Bulgar barış teklifini değerlendirmeye başlamasıyla doruğa ulaştı. Hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde olan bir şehri teslim etme düşüncesine öfkelenen Enver liderliğindeki alt rütbeli subaylardan oluşan bir grup, kabineye karşı saldırıya geçti. Enver, 23 Ocak'ta kalabalık bir taraftar grubuyla imparatorluğun ana bürokratik makamı olan Babıali'ye girdi ve sadrazamı silah zoruyla istifaya zorladı.

1913 darbesi [Babıali Baskını], hem İTC'nin evriminde belirleyici bir dönüm noktası oldu hem de Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar imparatorluğun nasıl yönetileceğine dair çarpıcı bir değişimin sinyalini verdi. Enver'in Babıali'ye düzenlediği baskın, ulusun iyiliği için uygun gördüğü politikaları yürütmede rakipsiz kalan bir İTC hükümetinin kurulmasının önünü açtı. Bu darbe, meclisi İTC merkez komitesine uysal biçimde itaat eden güçsüz bir organ hâline getirdi ve böylece İTC merkez komitesi imparatorluğun hedeflerini ve tasarımlarını tanımlama ve dayatma konusunda üstün bir güce sahip oldu. Fakat Ocak 1913'te yaşananlar, siyasi bir parti ya da Osmanlı Devleti'nin yönetim organı olarak İTC içinde büyük bir uyuma yol açmadı. Parti içindeki güçlü isimlerin sayısı ve siyasi ve askerî konulardaki görüş ayrılıkları zaman içinde arttıkça, hizip mücadeleleri İTC içindeki ilişkileri bozdu. Örneğin Mustafa Kemal, üst düzey bir İTC subayı ve Enver'in siyasi rakibi olan Ahmet Cemal Paşa'yla güçlü bir ittifak kurdu ve onun çıkarları ve faaliyetleri doğrultusunda hareket etti.

Enver'in darbesi sonrası gerçekleşen hükümet değişikliği

Mustafa Kemal'in Bolayır cephesindeki görevlerini doğrudan etkiledi. Şubat ayı başlarında, kara ve deniz kuvvetlerinden oluşan bir birlik Gelibolu cephesi boyunca Bulgar mevzilerine saldırdı. Osmanlı birlikleri başlangıçta Bulgarları geri püskürttü, fakat Bulgarların sert direnişi ve deniz birliklerin geç intikal etmesi nedeniyle saldırı başarısızlıkla sonuçlandı. Bolayır civarındaki Osmanlı yenilgisinin ardından ordunun yüksek komuta kademesinde sinirler gerildi. Mustafa Kemal ve hem dostu hem komutanı olan Ali Fethi (Okyar), başarısız deniz taarruzunun başındaki isim Fahri Paşa'ya Bolayır bölgesinin sorumluluğunu üstlenmesi emredilince görevlerinden istifa etmekle tehdit ettiler. Bolayır'daki Osmanlı karargâhında yaşanan bu tartışma üzerine yeni sadrazam cepheyi bizzat ziyaret ederek Fahri Paşa'yı görevden aldı. Fahri Paşa'nın görevden alınması Gelibolu cephesindeki gerilimi sadece kısmen çözüme kavuşturdu. Ali Fethi ve Mustafa Kemal merkeze ayrı bir muhtıra göndererek, Edirne'yi Bulgar kontrolünden kurtaracak bir saldırı gerçekleştirme umuduyla, birliklerinin Çatalca'daki Osmanlı hatlarının merkezine tamamen nakledilmesi için sadrazam nezdinde lobi faaliyetlerinde bulundular. Bu iki isim ayrıca, Osmanlı ordusunun genelkurmay başkanlığını üstlenmek üzere İstanbul'a nakledilen Enver'in de görevinden alınmasını savundular. En nihayetinde Mustafa Kemal Bolayır'daki görevinde kalırken Enver, Gelibolu cephesindeki birliklerle birlikte Bulgar merkezine karşı büyük bir taarruz için Çatalca'ya nakledildi. Neyse ki Osmanlılar için Balkan Birliği'nin dağılması ve Haziran 1913'te İkinci Balkan Savaşı'nın patlak vermesi, Edirne'nin bu planlı kurtuluşu için bir bahane sağladı. Bulgarlar diğer cephelerde saldırı altındayken, Osmanlı kuvvetleri Trakya boyunca batıya doğru ilerledi ve 22 Temmuz'da Edirne'yi ele geçirdi. Enver törenle şehre giren ilk askerî birliğin bizzat başına geçerek askerî komutan ve ulusal kahraman olarak ününü daha da pekiştirdi.

Mustafa Kemal'in Balkan Savaşları'na iştiraki, Enver'in savaşın sonunda elde ettiği şöhret ve itibarla keskin bir tezat

oluşturur. İstanbul'daki üst düzey subaylarla yaşadığı anlaşmazlığın bir sonucu olarak, üst rütbeli subaylar arasındaki dik kafalı olduğu namını daha da pekiştirdi. Edirne'nin ve Doğu Trakya'nın geri alınmasını sağlayan taarruza katılmışsa da, Mustafa Kemal savaş alanındaki komutanı olarak çok az fark yarattı. Yıllar sonra bir Türk gazetesine verdiği röportajda Atatürk, Enver'in çatışmadaki rolünü küçümseyerek Edirne'yi ele geçirmesi üzerine şöyle bir yorum yapacaktı: "1913'te Edirne'ye doğru yürümesi aktif bir komutanlık sayılmazdı, çünkü Sırp, Yunanlar ve Romenler tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra Bulgar ordusunun var olduğu söylenemezdi."² Böyle bir şöhreti hak edip etmemesinden bağımsız olarak, Enver'in Edirne seferine katılması onu daha güçlü pozisyonlara getirirken, Mustafa Kemal gelecek vaat eden fakat siyasi açıdan ötekileştirilmiş bir subay olarak kaldı.

Öte yandan Bolayır'da sergilediği itaatsizliklere rağmen Osmanlı ordusu içinde tutulması, Mustafa Kemal'in ordu ve İTC içinde belli bir siyasi ağırlığa sahip biri olmayı sürdürdüğünü gösterir. Balkan Savaşları'nda girdiği tartışmaları tarihçiler, giderek siyasallaşan Osmanlı ordusu içinde değerli ve belki de korunan bir figür olarak kaldığının bir göstergesi olduğu sonucuna varmıştır. Dahası bazı tarihçilere göre kıdemsiz bir subayın üstlerini eleştirebilmesi ve bariz bir ceza almadan görevine devam edebilmesi, savaşın sona erdiği bu derin kriz döneminde İTC'nin yönetim biçimindeki sıkıntılı durumun bir göstergesiydi.

İkinci Balkan Savaşı'nın sona ermesi, Mustafa Kemal'in önceki yıllarda sürekli meşgul olduğu askerliğe kısa bir ara vermesini sağladı. Ekim 1913'te arkadaşı ve yol arkadaşı Ali Fethi'yi, Osmanlı Büyükelçisi olarak atandığı Bulgaristan'a kadar takip etti. Ali Fethi'nin ataşesi olarak görevleri, daha önce Trakya ve Libya'da verdiği hizmetlere kıyasla daha hafifti. Bazı biyografi yazarları, Atatürk'ün Sofya'da kaldığı on

² Mango, *Atatürk*, s. 142.

dört ay boyunca Bulgar toplumunun çeşitli kademeleriyle iç içe yaşadığı deneyimlerden belli ölçüde ilham aldığını öne sürmüşlerdir. Sofya’da yaşarken, (o sıralar hüküm süren kral Ferdinand da dâhil olmak üzere) Bulgaristan’ın önde gelen askerî ve sivil seçkinlerinin birçoğuyla tanıştı. Sofya’nın dönemin Batı normlarını açıkça benimseyen siyasi seçkinleriyle tanışması, Türkiye Cumhuriyeti’nin cumhurbaşkanıyken Mustafa Kemal’in reform ve modernleşme konusundaki görüşlerini etkilemiş olabilir. Ne de olsa Bulgaristan, Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkan topraklarının çok önemli bir parçasıydı. Fakat bağımsızlığın üzerinden sadece birkaç on yıl geçmesine rağmen, Bulgar devleti ve toplumu, geniş bir dizi reformun etkisi altında modern bir ülkenin özelliklerinin çoğunu sergiler hâle gelmişti. Bulgaristan’ın bir imparatorluk vilayetinden görünüşte modern bir ulus devlete dönüşmesi, ülkenin Müslüman azınlığını da etkiledi (bu azınlık bu yeni ülkenin toplam nüfusunun önemli bir yüzdesini oluştuyordu). Osmanlı hükümetinin bir temsilcisi olarak üstlendiği sorumluluklar, onu dışarıdan bakıldığında çağdaş Avrupa’nın görgü ve zevklerine uyum gösteren, Türkçe konuşan Müslümanlarla temasa geçirdi. Örneğin Bulgaristan’ın Müslüman milletvekillerinden biri olan ve daha sonra Kurtuluş Savaşı sırasında Kemalist davanın faal bir destekçisi hâline gelen Şakir Zümre’yle arkadaş oldu ve onunla düzenli biçimde toplumsal etkinliklere katıldı.

Mustafa Kemal’in Bulgar toplumuna duyduğu hayranlığı ya da ülkenin Müslüman azınlığına yönelik muamele konusunda Ali Fethi, tamamen aynı noktada değildi. Ali Fethi’ye göre Bulgaristan’ın imparatorluktan ayrılması Osmanlı İmparatorluğu’na acı bir ders olmuştu. Ayrı bir ülkenin kurulması sadece bir zamanların gururlu imparatorluğunu küçük düşürmekle kalmamış, aynı zamanda milyonlarca eski Osmanlı vatandaşını (özellikle de Müslümanları) “kendi

kaderlerine” terk etmişti.³ Mustafa Kemal ile Ali Fethi’nin Sofya’daki Osmanlı Büyükelçiliği’nde çalıştıkları dönemde, binlerce Bulgaristanlı Müslüman Balkan Savaşları’nın ardından şiddet içeren intikam eylemlerinden ve diğer baskıcı hükümet politikalarından kaçmak için yurtlarını terk etti. Bu dönemde Bulgaristan’dan kaçan mülteciler, Yunanistan ile Sırbistan’dan Osmanlı İmparatorluğu’na sığınan on binlerce Müslümana eşlik etti. Türkiye Cumhuriyeti 1923 yılında kurulduğunda, nüfus sayımı yapan devlet görevlileri 500.000’den fazla Müslümanın Balkanlar’dan kaçarak Anadolu’ya yerleştiğini tahmin ediyordu. Bu büyük mülteci dalgası arasında, Kasım 1912’de Selanik’in düşmesinden sonra İstanbul’a gelen Mustafa Kemal’in annesi de vardı. Atatürk, hayatının bu döneminde ailesinin ya da mültecilerin içinde bulunduğu kötü duruma ilişkin duygularını ve görüşlerini hiç ifade etmemiştir. Bu konudaki sessizliğine rağmen, hayatının ilerleyen dönemlerindeki olup bitenler, Balkanlar’da yaşayan Müslümanların geleceğiyle ilgili soruların zihninde önemli bir yer kapladığına dair çok az şüphe bırakır.

Biyografi yazarları Mustafa Kemal’in Sofya’da geçirdiği dönemi bir kadınla hayatını birleştirme arzusunun önemli bir bölümü olarak vurgulama eğilimindedirler. 1913’te İstanbul’a döndükten sonra Mustafa Kemal, Balkan Savaşları’nda ölen bir subay arkadaşının dul eşi olan Corrine adında genç bir kadınla dostluk kurdu. İstanbul’da yaşayan bir İtalyan doktorun kızı olan Corrine, Bulgaristan’da kaldığı süre boyunca Mustafa Kemal ile irtibatını sürdürdü. Corrine’e gönderdiği mektuplarda sık sık ona olan sevgisinden bahsetse de Mustafa Kemal’in evlenme niyetinde olduğuna dair bir işaret yoktur. Mektuplarında, Corrine gibi Batı Avrupa’dan gelen ve Avrupalı duyarlılıklara ve zevklere sahip diğer bekâr kadınlarla sosyalleştiğinden bahseder. Bulgaristan’da tanıştığı kadınların hiçbirisiyle evlenmemişse de, araştırmacılar hayatının

³ Age., s. 142.

bu aşamasında onun Batılı (ya da Batılılaşmış) kadınlara olan ilgisini sıklıkla kadınların özgürleşmesine verdiği desteğin kanıtı olarak göstermişlerdir. Genç bir erkek olarak, kendisine arkadaş ya da eş olması için daha geleneksel ya da muhafazakâr bir kadın arayışında olmaması, Mustafa Kemal'in 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı olmadan çok önce seküler ya da ilerici politikaları ve kadınlarla ilgili konuları savunduğunu gösterir.

Mustafa Kemal'in Sofya'daki ilk yılında İstanbul, Balkan Savaşları'nın siyasi sonuçlarıyla başa çıkmaya çalışıyordu. Edirne'nin yeniden ele geçirilmesinden sonra bile, Makedonya ile Arnavutluk'un kaybedilmesi ve yüz binlerce Müslüman vatandaşın yerinden edilmesi, ürkütücü bir insani ve stratejik krizden daha fazlasını temsil ediyordu. İTC denetimindeki hükümette yer alan pek çok kişinin gözünde Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'nin ve ordusunun onurunu lekelemiş ve bütünlüğünü tehdit etmişti. Yunanistan'la daha fazla çatışma yaşanma ihtimali ve imparatorlukta hâlâ ikamet eden Ortodoks Hristiyanların Osmanlı Devleti'ne karşı sadakatlerine yönelik şüpheler, hem başkentte hem de taşrada gerilimi daha da artırdı. Bu korku ve aşağılanma hissi ve savaş çığırtkanlığı ortamında Enver, (çarpıcı Edirne zaferinin ardından Paşa rütbesiyle ödüllendirilmişti) Harbiye Nazırı oldu. 1914'ün ilk yarısında Enver Paşa, İTC'nin uzun zamandan beri etkin olan diğer iki ismi Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ve Bahriye Nazırı Ahmed Cemal Paşa ile birlikte bir üçlü yönetim [troyka] kurdu. Bu troyka yönetimi bir arada çalışarak, halkın milliyetçi tutkularını harekete geçirmenin yanı sıra bürokrasiyi ve orduyu güçlendirmeye ve ilerideki olası silahlı çatışmalara karşı hazır hâle getirmeye çalıştı. Hariciye Nezareti birbirleriyle çatışma hâlinde olan Avrupa'nın büyük güçleriyle ittifaklar kurmaya çalışırken, Enver orduyu yaşı geçmiş olan ya da gelecekteki savaşlarda komutanlık etmeye uygun olmayan yüzlerce subaydan arındırdı. Hükümet yetkilileri, Batılı güçlerin ve İmparatorluk'taki Hristiyanların aleyhine olacak

biçimde, yerel (özellikle Müslüman) girişimcileri ve tüccarları öne çıkaran ve kayıran bir ulusal ekonominin inşasını giderek daha fazla savundu. Ortodoks Hristiyan işletmelere yönelik gayriresmî ulusal boykot (on binlerce kişiyi Yunanistan'a kaçmaya zorlayan şiddetli bir kampanya), İTC hükümetinin girişimci Müslümanların daha fazla güç ve nüfuz sahibi olduğu bir ekonomiyi desteklemesinin tamamlayıcısı oldu. 1914 yazına gelindiğinde, resmî açıklamalardan ve İTC yetkililerinin kişisel düşüncelerinden anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı Müslümanlarının Osmanlı ulusunun kalbi ve ruhu olduğu ve Osmanlı ulusunun yakın gelecekte varlığını sürdürmesi için savaşılmaya çağrılacağı giderek daha açık hâle geldi.

Arşidük Franz Ferdinand'ın Haziran 1914'te Saraybosna'da bir suikast sonucu öldürülmesi İTC'nin savaş merkezli kehanetlerini ve beklentilerini doğruladı. Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a savaş ilan etmesinden sonraki iki hafta içinde Osmanlı İmparatorluğu, Almanya ile ittifak kurdu ve İstanbul, İttifak Devletleri'nin safında yer aldı. Osmanlı Devleti'nin Almanya'yla ittifak kurma ve en nihayetinde Birinci Dünya Savaşı'na girme kararını etkileyen bir dizi etmen vardı. İTC içinde, Avrupa'da genel bir savaşın patlak vermesinin Osmanlı İmparatorluğu'nu etkileyeceği konusunda ciddi bir fikir birliği vardı. Öyle ya da böyle, bu savaş ülkenin varlığını tehdit ediyordu ve İstanbul'a iki büyük Avrupa blokundan biriyle askerî ittifak kurmaktan başka seçenek bırakmıyordu. Almanya'nın büyük ve gelişmiş ordusunun güçlü askerî becerileri, Osmanlı Devleti'ni İttifak Devletleri'nin içinde yer alma tercihini sadece kısmen açıklar. İngiltere, Fransa ya Rusya'nın aksine Almanya, imparatorluktan hiçbir zaman toprak talep etmemiş ve Doğu Akdeniz üzerinde açık biçimde ya da görünüşte ilhakçı [irredentist] planlar ortaya koymamıştı. Kısa vadede Berlin'in Osmanlı İmparatorluğu ile ittifakı, İtilaf Devletlerinin işgali tehdidine karşı İstanbul'un bağımsızlık ve kendi kaderini tayin hakkı konusunda daha güçlü hâle getirecekti. Daha da önemlisi, İTC nezdinde bu savaş, Balkan Savaşları'nın

ardından yaşanan krizin ve aşağılanmanın aksine halk desteğini hükümetin arkasında birleştirmek ve seferber etmek için bir araçtı. Bu savaşta elde edilecek başarıyla, İmparatorluğun hem Balkanlar'da hem de Kafkasya'da uğradığı toprak kayıplarının bir kısmının telafi edilebileceği umuluyordu. Bu amaçlar doğrultusunda Osmanlı Devleti 10 Kasım 1914'te Rusya, Fransa ve İngiltere'ye karşı savaş ilan etti.

Mustafa Kemal, hükümetin savaş konusundaki heyecanını paylaşmıyordu. Bu dönemdeki yazıları, Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifakını değerlendirirken kötümser olduğunu gösterir. Sofya'dayken sahip olduğu bakış açısına göre imparatorluğun savaşa girme hedeflerini gerçekleştirme ve Almanya'nın aynı anda hem Fransa'yı hem de Rusya'yı yenme olasılığı belirsizliğini koruyordu. Ancak endişeleri faal göreve dönmeyi istemesine engel olmadı. Ocak 1915'te Harbiye Nezareti onun Sofya'daki Osmanlı elçiliğinden geri çağrılmasını onayladı. İstanbul'a geçtikten sonra Tekirdağ'da bulunan 19. Tümen'in komutanlığına tayin edildi. Çanakkale Boğazı'na bir günlük mesafede bulunan Tekirdağ'da, kendisini bir kez daha Ege Denizi'ne açılan bu hayati su yolunu savunmakla görevli birliklerin komutasında buldu. Boğaz savunmasının genel komutası, Berlin tarafından Osmanlı ordusuna danışmanlık yapmak üzere gönderilen Alman Mareşal Otto Liman von Sanders'e verilmişti. Mustafa Kemal ile von Sanders arasındaki ilişkilerin en başından beri gergin olduğu söylenir. Alman komutanına (aynı zamanda Enver'e ve kendisini cephe komutanlığına atayan Harbiye Nazırı'na) karşı beslemiş olabileceği olumsuz hislere rağmen, Şubat 1915 ortalarında Boğazlara yönelik birleşik bir İngiliz ve Fransız deniz saldırısı, Çanakkale Boğazı'na doğrudan bir deniz saldırısının yakın olduğunu gösteriyordu ve bölgeyi savunmakla görevli herkesin tetikte olmasını gerektiriyordu.

Başka faktörler de hiç şüphesiz Mustafa Kemal'in kendi bölgesine karşı İtilaf güçlerinin saldırısına dair korkularını artırıyordu. Düzenli orduya dönmesinden bir ay önce Rus

Görsel 5: Cephede Bir Komutan.

Mustafa Kemal Gelibolu civarındaki siperlerde askerlerinin arasında.

kuvvetleri, Doğu Anadolu'daki Sarıkamış kasabasının dışındaki dağlarda büyük bir Osmanlı ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Rus ordusu batıya doğru ilerlerken, şiddetli geçen kış ve olumsuz çevre koşulları Osmanlı kayıplarını daha da ağırlaştırdı. Şubat 1915'te Sina Yarımadası'na yönelik Osmanlı taarruz girişimleri de, İngiliz kuvvetlerinin Süveyş Kanalı'nı savunmakta kararlı direnişi yüzünden aynı şekilde başarısızlıkla sonuçlandı. Daha doğudaki Osmanlı Irakı'nda

ise İngiliz birlikleri, Kasım 1914'te bölgenin en önemli şehri Basra'yı ele geçirdi. Daha da kötüsü, Rus birlikleri Galiçya'da Avusturya-Macaristan'a karşı başarılar elde ederken, Paris civarındaki Fransız hatlarına yönelik Alman saldırısı da kesilmişti. Mart 1915'te Boğazlara yönelik ikinci bir İngiliz ve Fransız deniz saldırısı, İtilaf Devletleri'nin savaşı Çanakkale Boğazı'na taşıma konusunda büyük bir özgüvene sahip olduklarının göstergesiydi. İtilaf güçlerinin Boğazları aşıp Marmara Denizi'ne girmesi hâlinde, Osmanlı kara ve deniz kuvvetlerinin İstanbul'un düşman eline geçmesini önlemekte çaresiz kalacağı açıktı.

Osmanlı'ya ölümcül bir darbe vurabileceğini hisseden İtilaf güçlerinin Fransız ve İngiliz düzenli askerlerinden ve sömürge birliklerinden oluşan bir ordusunu taşıyan filo, Nisan 1915'in ortalarında Gelibolu Yarımadası'nın dış kıyılarında mevzilendi. İtilaf güçlerinin saldırısının öncü birlikleri 25 Nisan sabahı altı ayrı kıyı bölgesine çıkarma yaptı ve yavaş yavaş iç kesimlere doğru ilerledi. Liman von Sanders ve Osmanlı yüksek komuta kademesi, yarımadanın savunmasını bir kara çıkarmasına hazırlamak için haftalarca zamanları olmasına rağmen çıkarma karşısında gafil avlandı. Batı kıyısındaki İngiliz güçlerinin yavaş yavaş içeri sızdığı istihbaratı gelirken, Gelibolu cephesi boyunca konuşlanmış Osmanlı birliklerinin karargâhlarında bir kafa karışıklığı hâkimdi. Daha sonra Anzak Koyu (ya da Türkçede Arıburnu) olarak adlandırılan küçük bir koydaki Avustralyalı askerlerden oluşan birlikler o sabah denizi çevreleyen zayıf tepelere doğru istikrarlı biçimde ilerledi. Mustafa Kemal, sabahın ilerleyen saatlerinde çıkarma haberini alınca tümenini topladı ve onları engebeli ve tepelik arazide ilerleyen Avustralyalıların üzerine yürüttü. Denize birkaç kilometre mesafedeki bir tepeye yaklaştığında, cepheden kaçan Osmanlı askerleriyle karşılaştı. Avustralyalıların yarımadanın merkezine hâkim tepeleri ele geçirmelerine dakikalar kalmış gibi görünürken, Mustafa Kemal emir almadan etrafındaki askerlere saldırıya hazırlanmalarını

emretti. Avustralyalıları o sabah erken saatlerde karşılamış olan birlikler cephanelerinin bittiğini söyleyerek itiraz ettiler. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Osmanlı Elli Yedinci Alayı'nın komutasını bizzat üstlenerek süngü takılması emrini verdi. Atatürk daha sonra bu önemli anı ve sonrasında yaşananları şöyle anlatmıştır:

Herkes öldürmek ve ölmek için düşmana atılıyordu. Bu öyle sıradan bir taarruz değildi. Herkesin başarılı olmak veya ölmek isteğiyle hareket ettiği bir taarruzdu. Alay Komutanı'na bütün alayı ile gösterdiğim istikamette taarruz etmesini emrettim. Ve dedim ki: "Ben size taarruzu emretmiyorum. Ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman içerisinde yerimize başka kuvvetler ve komutanlar kaim olabilir."⁴

Mustafa Kemal'in emriyle Elli Yedinci Alay'ın askerleri, önlerindeki tepede bulunan Avustralya mevzilerine doğru hızla bir savaş hattı oluşturarak ilerledi. Mustafa Kemal ve askerlerinin süngü hücumu Avustralyalıları sersemletip sarsıntıya uğrattı. Sabahın sonunda, Elli Yedinci Alay'ın karşı saldırısı sayesinde iki stratejik tepe Osmanlı güçlerinin eline geçti ve İtilaf güçlerinin Gelibolu Yarımadası'nın merkezindeki tutunma noktalarını genişletme girişimleriyle taktiksel bir avantaj elde etmeleri engellendi. Yoğun çatışmalar ilk çıkarmadan sonra da günler boyunca devam etti. İngiliz birlikleri 25 Nisan sabahı beş ayrı kumsalı ele geçirmelerine rağmen, iç kesimlerdeki sert Osmanlı direnişi karşısında savunma pozisyonundan çıkamadı. İngilizlerin hızlı bir zafer kazanma umutları, her iki tarafın da yarımadayı siperler, sığınaklar ve tabyalardan oluşan darmaduman bir yer hâline getirmesiyle birkaç hafta içinde yok oldu.

Mustafa Kemal'e, daha sonradan ismi Kemalyeri olarak değiştirilen yerde elde ettiği kutlu zafer sırasında gösterdiği kahramanca liderlik için İmtiyaz Madalyası verildi. Sahada gösterdiği cephe komutanlığının farklılığı, Çanakkale Boğazı'nda

⁴ Peter Hart, *Gallipoli* (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 97-98.

Mayıs ve Haziran ayları boyunca devam eden ağır çatışmalar sırasında daha da görünür hâle geldi. 29 Haziran gecesi başında olduğu tümeni İtilaf güçlerinin hatlarına karşı savaşılmaya gönderdi. Daha sonradan böyle bir saldırı emri aldığını iddia etse de, başında olduğu On Dokuzuncu Tümen eşgüdümlü bir destek olmadan karşı siperlere saldırıp ağır kayıplar verdi ve hiçbir bölgesel avantaj elde edemedi. Ağustos ayı başlarında İngiliz kuvvetleri Anzak Koyu'nu çevreleyen Osmanlı hatlarının daha kuzeyinde yeniden konuşlandı. Mustafa Kemal bir kez daha, denize bakan kilit bir tepe hattını geri almayı amaçlayan bir karşı saldırıya komutanlık etmeye çağrıldı. Bir süngü hücumunu bizzat komuta ederken, bir şarapnel parçası göğsüne isabet ederek göğüs cebindeki saati parçaladı. O gün ölümle burun buruna gelmesine rağmen gösterdiği kararlılık, von Sanders ile subay arkadaşlarının daha fazla takdirini kazanmasını sağladı. Çanakkale Savaşı'nın sonunda Mustafa Kemal'in kahramanlıkları ve kararlılığı, miralay rütbesine terfi edilmesini ve Alman Demir Haçı gibi başka nişanlar elde etmesini sağladı.

1915 yılının Haziran ve Aralık ayları arasında, Gelibolu'daki çatışmalar kanlı bir çıkmaza dönüştü. Tıpkı Batı Cephesi'ndeki Flandre muharebelerinde olduğu gibi, Osmanlı ve İtilaf güçleri tahkim edilmiş hatların oluşturduğu dolambaçlı mevkilerde sıkı biçimde mevzilenmeye devam etti. Topçu ve keskin nişancı ateşi 1915 sonbaharı boyunca can almaya devam etse de, her iki taraf da mevzilenmeyi sürdürdü. Ege'nin aşırı sıcak yaz güneşi de, savaşın her iki tarafındaki askerlerin hayatlarını daha da zorlaştırdı. Osmanlı askerleri ile İtilaf güçlerinin askerlerinin hayatlarına ve uzuvlarına en büyük tehdidi salgın hastalıklar oluşturunuyordu. Gelibolu cephesi boyunca uzanan siperlerdeki ve sığınaklardaki sıhhi olmayan hayat koşulları dizanteri, sıtma, kolera ve bit salgınlarına yol açtı. Bu sırada İstanbul'daki arkadaşı Corrine'e yazdığı bir mektupta Mustafa Kemal, kendisi ve askerleri için hayatın cehennemden farksız olduğunu söylüyordu. Ona göre

cephedeki askerler için, “gazi ya da şehit olmak” beklentisi, tanık oldukları dehşet karşısında tek teselli kaynağıydı.⁵ Öte yandan Corrine’e yazdığı mektupta Atatürk’ün, öbür dünyadaki cennet vaatlerine pek itibar etmediğini açıkça ortaya koyuyordu. Bununla birlikte, muharebelerden ve hastalıklardan kaynaklanan insani kayıplar onun savaşa bakış açısını kesinlikle etkilemiştir.

İngiliz kuvvetleri Aralık 1915’te Gelibolu Yarımadası’ndan tamamen çekildiğinde, Osmanlı Devleti’nin yürüttüğü resmî bir tetkikte, 164.000’den fazla subay ve askerin savaş sırasında öldüğü, yaralandığı ya da kaybolduğu hesaplanmıştır. Geri kalan 21.000 Osmanlı askeri ise hastalıklar yüzünden hayatını kaybetmiş, 64.000’i de hastalık nedeniyle cepheden terhis edilmiştir. İtilaf Devletleri’nin kayıpları da aynı derecede ağırdı. İngilizler ve Fransızlar resmî olarak çeyrek milyondan fazla kayıp verdiklerini iddia ediyorlardı.⁶

Sahadaki bir subay olarak Mustafa Kemal’in cesareti ve kararlılığı Liman von Sanders’in ve Osmanlı yüksek komuta kademesindeki diğer kişilerin saygısını kazanmışsa da, üstlerine karşı sergilediği inatçılık ve hırçınlık konusundaki üzü, Gelibolu’da görev yaptığı süre boyunca da artmaya devam etti. İngiliz taarruzu karşısında uygulanacak taktik ve strateji konusunda von Sanders ile defalarca çatıştı. Birden fazla kez, yarımadaadaki harekâtın gidişatını değiştirme umuduyla İstanbul’daki komutanlardan ricalarda bulundu. Emir komuta zincirini aşma çabaları, Enver Paşa ile Dâhiliye Nazırı Talat Paşa’nın karargâhını ziyaret etmesine yol açtı. Von Sanders ve diğer Alman subayların bölgenin başarıyla savunulmasındaki olumlu etkilerine rağmen, Mustafa Kemal Osmanlı İmparatorluğu saflarında yabancı subayların sahip olduğu otoriteden rahatsızdı. Ağustos ayındaki İtilaf güçlerinin

⁵ Kreiser, *Atatürk*, s. 89.

⁶ Edward Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in World War I* (Westport, CT: Greenwood Press, 2001), s. 94.

taarruzundan sonra von Sanders'e karşı öfkesi daha da derinleşti. Bir kez daha komutanlıktan istifa etme tehdidinde bulunduktan sonra, çatışmaların durması üzerine hastalık izni alarak İstanbul'a döndü. Hastalığının iyileşmesi sırasında İngilizler Gelibolu'dan geri çekilme sürecini tamamladılar. Gelibolu harekâtının sona ermesi ve kendisinin iyileşmesi, Mustafa Kemal'e yeni bir cephede Osmanlı kuvvetlerinin komutasını ele alma fırsat sağladı. Nisan 1916'da mirлива (tuğgeneral) rütbesi aldı ve On Altıncı Kolordu'nun komutasını üstlendiği Diyarbakır'ın doğusuna gönderildi.

Mustafa Kemal'in doğu cephesinde kolordu komutanı olarak görev yaptığı bu dönem, Anadolu'nun doğu sınırının büyük bölümünü işgal eden Rus kuvvetlerine karşı genel bir harekâtın planlandığı döneme denk geldi. Rus orduları 1915 yılı boyunca Erzurum, Trabzon, Van, Harput ve Bitlis gibi önemli şehirleri ele geçirmişti. Osmanlı güçlerinin kötüye gidişi Sarıkamış'taki felaketin ardından hâlâ sürüyordu ve 1916 baharına kadar toprak kaybetmeye devam etti. On binlerce sivilin Rus cephesinden kaçması, Doğu Anadolu'daki vahim askerî durumu daha da kötüleştirdi. Ağustos 1916'da Osmanlı İkinci Ordusu Rus cephelerine karşı genel bir karşı taarruz düzenledi. Mustafa Kemal'in başında olduğu On Altıncı Kolordu bu taarruzda başarılı oldu ve şiddetli çatışmalardan sonra Bitlis ve Muş şehirlerini ele geçirdi. Fakat Rus takviye birliklerinin gelişi ve erken başlayan kar yağışı, Osmanlı birliklerini ilerleyişlerini durdurdu ve zorlukla kazanılan Bitlis'ten geri çekilmek zorunda kalındı. Neyse ki İstanbul için Osmanlı İkinci Ordusu'nun 100.000'den fazla asker kaybettiği Ağustos harekâtının başarısızlığı, Anadolu'da daha fazla toprak kaybına yol açmadı. Petersburg'da patlak veren devrim, Kafkasya'nın güneyinde konuşlanmış Rus ordu birliklerinin kararlılığını ve üstünlüğünü yavaş yavaş azaltmaya başladı. 1917 yılının sonlarında, binlerce Rus askerinin aniden cepheyi terk edip ülkelerine dönmesiyle Doğu Anadolu'da ibre İmparatorluğun lehine döndü.

Mustafa Kemal, Diyarbakır'da görev yaptığı dönemin bir bölümünde günlük tuttu. Bu günlüğünde Mustafa Kemal'in, deneyimleri ve entelektüel ilgi alanlarıyla ilgili çok çeşitli konular üzerine uzun uzadıya düşündüğü görülür. Günlüğünün önemli bir kısmında Diyarbakır, Silvan ve Bitlis'in savaştan zarar görmüş bölgelerinde mülteciler, askerler, subaylar ve yerel siyasi liderlerle gündelik karşılaşmalarını belgeliyordu. Askerî disiplin ve liderlik üzerine geliştirdiği görüşlerden bahsetmesinin yanı sıra sık sık boş zamanlarında okuduğu kitaplara da atıfta bulunuyordu. Bu dönemde üzerinde düşündüğü en ilginç konular arasında din, aşk ve kadınların konumuyla ilgili tartışmalar vardı. Görüldüğü kadarıyla boş zamanlarında "Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?" başlıklı, doğa bilimleriyle dinî dogmaları uzlaştırma konusunu tartışan bir kitapçık okumuştur. Kitapçığın bir yerinde geçen, dönemin Batılıları gibi İslam âlimlerinin de dinin daha eleştirel ve rasyonel (halkın genel inanışlarından ayrı) bir okumasını yaptıkları fikrine katıldığını günlüğünde belirtmişti. Fakat Mustafa Kemal'e göre İslam dininin âlimleri ilmi ve doğa bilimlerini sadece şeriatın beyanlarını açıklamak için kullanmıştı ve "ifadelerinde çok fazla rumuz (şifre, bilinmeyen)" vardı.⁷ Geriye dönüp bakıldığında, bu gibi yorumları, Mustafa Kemal'in İslam'a ve topluma yönelik modernist seküler görüşlere sahip bir birey olarak olgunlaştığını gösterir.

Mustafa Kemal'in sekülerlik yanlısı ve ilerici eğilimlerini, kadınlarla ilgili yorumlarında görmek mümkündür. Günlüğünde anlattığına göre bir akşam yaveriyle zaman geçirmiş ve onunla hükümetlerin kadınların yaşamlarını iyileştirme ihtiyacını tartışmıştır. Alt rütbeli subayına özellikle annelerin daha fazla eğitim almasının, Müslüman kadınların kamusal alanda tesettüre girmesinin yasaklanmasının ve (şifreli biçimde "müşareket-i umumiye" olarak işaret ettiği) kadınlar ile erkeklerin duygularını ve sevgilerini ifade etmeleri

⁷ Kreiser, *Atatürk*, s. 104-105.

için daha fazla özgürlüğün kadınların ilerlemesi için gerekli olduğunu savunmuştur.⁸ Boş zamanlarında okuduğu diğer kitaplar da onun aşk ve ilişkiler konusundaki açık görüşlülüğünü teyit eder. Cephedeyken okuduğu kitaplardan biri, Alphonse Daudet'nin genç ve toy bir subay ile daha maceraperest, bekâr bir kadın arasındaki yasak aşkı anlatan *Sapho* isimli romanıydı. Ana kadın karakterin daha düzgün bir eşle yuva kurarak kendini düzeltmesiyle sonuçlanan bu roman belli ki ona çekici gelmemişti. Anadolu'da geçirdiği süre boyunca mektuplaşmaya devam ettiği Corrine ile ilişkisi göz önüne alındığında, romanın muhafazakâr ahlak anlayışının kadın-erkek ilişkilerine dair kendi görüşleriyle uyuşmadığı düşünülebilir.

Diyarbakır'daki görevi sırasında zihnini pek çok konu meşgul etmesine rağmen, Mustafa Kemal'in savaşın bu noktasında Güneydoğu Anadolu'daki hayatıyla ve siyasetle ilgili belirli konulara değinmekten kaçındığı görülür. Mayıs 1915'ten itibaren, Diyarbakır'daki yerel Osmanlı idaresi, İstanbul'dan aldığı emirle, bölgenin Ermeni nüfusunu tehcir etme politikası başlatmıştı. İstanbul'un kendi vatandaşlarına karşı böylesine ağır bir eyleme girişme kararı, kısmen Osmanlı ordusunun savaş alanındaki başarısızlıklarından ve çatışmanın başlamasından sonra Anadolu'da artan istikrarsızlıktan kaynaklanıyordu. Sarıkamış'taki yenilginin ardından Rus kuvvetleri, Anadolu'da yaşayan Ermeni milliyetçilerinin yardımıyla ilerleme göstermişti. Bölgedeki Ermenilerin Rus işgaline destek verdiği haberleri, hükümetin muhalif Ermeni milliyetçilerinin savaşın patlak vereceği beklentisiyle Anadolu'da isyan çıkarmayı planladıkları yönündeki şüphelerini artırdı. Bazı Ermenilerin Nisan 1915'te Van gibi yerlerde Rusya'nın kazanımlarına yardımcı olsa da, İTC hükümetinin, Nisan 1915'te bu politikayı resmen başlatmadan önce Ermeni sivil-lerin Doğu Anadolu'dan genel bir "tahliyesini" düşünmeye

⁸ Mango, *Atatürk*, s. 164.

başladığı açıktır. Diyarbakır örneğinde, aynı yılın Şubat ayında yeni bir İttihatçı valinin atanması, Ermeni ileri gelenlerinin toplu olarak tutuklanması ve Hristiyan nüfusun her türlü ateşli silahı teslim etmesinin talep edilmesiyle sonuçlandı. Yaz sonunda Osmanlı yetkilileri aralarında kadın, çocuk ve yaşlıların da bulunduğu Diyarbakır'daki Ermeni nüfusunun çoğunu zorla evlerini terk etmeye ve birkaç yüz mil güneydeki Musul'a doğru ilerlemeye mecbur bıraktı. Bu tehcir edilenlerin büyük bir kısmı kaderlerine terk edilmeleri, açlık ve yorgunluk nedeniyle öldü. Aynı sayıda Diyarbakırlı Ermeni (ve Anadolu'nun dört bir yanından gelen diğer Hristiyanlar), savunmasız köylere ve tehcir kabilelerine kışkırtma olmaksızın saldıran Osmanlı askerlerinin ve başıbozuk grupların elinde can verdi. Tehcirin ardından Osmanlı yetkilileri ve yerel liderler, ölen ve sürgün edilen Ermenilerin geride bıraktığı taşınır mallardan ve topraklardan oluşan büyük bir servete el koydu. İTC hükümeti, öncelikle Müslüman yatırımcılara, üreticilere ve ziraatçılara fayda sağlayan bir "ulusal ekonomiyi" teşvik etmenin bir aracı olarak Ermenilerin mallarını, mülklerini ve sermayelerini büyük bir hevesle elinde topladı. İttihatçı liderler imparatorluğun Ermeni nüfusunun topyekûn imhasını açıkça savunmasa da, hükümetin mülklere toplu olarak el koyması tehcir edilenlerin geri dönmeyeceği varsayımına dayanıyordu.

Mustafa Kemal Diyarbakır'a yerleştğinde tehcir ve onu takip eden şiddet olaylarının çoğu büyük ölçüde sona ermişti. Sokaklardaki yüzlerce evsizin ve yoksul çocuğun varlığı dışında, kentin Ermeni nüfusundan hayatta kalan ve Mustafa Kemal'in dikkatini çekecek ya da yorum yapmasını gerektirecek çok az kişi olması muhtemeldir. Öte yandan hem tehcirin şiddeti hem de İstanbul hükümetinin Ermenilerin düşmanla işbirliği yapacağı paranoyası göz önünde bulundurulduğunda, Mustafa Kemal'in bu dönemde günlüğünde Ermeni tehcirine ve Ermeni nüfusun katledilmesine neden değinmediği biraz şaşırtıcı ve belirsiz bir durumdur. Geçmiş deneyimleri ve bu dönemde yazdığı sınırlı sayıdaki yazı bağlamında,

Görsel 6: Savaşın Masum Kurbanları.

Hem Birinci Dünya Savaşı hem de Osmanlı hükümetinin tehcir politikaları, yüzbinlerce can kaybına ve yukarıdaki fotoğrafta Suriye’de kamp kurarken görülen Ermeniler gibi çok sayıda mülteciye neden oldu.

Diyarbakır günlüğünde Ermenilerden hiç bahsedilmemesi tamamen emsalsiz değildir. Daha önceden Gelibolu cephesine varışından kısa bir süre sonra da, İTC hükümeti bölgenin yerli Rum nüfusuna yönelik benzer bir mülksüzleştirme ve tehcir politikasını yürürlüğe koymuştu. Müttefiklerin yarımadaya saldırmasından sonraki birkaç hafta içinde Mustafa Kemal, karargâhına yakın köylerden ve kentlerden Ortodoks Hristiyanların topluca çıkarılmasına kesinlikle tanıklık etmiş ya da en azından bunu duymuş olmalıdır. Fakat bugüne kadar, bu politikaya ilişkin düşüncelerini ortaya koyan, imzasını ya da adını taşıyan herhangi bir mektup ya da belge ortaya çıkmamıştır.

Mustafa Kemal’in, savaş sırasında Hristiyanlara yönelik tehcir ve katliamlar hakkındaki görüşlerine dair bazı işaretleri vermesi, Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra oldu. Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşünden sonraki yıllarda

basılan birçok konuşmasında ve röportajında Mustafa Kemal, İTC'nin tehcir politikalarına nadiren doğrudan atıfta bulundu. Örneğin 1927'de yaptığı ünlü Nutuk konuşmasında tehcirin başladığını kabul etse de, kendi takipçilerinin katliam yapmadığında ve Ermeniler tarafından terk edilen mülkleri koruduğunda ısrar etti (konuşmasının bir yerinde "hilâfı emir tehcirden alıkonulan bazı Ermeniler" şeklinde şifreli bir ifade de geçiyordu).⁹ Ancak bu ve diğer vesilelerle yaptığı açıklamalarda, Ermenilerin ne savaş sırasında ne de sonrasında katliam kurbanı olduklarını beyan etti. Mustafa Kemal, ne kendisinin ne de savaş sonrası direniş hareketi olan Kuvayı Milliye üyelerinin Anadolu'da yaşayan Ermenilere ya da Rumlara karşı herhangi bir kötü niyet taşıdığını hem kamuoyuna hem de özel olarak ifade etti. Ona göre Rusya, İngiltere ve Fransa, hem Hristiyan ayrılıkçılığı tehdidinin körüklenmesinde hem de imparatorluğa yönelik yanlış ithamların yayılmasında özel bir sorumluluk taşıyordu. Aralık 1919'da halka yaptığı bir konuşmada, Birinci Dünya Savaşı sırasında Müslüman-Hristiyan ilişkilerine dair şu yorumu yaptı:

Memleketimizde yaşayan anasırı gayri müslimenin başına ne gelmiş ise, kendilerinin ecnebi entrikalarına kapılarak ve imtiyazlarını suiistimal ederek sureti vahşiyane de takip ettikleri iftirak siyaseti neticesidir. Herhalde Türkiye'de zuhura gelmiş sayanı arzu olmayan bazı ahval birçok esbap ve mazerete istinat etmektedir. Bunu da kati olarak arzede bilirim ki bu ahval, Avrupa devletlerinde mazeretsiz irtikâp edilmiş bunca itisafattan pek dun bir mertebededir.¹⁰

Atatürk'ün geçmişindeki diğer konular gibi, İTC'nin imparatorluğun Hristiyan nüfusuna yönelik savaş dönemi

⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech* (Ankara: Atatürk Research Center, 2008), s. 3.

¹⁰ Erik Zürcher, "Renewal and Silence: Postwar Unionist and Kemalist Rhetoric on the Armenian Genocide," *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Norman Naimark, Ronald Suny ve Fatma Müge Göçek (ed.), (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 312.

politikalarına ilişkin gerçek ya da güncel duygularını ve izlenimlerini, yukarıda bahsedilen yorumlara temel oluşturan daha sonraki bağlamdan soyutlamak zordur. Savaş sonrası döneme gelindiğinde, yabancı birlikler Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalan toprakların çoğunu işgal etti ve Anadolu'da iç savaş patlak verdi. 1920'lere gelindiğinde, Mustafa Kemal'in siyasi çevresindeki hiç kimse Müslümanların Osmanlı ulusunun hem kalbini hem de ruhunu oluşturduğu fikrine itiraz getirmezdi. Hristiyanlar savaş sırasında zorluklar yaşamışsa da, ona göre Müslümanların çektiği acılar Ermeni ve Rumlarınkinden çok daha ağır basıyordu. Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'da Müslümanlara karşı gerçekleştirilen şiddet eylemleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun önceki yıllarda Hristiyanlara karşı işlediği suçları çürütme niyetine hizmet etti. Türkiye'de 1920'ler itibarıyla bunun aksini iddia etmek, Mustafa Kemal'in önderlik ettiği devrimi reddetmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nu yenilgiye ve bölünmeye uğratanları affetmek olarak yorumlanıyordu. Başka bir deyişle, Ermeni tehciri ve katliamını insanlığa karşı işlenmiş bir suç olarak değerlendirmek, erken dönem Türk devletinin özünde var olduğu düşünülen masumiyetine gölge düşürmek anlamına geliyordu.

Mustafa Kemal'in 1916 tarihli yazılarında çok az değindiği ikinci bir konu ise bölgedeki Kürtlerin konumu ya da siyasi eğilimleridir. Diyarbakır ve çevresindeki bölgelerin nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturan Kürtlerden, bu döneme ait günlük ve mektuplarında sadece laf arasında bahsedilir. Corrine'e yazdığı bir mektupta, kendi deyimiyle saçlarını "Kürt usulü" kestirmiş, "çok kirli bir elbise" giymiş ve "aynı kirlilikte ayaklarla" odasına giren bir Kürt kadını hakkında yorumda bulunmuştur.¹¹ Diyarbakır'ın güneyinde tesadüfen karşılaştığı bu kadının yoksul hâline yaptığı atıf, bu dönemde birçok Osmanlı yetilisinin genel olarak Kürtler

¹¹ Kreiser, *Atatürk*, s. 108.

hakkındaki izlenimlerinin tipik bir örneğini oluşturunuyordu. Batı Anadolu ile Balkanlar'ın kentlerinde ve kasabalarında yetişmiş ya da eğitim görmüş kültürlü devlet yetkililerinin gözünde Güneydoğu Anadolu toprakları imparatorluğun en ücra, en geri kalmış ve en yoksul yerlerinden biriydi. Bu dünya görüşüne uygun olarak, devlet görevlileri ve aydınlar Kürtleri gerici, kaba ve inatçı bir mizaca sahip insanlar olarak görüyorlardı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması bu seçkin izlenimleri daha da güçlendirdi. Bazı Kürtler İstanbul'un silahlanma çağrısına cevap vermeye istekli olsa da, birçoğu askerlikten kaçtı ya da daha kötüsü işgalci Ruslarla işbirliği yaptı. Bunun sonucunda İTC hükümeti, Diyarbakır ile Güneydoğu Anadolu'nun diğer bölgelerindeki Kürtlere yönelik benzer bir tehcir ve iskân politikası yürüttü. Görüldüğü kadarıyla Ermenileri hedef alan savaş dönemi politikalarının yarattığı tahribatlara maruz kalmamışlarsa da, çok sayıda Kürt evlerinden alınarak, daha batıdaki bölgelere nakledildi. Ermenilerin, Rum Ortodoks Hristiyanların ve bölgedeki diğer halkların kitlesel olarak yerlerinden edilmesinde olduğu gibi, İTC yetkilileri Anadolu nüfusuna yönelik bu bilinçli mühendisliğin hâlihazırda ve gelecekte olası Kürt isyanı ve ayaklanması tehditlerini azaltacağını umuyordu. Mustafa Kemal'in Nisan 1916'da Diyarbakır'a gelişi bu politikanın başladığı döneme tekabül eder. Fakat açık olmayan nedenlerle, İTC'nin Kürt politikalarına hiç atıfta bulunmaz.

Mustafa Kemal'in Doğu Anadolu'da ordu komutanı olarak görev yaptığı dönemde, Osmanlı Devleti'nin savaş çabalarının yürütülmesi üzerindeki Alman etkisi belirgin biçimde arttı. Verdun Muhaberesi'ndeki başarısızlığı yüzünden "kan pompası" lakabını kazanan Mareşal Erich von Falkenhayn'ın etkisiyle Enver ve kurmayları, Romanya ve Galiçya'daki Alman taarruz harekâtlarına yardımcı olması için Osmanlı birlikleri gönderdi. Alman doğu cephesine yapılan bu baskınlar başarıya ulaşsa da, paha biçilemez takviye kuvvetlerinin kaybı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Irak, Doğu Anadolu ve

Sina Yarımadası'ndaki İngiliz ve Rus saldırılarını durdurma kabiliyetini azalttı. 1917 başlarında von Falkenhayn ve Enver, Mezopotamya üzerinden kuzeye doğru ilerleyen İngiliz sömürge birliklerine karşı saldırıya geçmeyi amaçlayan iddialı bir plan için tekrar işbirliği yaptılar. İkili, Mart 1917'de İngilizlerin eline geçen Bağdat'ı geri almakla görevli yeni bir birlik oluşturulması konusunda anlaştı. Yıldırım Orduları Grubu olarak adlandırılan bu yeni ordu birliğinin oluşumunda, yeni görevine atanmış Mustafa Kemal'in komutasındaki Yedinci Ordu da yer aldı.

Yıldırım Orduları Grubu'nun kurulması ve Bağdat'a çok fazla tehlike barındıran bir saldırı ihtimali, Mustafa Kemal, Enver ve Türkiye'de görev yapan Alman subaylar arasındaki gerginliği daha da arttırdı. Gelibolu cephesinden ayrıldığından beri Mustafa Kemal, imparatorluğun savaş hedeflerini ve Alman subaylarının Osmanlı ordusundaki rolünü defalarca sorgulamıştı. 1915 sonlarında, İstanbul'un mevcut askerî stratejisine ve Alman subayların buyurgan çıkarlarına itirazlarını dile getiren şifreli bir notu diğer yüksek rütbeli subaylara gönderdi. Resmî makamların Mustafa Kemal'e yönelik şüpheleri, 1916 başlarındaki bir darbe girişiminin ardından daha da arttı. Darbeyi planlayanlardan biri olan Yakup Cemil, sorgu sırasında, komplocuların darbe sonrasında Mustafa Kemal'in Enver'in Harbiye Nazırlığı görevini üstlenmesini umduklarını öne sürdü. Von Falkenhayn'ın Yıldırım Orduları Grubu'na atanması Mustafa Kemal ile üstleri arasındaki uçurumu daha da derinleştirdi. Eylül 1917'de Enver'e ve sadrazamın kabinesine gönderdiği uzun bir raporda, imparatorluk vatandaşlarını yoksulluğa sürükleyen ve kırsal kesimde bir kargaşa silsilesine yol açan ordunun savaşı ele alış biçimine ateş püskürdü. Mustafa Kemal savaşın yürütülmesiyle ilgili olarak şu yorumu yaptı:

Türkiye'nin vaziyet-i askeriyesi şudur : Ordu harbin edvar-ı iptidaiyesine nisbetle fevkalade zayıftır. Birçok orduların mevcudu, lazım olan miktarın beşte biri gibidir. Memleketin insan

menabii noksanı ikmale muktedir değildir ; hatta Yedinci Ordu gibi bütün memleket içinde ikmal ve takviyesine çalışılan yegane orduyu dahi, daha düşmanla bir tek kurşun atmadan , kuvvetli tutmaya imkan bulamıyoruz.¹²

Bu nedenlerin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun her cephede karşı karşıya olduğu diğer zorluklar (Almanya'nın Suriye vilayetlerini sömürgeleştirme niyetinde olduğuna dair şüpheler de dâhil olmak üzere) sonucunda, Mustafa Kemal ordu komutanlığı görevinden istifa ederek İstanbul'a döndü. Oradaki komutanları ve bürokratları huzursuz etmeye devam etti ve İTC'nin üçlü liderliğinden açıkça yakındı. Enver sonunda onunla yüzleşti ve ya ordudaki görevinden istifa etmesini ya da artık siyasi açıdan tartışmalı davranışlarda bulunmamasını istedi.

Osmanlı hanedanının Almanya'ya yapacağı resmî ziyaret planları, Mustafa Kemal'in komutanlarıyla olan gergin ilişkisine biraz nefes aldırdı. Şehzade Mehmet Vahdeddin'in seyahat maiyetine refakatçi olarak atanan Mustafa Kemal, Aralık 1917'de Berlin'e gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Almanya'ya vardığında, Gelibolu harekâtının bir kahramanı olarak ünü kendisinden önce gelmişti. Kayzer II. Wilhelm bile Osmanlı heyeti, ev sahibi heyete takdim edildiğinde Mustafa Kemal'e ayrı bir ilgi gösterdi. Şöhretinin tadını çıkaran Mustafa Kemal, Alman mevkidaşları önünde von Falkenhayn'ın Yıldırım Orduları Grubu planlarını onaylamadığını hiç çekinmeden dile getirdi. Osmanlı ordusunun komutasını daha fazla üstlenmek için Vahdeddin'e şahsen baskı yaptı ve İTC'nin savaşı idare etme biçimini onaylamadığını yineledi.

Fakat sol böbreğindeki ciddi bir enfeksiyon, Mustafa Kemal'in faal göreve dönmesini engelledi. Bu yüzden bir kez daha hastalığı için izin aldı. Mayıs ayında Viyana'ya giden

¹² Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, I Cilt, 1881-1918 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1980), s. 150.

bir trene bindi ve Karlovy Vary (o zamanlar Karlsbad olarak biliniyordu) kentine yerleşti. Kentin doğal kaplıcalarında dinlenirken Mustafa Kemal günlük tutmaya başladı. Daha sonra evlatlık kızı Ayşe Afet İnan tarafından yayımlanan *Mustafa Kemal Atatürk*'ün Karlsbad Hatıraları savaş, siyaset ve toplum hakkındaki düşünce ve görüşlerinin yanı sıra cephe dışındaki günlük faaliyetlerini de ayrıntılı bir şekilde anlatır. Fayton gezintilerinin, kitap okumanın ve kentteki kaplıcaların ılık sularına girmenin yanı sıra Mustafa Kemal ayrıca imparatorluğun karşı karşıya olduğu çeşitli sorunlar hakkında da derin tartışmalara girdi. Habsburg Avusturyası'nda tatilde bulunan silah arkadaşı Cemal Paşa'yla "Türklük mefkûresinin" anlamını, Arap topraklarındaki ve Orta Asya'daki (Türkistan) çeşitli halkların görüşlerini, Makedonya'daki Osmanlı gerilla birliklerinin faaliyetlerini ve Mısır'daki mali meseleleri tartıştı.¹³ Günlüğünde evlilik, kadınlarla arkadaşlık ve kadın haklarıyla ilgili konulara sık sık atıfta bulundu hatta evliliğe meyilli olduğunu da itiraf etti. Günlüğünde, İstanbul'a dönüşünde Osmanlı yüksek komuta kademesindeki hasımlarının (özellikle Enver'in) kendisine çıkardığı güçlüklerle kayıtsız kalmadığı da açıktır. Bir kadın tanıdığıyla yaptığı sohbette, Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılmasını arzuladığı reformlara ilişkin düşünceleri özellikle dikkat çekicidir:

Benim elime büyük salahiyet ve kudret geçerse, ben hayatı içtimaiyemizde arzu edilen inkılabı bir anda, bir *coup* (darbe) ile tatbik edeceğimi zannederim. Zira ben, bazıları gibi, efkar-ı avamı, efkar-ı ulemayı yavaş yavaş benim tasavvuratımın derecesinde tasavvur ve tefekkür etmeye alıştırmak suretiyle bu işin yapılabileceğini kabul etmiyorum ve böyle harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden ben bu kadar senelik tahsil-i âli gördükten, hayat-ı medeniye ve içtimaiyeyi tetkik ve hürriyeti tezevvuk için sarf-ı hayat ve evkat ettikten sonra avam

¹³ Ayşe Afet İnan, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), s. 43, 49.

mertebesine ineyim. Onları kendi mertebeme çıkarırım. Ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar.¹⁴

Geriye dönüp bakıldığında, Mustafa Kemal'in "otorite ve güce" yönelik bu sözleri tam anlamıyla bir kehanet gibi görünür. Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanlığını üstlendikten sonra, Mustafa Kemal Karlsbad günlüğünün sayfalarında sergilediği türden bir güven ve inançla ülkeyi yönetmiştir. Bu dönemdeki yazıları, imparatorluk içindeki ve dışındaki olaylar ve eğilimler hakkındaki entelektüel merakını ve siyasi farkındalığını ortaya koyar. Bu yazıları ayrıca Enver'in ve üçlü troykanın yerine Osmanlı Devleti'nin üst kademelerinde görev alma arzusunu da teyit eder (Almanya'dayken Vahdeddin'e yeni bir yönetimde Harbiye Nazırı olarak görev alabileceğini önermesi de başka bir örnektir). Fakat 1918'de başkentte daha üst rütbeli subayların düşmanlığıyla karşılaştığı göz önüne alındığında, Mustafa Kemal'in arzu edebileceği türden bir otoriteye sahip olduğunu görecektir kadar yaşayacağına dair bir emare ortada yoktu.

Mustafa Kemal Ağustos 1918'de hastalık izninden döndüğünde, başkentte önlenemez bir kriz ortamı vardı. Batı Cephesi'nde Marne Muhaberesi'nde son bir Alman taarruzunun başarısız olduğu haberi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Filistin ve Irak'taki kayıplarını daha da şiddetlendirdi. Bahar boyunca İngiliz birlikleri, Batı Arabistan'daki asi Arap süvari birliklerinden oluşan bir ordunun desteğiyle, imparatorluğun Levanten vilayetlerinin daha da derinlerine doğru ilerledi. Osmanlı ve Alman subaylarının Kudüs ve Eriha'nın teslim olmasını engelleyememesi, Bağdat'ın kuzeyinde daha fazla toprak kaybına yol açtı. Mustafa Kemal, tam da tüm bunların ortasında eski komutanı Liman von Sanders tarafından yönetilen Yıldırım Ordular Grubu'na yeniden katıldı. Yedinci Ordu'nun komutanı olarak geçirdiği savaşın son aylarında çok az zafer ya da başarı kazandı. Eylül ayında Nablus'taki

¹⁴ Mango, *Atatürk*, s. 176.

Osmanlı hatlarına yönelik bir İngiliz taarruzu, Yıldırım Ordular Grubu'nun sol kanadını büyük ölçüde parçaladı ve takviye ya da ikmal umudu olmayan von Sanders'i daha kuzeye çekilmeye zorladı. İlerleyen İngiliz birlikleri ve onların Arap müttefikleri 1 Ekim'de Şam'a girdiğinde, Osmanlı ordusundaki firar dalgaları von Sanders'in komutasındaki gücün büyük kısmını tüketmiş bir hâldeydi. Ekim ayının son günlerinde, von Sanders'in asker sayısı 5.000'den biraz fazla olan son birlikleri Halep'in hemen güneyinde savunma pozisyonu aldı. Mustafa Kemal'in ordunun tamamen dağılmasından duyduğu acı, Temmuz 1918'de Osmanlı tahtına VI. Mehmet olarak geçen Vahdeddin'e sert bir telgraf yazmasına neden oldu. Telgrafta Enver'i, Liman von Sanders'i ve diğer üst rütbeli subayları beceriksizlikleri ve korkaklıkları nedeniyle şiddetle eleştiriyordu. Ona göre savaşılmaya istekli ya da maharetli adamların ve onları yönetecek kadar yetkin subayların yokluğunda, "sulhden başka yapılacak bir şey" kalmamıştı.¹⁵

Mustafa Kemal'in Halep savunması, tereddütlü İngiliz ve Arap ilerleyişini engellemesine rağmen, savaşın sona erdiği haberinin gelmesiyle boşa çıktı. 30 Ekim 1918'de Limni Adası'ndaki Osmanlı temsilcileri, İtilaf Devletleri ile ateşkes yapma umuduyla Mondros Limanı'na demirlemiş *HMS Agamemnon*'a bindiler. Mondros Mütarekesi'nde ortaya konan Osmanlı teslimiyet şartları kesin ve uzlaşmazdı. Silahlı çatışmalara son verilmesi karşılığında İstanbul, tüm birliklerini güney ve doğu Anadolu'nun ötesindeki mevzilerden çekmeyi ya da İtilaf güçlerine teslim olmayı kabul etti. İtilaf güçleri, tüm Osmanlı limanlarına ve demiryollarına engelsiz erişimin yanı sıra İstanbul ve Çanakkale Boğazları'ndaki müstahkem mevkilleri de talep etti. Mondros Mütarekesi'yle Osmanlı İmparatorluğu Arap topraklarını fiilen kaybettiği gibi, Doğu Anadolu'daki altı Ermeni vilayetinin resmen

¹⁵ *Age*., s. 181.

savaşın galiplerinin koruması altına alınmasını da kabul etti. “Hudutların muhafazası ve asayiş-i dâhilinin idamesi için lüzum görülecek askerden maadasının derhal terhisi” mütarekenin maddeleri arasındaydı.¹⁶

Mondros Mütarekesi’nin imzalanması, İTC’nin İstanbul’daki troyka yönetimine son ve kalıcı bir darbe indirdi. İstanbul’un teslim olmasından haftalar önce Enver ve Talat, Harbiye ve Dâhiliye nazırlıklarını bırakmışlardı. Bu iki isim, bir zamanların Bahriye Nazırı Cemal Paşa ile birlikte, ateşkesin kesinleşmesinden iki gün sonra bir Alman denizaltısıyla ülkeden kaçtılar. Ermenilerin kitlesel tehcirinin başlatılmasındaki rolleri nedeniyle yargılanma korkuları, imparatorluğu terk etmelerinden önceki haftalarda İTC’nin önde gelen isimlerinin zihinlerini açıkça meşgul ediyordu. Ekim ayı ortalarında Talat, sürgün edilen Ermenilerin evlerine dönmelerine izin veren bir kararname yayımladı. Bu karar, Enver, Talat ve Cemal’in ülkeyi terk etmesinden üç gün sonra, 4 Kasım’da, 1915 Tehcir Kanunu’nun iptal edilmesiyle kesinleşti. İtilaf Devletleri 1918-1919 kışında imparatorluğun Anadolu’da geriye kalan topraklarını işgal etmek için ilk adımlarını atarken, çok sayıda İTC yetkilisi ve taraftarı savaş suçu işledikleri iddiasıyla tutuklandı.

Mustafa Kemal’in, troyka yönetiminin İstanbul’daki iktidarının çöküşü karşısında yas tutmadığı tahmin edilebilir. Ne de olsa Enver, Talat ve Cemal’in kaçışı, İTC rejiminin ihmalkâr ve keyfî liderliğinin devleti yıkıma sürüklediği yönündeki uzun süredir savunduğu görüşünü açıkça doğruluyordu. Örneğin Osmanlı Devleti’nin teslim olmasından neredeyse bir yıl önce bir gazeteciye verdiği demeçte şöyle demişti: “Yüksek mevkilerdeki adamlarımız kumar oynuyorlar ve Türkiye’nin kaderini Almanya’nın nihai zaferine bağlıyorlar. Şu anda

¹⁶ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt I (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953), s. 520

Görsel 7: İtilaf Güçlerinin Başkenti İşgali.
İngiliz birliklerinin Birinci Dünya Savaşı sonrasında İstanbul’da gerçekleştirdiği yürüyüş.

savaşı kaybettiklerinin farkında değiller.”¹⁷ İTC hükümetinin, Almanya’nın 11 Kasım’da teslim olmasıyla çökmesi, artık çok önceden bildirdiği öngörülerin gerçekleşmesi olarak yorumlanıyordu.

Liman von Sanders’in Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılması, Mustafa Kemal’in Yıldırım Ordular Grubu’nun tüm komutasını üstlenmesinin önünü açtı. Fakat bu komutanlığı bir haftadan fazla sürmedi. Emrindeki ordunun 7 Kasım’da terhis edilmesiyle, İstanbul’a dönen diğer birçok yüksek rütbeli Osmanlı subayına katılmak zorunda kaldı. İstanbul’a geldiği gün olan 13 Kasım 1918’de, İtilaf güçlerinin ilk savaş gemileri başkent kıyılarına demir attı. Mondros Mütarekesi’nde İstanbul’un işgaline hiçbir atıfta bulunulmamış ve hukuki bir gerekçe sunulmamışsa da, Osmanlı hükümeti ve

¹⁷ Ahmed Emin Yalman, *Turkey in My Time* (Norman: University of Oklahoma Press, 1956), s. 50.

imparatorluktan geriye kalanlar bundan böyle yabancı güçlerin denetimi altında varlığını sürdürmek zorundaydı.

İstanbul'a dönmesiyle Mustafa Kemal, altı yıldır süren yoğun savaşımlara ve yıkımlara tanıklık ederek başkente gelen çok sayıda subayın, erin ve mültecinin bir parçası oldu. Başkentte ve bir zamanlar Osmanlı'ya ait olan toprakların pek çok yerindeki çatışmalardan sağ kurtulanlar bir dizi acı gerçekle boğuşuyordu. Balkanlar'daki ve Trablusgarp'taki savaşlarla birleşerek Birinci Dünya Savaşı, imparatorlukta bir asırdan uzun süredir var olan tüm korkuların ve tehditlerin yeniden ortaya çıkmasına neden oldu. Ordu içinde onlarca yıldır sürdürülen reformlar da, imparatorluğun çöküşünü engellemekte sonuçsuz kalmıştı. Osmanlı ordusunun ya da donanmasının 1912-1918 yılları arasında elde ettiği zaferlerin hiçbiri, savaşın sonunda başkent sakinlerinin yaşadığı acıları ve kayıpları telafi edecek gibi değildi. Gelibolu'da, Doğu Anadolu'da, Irak'ta, Filistin'de, Galiçya'da, Romanya'da, İran'da ve Kafkasya'da elde edilen birkaç başarı, kaybedilen toprakları ya da öldürülen, yaralanan ya da hastalıklara yakalanan yüz binlerce askeri geri getirmeyecekti. Daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce, uluslararası basın İngiltere ile Fransa arasında Osmanlı topraklarının geleceği üzerine yapılan diplomatik görüşmeleri kamuoyuna duyurmuş ve İtilaf Devletleri'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşın galiplerini destekleyen ya da onların sempatisini kazananlar arasında bölüştürme niyetinde olduğuna dair çok az şüphe bırakmıştı. Padişah ve emrindeki makamlar imparatorluk topraklarının denetimini kâğıt üzerinde ellerinde tutmaya devam etseler de, ne saltanat ne de devletin askeri ya da bürokrasisi imparatorluğun gelecekteki sınırlarını müzakere etmek için doğrudan bir güce sahipti.

İTC'nin yönetim üçlüsünün hızlıca ülkeyi terk etmesi, İstanbul'daki pek çok kişinin yakın gelecekteki siyasi beklentilerine bakışındaki belirsizliği ve kederi daha da arttırdı. Mustafa Kemal'in savaş dönemi hükümetine yönelik keskin eleştirileri, 1919 kışında başkentin içinde ve dışında çeşitli çevrelerde güçlü bir yankı uyandırdı. Savaş, imparatorluğun

farklı nüfusunu birleştirmek ve devletin kaynaklarını silahlanmış bir ulus olarak harekete geçirmek için bir araç olmaktan ziyade, ülkenin her köşesinde neredeyse aşılamaz siyasi, ekonomik ve toplumsal bölünmelere yol açmıştı. Hem insan hem de malzeme açısından savaş seferberliği, imparatorluk ekonomisini harap ederek yaygın kıtlıklara, hastalıklara ve salgınlara neden oldu. Osmanlı sivillerinin kitleler hâlinde yerlerinden edilmesi ve ordudan firar vakalarının artması, devletin kanunları uygulama ve düzeni sağlama kabiliyetini azalttı ve bu durum kırsal kesimin büyük bir bölümünü eşkıyaların insafına bıraktı. Hem şehirde hem de kırsalda yaşayan sayısız vatandaşın çektiği acılara rağmen, İTC içindeki pek çok kişi yerlerinden edilen kişilerin terk edilmiş mülklerinin müteahhitliğini ve ticaretini yaparak savaştan kazanç sağladı (Osmanlı hükümetine gönderdiği meşhur 1917 tarihli raporunda, Mustafa Kemal'in kendisi de bu durumu şiddetle eleştiriyordu). Binlerce gayrimüslimin tehciri ve ölümü, devletin güvenliğini sağlamaktan ziyade, yerel toplulukları ve ulusal ekonomiyi bu derin kriz döneminde ihtiyaç duyulan işçilerden ve vasıflı profesyonellerden mahrum bıraktı. Hayatta kalan bazı Rum ve Ermeni sürgünler evlerine dönerken, devlet görevlileri ve yerel halk kayıp ya da çalıntı mallar üzerindeki çelişkili hak talepleriyle ve hainlikle suçlanan bu kişilerin geri dönmeleriyle ortaya çıkan suçluluk, gerilim ve belirsizlikle mücadele etmek zorunda kaldı.

Sonuç olarak, Mustafa Kemal ile pek çok Osmanlı subayının altı yıl boyunca savaşlarda hizmet ettiği imparatorluk dramatik ve geri dönülmez bir şekilde değişmişti. Memleketi Selanik'in kaybı, annesinin ve kardeşlerinin yerinden edilmesiyle birleşince, Mustafa Kemal'in haklı olarak evim diyebileceği tek yerin artık sadece İstanbul olduğu az çok belliydi. Balkan Savaşları pek çok silah arkadaşını da benzer bir çıkmaza sokmuştu. İmparatorluk genelinde yaşayan Hristiyan grupların sadakatlerine yönelik uzun süredir devam eden şüphelerden kaynaklanan bir olgu olan gayrimüslimlerin savaş zamanı tehciri, II. Abdülhamid ve İTC rejimleri tarafından

benimsenen temel bir ilkeyi tamamlamıştır: Müslümanlar gerçekten de Osmanlı ulusunun çekirdeğini oluşturuyordu. İngiliz General Edmund Allenby'nin Filistin'i ele geçirmesi (kısmen yerel isyancıların desteğiyle gerçekleştirilmiş bir başarı) ve Irak'ın elden çıkması, İstanbul'da kalan subayların ve memurların birçoğunu Müslüman Osmanlı ulusunun hatlarına ilişkin kolektif kavramlarını daha da geliştirmeye zorladı. Arapça konuşan bir çoğunluğun yokluğunda, Mustafa Kemal de dâhil olmak üzere İstanbul'daki seçkin siyasi çevrelerle yakın bağları olan birçok kişi, Türkçe konuşan çoğunluğa sahip Anadolu'yu Osmanlı vatanseverliğinin ve egemenliğinin son gerçek ve sürdürülebilir kalıntısı olarak görmeye başladı.

Bu kaygı netameli siyasi ortamda, başkentte iktidarı tam olarak kimin elinde olması gerektiği konusunda pek bir uzlaşma yoktu. İTC'nin iktidardaki üç liderinin ülkeden kaçma kararının ardından İttihatçı saflarda hizipçilik ve karışıklık hüküm sürüyordu. Enver ve Talat gibi güçlü isimler sürgünden imparatorluğun siyasi işlerini etkilemeyi umarken, Mustafa Kemal de dâhil olmak üzere başkentte kalan siyasi rakipleri, onların mevkilerini ele geçirme umuduyla pozisyon kapma yarışına girdiler. Bu arada, Sultan VI. Mehmet Vahdeddin'e yakın olanlar da dâhil olmak üzere, İTC'ye çok eskiden beri muhalefet edenler ise 1908 Devrimi'nin yarattığı siyasi dalgayı tersine çevirmek için uğraşıyorlardı ve bu doğrultuda başkentten içindeki ve dışındaki makamlara İTC karşıtlarını yerleştirdiler.

Başkentteki iktidar mücadelesini şekillendiren hizipçilik bir yandan da, İstanbul'un işgaline ve imparatorluğun eli kulağında olan parçalanmasına nasıl karşılık verilmesi gerektiği konusuna dair bir tartışmayı da yansıtıyordu. İstanbul'daki pek çok siyasi seçkin İtilaf Devletleri olarak adlandırılan ülkelerle yapılacak diplomatik müzakerelere bel bağlamıştı. Bazıları İngiltere, Fransa ya da ABD'nin desteğiyle, imparatorluğun parçalansa bile ayakta kalabileceğini ve bir şekilde varlığını sürdürebileceğini umuyordu. Başkentteki bazı siyasi muhalifler (özellikle de Ermeni, Rum, Kürt ve

diğer halklardan gelenler), İTC'nin imparatorluk üzerindeki hükümlerine damgasını vuran keyfî siyasi politikalarından arınmış, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrı bağımsız ya özerk devletlere sahip olmalarını güvence altına almanın bir yolu olarak İtilaf Devletleri arabuluculuğunda bir çözüm arayışındaydılar. O kış İstanbul'da ikamet eden önemli sayıda memur ve subay İtilaf Devletleriyle her türlü müzakereyi reddetti. Bu grup ve imparatorluğun birçok vilayetindeki destekçileri için silahlı direniş, Osmanlı ulusunun karşı karşıya olduğu krizlere karşı kabul edilebilir bir çözüm bulmanın tek meşru ve onurlu yoluydu. Mustafa Kemal, Mondros Mütarekesi'ni takip eden altı ay boyunca, imparatorluğu kimin yönetmesi gerektiği konusunda tek bir siyasi pozisyonu kararlılıkla desteklemedi. İtilaf Devletleriyle diplomatik müzakereler ya da silahlı direniş olasılıkları karşısındaki tutumları bu kritik zamanlarda dalgalanmalar gösterdi. Fakat Mayıs 1919'da başkenti terk etme ve Anadolu'da büyüyen isyan hareketini destekleme kararıyla, görüşlerinin ve geleceğe dair arzularının ne olduğunu iyice belli etti.

Mustafa Kemal'in 1919'da İstanbul'dan ayrılmaya nasıl ve neden karar verdiğini anlamak için (bu tercihi onu Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanı olarak ona iktidar kapılarını açmıştır), Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda yaptıklarını şekillendiren fikirleri ve deneyimleri göz önünde bulundurmak gerekir. Gelibolu'da gösterdiği cesaret ve metanet, ülkede çok az komutanın savaş alanında başarı kazandığı bir dönemde ona muzafer bir kahraman unvanı kazandırmıştı. Daha da önemlisi, Enver ve kurmayları tarafından savunulan stratejilere ve taktiklere karşı kararlı ve açık biçimde muhalefet etmesi, İTC'nin savaş politikalarıyla ilgili her türlü suçlamadan muaf olmasını sağlamıştı. Birçok üst düzey komutanının aksine, çağdaşlarının çoğunun gözündeki Mustafa Kemal Birinci Dünya Savaşı'ndan bağımsız ve son derece sadık bir subay olarak çıkmayı başarmıştı.

Von Sanders ve Falkenhayn gibi Alman subaylarla hırçın bir ilişkisi olması ve sık sık onlarla kavga etmesi, İTC'nin

hâkim politikalarına karşıtlığının kısmen bir göstergesiydi. Trablusgarp, Balkanlar ve Birinci Dünya Savaşı sırasında çeşitli cephelerde yaşadığı deneyimler ışığında, Alman danışmanlara karşı gösterdiği soğukluk, Osmanlı işlerine yabancı müdahalesine karşı genel nefretinin güçlü bir kanıtıydı. Mustafa Kemal'in Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığına dair inatçı tutumu (askerî bir komutan olsa da, özerk bir birey olmak için verdiği kişisel mücadelede de kendisini gösteren bir eğilim), Batı Avrupa kültürlerine ya da siyasi fikirlerine karşı uzlaşmaz bir önyargıya dönüşmek zorunda değildi. Defalarca istifa tehdidinde bulunmasına rağmen, Mustafa Kemal uygun zamanlarda Alman meslektaşlarıyla uzlaşabildiğini kanıtlamıştı (Gelibolu seferi sırasında Liman von Sanders ile olan ilişkisinde görüldüğü gibi). Dahası Sofya, Diyarbakır ve Karlsbad'daki yazıları ve faaliyetleri, yabacılara ait siyasi ve kültürel ilham kaynaklarına duyduğu yakınlığı ve ilgiyi fazlasıyla kanıtlamaktadır. Öte yandan kadınların tarafında yer alan politikalara duyduğu sempatinin ve seküler eğilimlerinin tamamen kendine özgü olmadığı da söylenmelidir. Zira İTC içindeki birçok kişinin yanı sıra devlette çalışmayan bir dizi aydın ve yazar da bu dönemde benzer zevkler ve ilgiler geliştirmişti.

Mustafa Kemal'in savaş sırasındaki yazıları ve davranışlarının belki de en aydınlatıcı ve ciddi sonuçları olan yönü, iktidara ve otoriteye karşı tutumudur. Bir cephe subayı olarak liderliğiyle ve savaştan uzaktayken üstlerine beslediği siyasi kinle ilgili anekdotların çoğu, doğal yetenekleri olarak olarak gördüğü liderlik özgüvenini ve kibri güçlü bir şekilde teyit eder. Askerî ve siyasi meselelere bakış açısını belirleyen kendine bazı şeyleri hak görme duygusunun, hem komuta ederken elde ettiği başarılarından hem de dinlenirken okuduğu kitaplardan edindiği bilgilerden kaynaklandığı görülür. Fakat savaş bittikten ve daha çok da cumhurbaşkanı olduktan sonra, çağdaşlarının çoğu Mustafa Kemal'in kişiliğindeki bu unsurları doğuştan gelen yönetim yeteneğinin işaretleri olarak yorumlamaya başladı.

3. BÖLÜM

BİR DEVRİMCİ OLARAK ATATÜRK, 1918-1922

Hakikatte, içinde bulunduğumuz tarihte, Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü tamam olmuştu. Osmanlı memleketleri tamamen parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türk'ün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son mesele, bunun da taksimini teminle uğraşılmaktan ibaretti. Osmanlı Devleti, onun bağımsızlığı, padişah, halife, hükümet, bunlar hepsi anlamı kalmamış birtakım manasız sözlerden ibaretti . . . Efendiler, bu vaziyet karşısında bir tek karar vardı. O da milli hâkimiyete dayalı, kayıtsız şartsız bağımsız yeni bir Türk devleti tesis etmek!¹

Mustafa Kemal yukarıda alıntılanan sözlerini Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan yaklaşık dört yıl sonra Ekim 1927'de söylemiştir. Yukarıdaki cümleler, iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi'nin temsilcileri önünde altı gün boyunca yaptığı konuşmanın sadece küçük bir bölümünü oluşturur. Nutuk olarak adlandırılan bu konuşma, Ankara hükümetinin kurulmasına yol açan mücadeleye ve cumhurbaşkanlığı makamına yükselişine damgasını vuran kişisel deneyimlere ilişkin geniş bir hatıra ve görüşler dizisi içerir. Bir bütün olarak ele alındığında Nutuk, 1919-1927 yılları arasını belirleyen olayların, kişilerin ve izleklerin mutlak ve eleştirel bir yorumunu sunar.

Nutuk'ta Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesini takip eden ilk ayları değerlendirirken, Mustafa Kemal Osmanlı İmparatorluğu halklarının karşı karşıya olduğu zorlukları en

¹ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-Söylev* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981), s. 18.

iyi kendisinin anladığına dair sarsılmaz inancını belirtiyordu. Bu doğrultuda, sadece kendisinin ulusun rotasını düzelterek iradeye sahip olduğunu ve bunun için gerekli yolları kavradığını öne sürüyordu. Mayıs 1919'da liman kenti Samsun'a varmasıyla başlayan konuşmasında, sonunda kuracağı ve yöneteceği "kayıtsız şartsız bağımsız yeni bir Türk devletini" yaratmaya kararlı bir direniş hareketine liderlik etme planlarını ayrıntılı bir şekilde anlatıyordu. Bu hareketin lideri olarak önünde çok sayıda ürkütücü engel olduğunu kabul ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde haksız iddialarda bulunmak isteyen çok sayıda yabancı ordu, Anadolu'yu işgal etmiş durumdaydı. Kuvayı Milliye olarak adlandırılan Mustafa Kemal'in ordusu, yozlaşmış padişahın destekçileri ile Rum ve Ermeni ayrılıkçılar da dâhil olmak üzere bir dizi iç düşmanla da mücadele ediyordu. Kendi safalarında da liderliğini zayıflatmak ya da Kuvayı Milliye'nin zafer yürüyüşünü engellemek isteyen muhalifler ve gericiler vardı. 1922'de zaferle sonuçlanan "İstiklal Harbi" olarak adlandırdığı savaşını şöyle tanımlıyordu: "Türk ordusunun, Türk zabitan ve kumanda heyetinin, yüksek kudret ve kahramanlığını tarihte bir daha tespit eden muazzam bir eserdir."² Konuşmasının bu bölümünü bitirirken, Mustafa Kemal kendi kararlılığının ve vizyonunun bu nihai zafere ilham veren ivmeyi ve öngörüğü sağladığını tereddütsüz biçimde ifade ediyordu.

Hayatının bu bölümünün kısalığına rağmen, Atatürk'ün bu dönemdeki başarıları ve karakteri Milli Hareketin lideri olarak oynadığı rolün yakından ve ayrıntılı bir incelemesi yapılmadan tam olarak anlaşılamaz. 1919-1922 yılları arasında gerçekleşen Kurtuluş Savaşı (Türk-Yunan Savaşı olarak da bilinir) onun zeki bir siyasetçi, diplomat ve askerî komutan olarak yeteneklerini ortaya koymuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atılmasında etkili olan birçok olay ve politika göz önünde bulundurulduğunda, Mustafa

² Age., s. 902

Kemal'in kişiliğinin gücünü yadsımak kesinlikle mümkün değildir. Kurtuluş Savaşı, hem yaşanan çatışmalar hem de bu çatışmaları çevreleyen siyasi çekişmeler açısından Mustafa Kemal'in siyasi bakış açısını ve yönetim tarzını eşit derecede şekillendirmiş ve etkilemiştir. Bu yıllar üzerine düşünürken, Mustafa Kemal'in bu savaşı iktidar üzerindeki hak iddiasını teyit eden bir sınav olarak gördüğü açıktır.

Arkadaşlarının hatıraları ve dönemin araştırmacılarının çalışmaları, Atatürk'ün bu çetin döneme dair ortaya koyduğu iddiaların altını çizer ve onları destekler. Ne de olsa Milli Hareketin lideri olarak Mustafa Kemal, daha önce pek çok kişi tarafından imkânsız olarak görülen pek çok başarıya imza atmıştı. Anadolu'nun Batılı güçlerin işgalinden ve ilhakından kurtarılmasına inkâr edilemez biçimde katkıda bulunmuştu ve Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde bu başarısına rakip olabilecek hiçbir lider yoktu. Ankara'da kurduğu ve başlangıçta İstanbul hükümetinin gücüne ve ayrıcalıklarına karşı çıkan ama en nihayetinde bunları gasp eden yeni hükümet, Avrupa'da bulunan anayasaya dayalı demokratik yönetimlerin pek çok özelliğini yansıtıyordu. 1922 yılına itibariyle, hem liderliği hem de siyasi vizyonu nedeniyle uluslararası alanda gerçek anlamda tanınan ve saygı gören bir liderdi.

Mustafa Kemal'in çağdaşları ve yakın zamanda ortaya çıkarılan belgeler, Nutuk'ta yer alan anlatıyı bazı yerlerinde karmaşıklaştıran ve onunla çelişen ayrıntılar ortaya koyar. Örneğin Kuvayı Milliye'nin denetimini ele geçirmesinin ve siyasi açıdan öne çıkmasının ardındaki nedenler tamamen kendi eseri değildi. İktidarı ele aldıktan sonra Mustafa Kemal, siyasi rakipleriyle ve kendisine karşı ortaya çıkan hoşnutsuzluklarla başa çıkma konusunda genellikle cüretkâr ve sert bir tavır sergiledi. Daha da önemlisi, toplumun belli kesimleri (özellikle de sıradan köylüler ve şehirliler arasında pek çok kişi) onun liderlik tarzını hiç de kolay benimsemedi ya da Kuvayı Milliye'nin somutlaştırdığı siyasi hedefleri desteklemedi. Hem savaş sırasında hem de savaş takip eden yıllarda

Atatürk, temsil ettiğini ve liderlik ettiğini iddia ettiği kişiler için tartışmalı ve ayrıştırıcı bir isim olarak kaldı.

Suriye'den döndükten birkaç gün sonra Mustafa Kemal, annesi ve kız kardeşiyle birlikte başkentin tarihî merkezinin kuzeyinde yer alan oldukça yeni ve varlıklı bir semt olan Şişli'de bir eve yerleşti. 1918-1919 kış aylarının çoğunu, İTC sonrası İstanbul'u yöneten hükümette kendisine bir yer bulma umuduyla meslektaşlarını ve üst düzey yetkilileri ziyaret ederek geçirdi. Hatta daha İstanbul'a gelmeden önce bile, Enver Paşa'nın ayrılmasıyla boşalan Harbiye Nazırlığı görevi için başkentteki dostlarından ricada bulunmuştu. Kasım ayının ilerleyen günlerinde, yeni hükümetin kurulmasında kendisine de yer vereceğini umduğu Mehmet Vahdeddin ile görüşmek istedi. Başkentte daha yüksek bir makamda bulunma arzusu, onu şehirdeki İngiliz işgal güçlerinin temsilcilerinin müdahalesini istemeye bile itti ve bir aracı vasıtasıyla Anadolu'da kurulacak İngiliz manda yönetiminin valisi olma rolünü üstlenebileceğini öne sürdü. Fakat bu girişimlerinin hiçbirisi sonuç vermedi.

Başkentin bu belirsiz günlerinde makam arayışı, Mustafa Kemal'in ilgi alanlarının sadece bir kısmını oluşturuyordu. Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde zamanının çoğunu, genellikle çeşitli cephelerde görev yapmış kıdemli subay arkadaşlarıyla birlikte geçiriyordu. Mondros Mütarekesi'ni takip eden aylarda ziyaret ettiği ve ağırladığı kişiler de aynı şekilde yeni atamalar peşinde koşuyordu ya da siyasi nüfuz için başka yollar arıyorlardı. Mustafa Kemal, çocukluk arkadaşı Ali Fethi (Okyar) ile birlikte, Osmanlı egemenliğinin ve padişahın Aralık 1918'de Meclis-i Mebusan'ı dağıtma kararının ardından hassasiyeti artan bir mesele olan hükümetinin geleceğiyle ilgili konulara odaklanan bir gazetenin yayımlanmasına kısa bir süre yardımcı oldu. Bu dönemdeki kamuoyu önündeki faaliyetleri, imparatorluğun İtilaf Devletleri'ne teslim olmasından sonraki aylarda başkentte halk arasındaki yaygın tartışmanın yoğun ve geniş doğasını yansıtıyordu. İmparatorluk içinde

siyasi bütünlük görüntüsünü koruma özlemi, bazı mevcut ve eski yetkililerin yanı sıra belli aydınları ve toplumsal aktivistleri, İngiliz Muhipleri Cemiyeti gibi dernekler kurarak Birleşik Krallık'ın gözüne girmeye zorladı. Aralarında Mustafa Kemal'in yakın silah arkadaşlarının da bulunduğu bazıları ise Anadolu'da bir Amerikan mandası kurulacağına inanıyordu (bu umut ABD'nin Milletler Cemiyeti'nden çekilmesiyle suya düştü). İmparatorluğun farklı etnik ve dinî topluluklarından gelen diğerleri ise Kürtlerin, Ermenilerin, Rumların, Lazların, Çerkezlerin, Arnavutların ve diğer grupların siyasi ve kültürel haklarının tanınması için İtilaf Devletleri'ne lobi yapmak üzere bir araya geldi. Bazıları da, Mustafa Kemal ve yakın arkadaşları tarafından benimsenen ve devletin bütünlüğüne ve bağımsızlığına yönelik her türlü tecavüze kategorik olarak karşı olduklarını savunan görüşleri paylaştı. Bu son grup, Kasım 1918'de İstanbul'da, çeşitli kesimlerin önde gelen siyasi isimlerinin bir araya geldikleri Milli Kongre'de kendi düşüncelerini ifade etti.

İstanbul'da toplanan Milli Kongre, geriye dönüp bakıldığında, İTC'nin imparatorluğun ayakta kalan vilayetlerinde yaşayan destekçileri ve taraftarları arasında giderek artan bir fikir birliğini temsil ediyordu. Yerel bölgelerde milli komitelerin kurulmasına dayanan bir silahlı direniş kampanyası örgütleme ve yürütme arzusu, savaşın sona ermesinden önceki aylarda üçlü troyka yönetiminin önde gelen üyeleri tarafından düşünülen acil durum planları arasında yer alıyordu. Kötü bir şöhrete sahip Osmanlı gizli servisi olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın kalıntılarının yardımıyla İTC casusları, İtilaf Devletleri'nin olası işgaline karşı Anadolu'nun çeşitli yerlerine büyük miktarda silah ve mühimmat depolamıştı. Kars, Edirne ve Adana gibi ücra şehirlerde, 1918'de Karakol Cemiyeti adını alan bu direniş ağına bağlı subay, siyasetçi, aktivist ve dinî lider grupları, İTC rejiminin önde gelen üyelerinin kaçışından sonra da bu muhtemel mücadele için kaynaklarını bir araya getirmeye devam ettiler.

Ocak-Mayıs 1919 arasında Osmanlı Anadolu kırsalındaki koşullar kötüleştiğinde, Karakol Cemiyeti'nin silahlı bir müdahaleyi harekete geçirme çabaları daha da öncelik kazandı. Mersin, Adana ve Maraş'ın güney ilçelerindeki Fransız birlikleri Güney Anadolu'daki Kilikya bölgesinde denetimi bu dönemde ele geçirdi. Daha önce yerlerinden edilmiş binlerce Ermeni'nin bu Fransız birliklerine katılması, kentlerdeki ve köylerdeki Müslüman ahalideki gerilimi körükledi. Edirne, Antalya, Çanakkale ve Batum'da mevzilenen İngiliz, İtalyan ve Fransız askerlerinden oluşan küçük garnizonlar da bölgedeki eşkıyalık faaliyetleri ve evlerine geri dönen Hristiyan sürgünlere yapılan muameleler hakkında bilgi toplaması için Anadolu'nun içlerine istihbarat ajanları göndererek çeşitli tetkikler yapıyordu. Osmanlı denetimindeki Anadolu'nun egemenliğine ve bütünlüğüne yönelik bu kısmi tecavüzler, Yunanistan'ın Ege'nin öte yakasından gelerek Anadolu'yu işgal edeceği söylentilerinin yarattığı tehdidin habercisiydi. Birinci Dünya Savaşı'nın son aşamalarında İtilaf Devletleri'ne katılan Yunanistan'ın, uzun zamandır Anadolu'nun ve Trakya'nın bazı bölgeleri üzerinde toprak elde etme emelleri vardı. Ocak 1919'daki Paris Barış Konferansı öncesinde Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos, savaşın Yunanistan'ın Rumca konuşan Hristiyanların yaşadığı tüm Osmanlı topraklarını işgal etme hakkını (Yunanistan'ın uzun zamandan beri sahip olduğu Osmanlı topraklarına yayılma politikası olan *Megali İdea*'ya dayanan bir önerme) onayladığını iddia etti. Birleşik Krallık'ın da onayıyla Venizelos, 15 Mayıs 1919'da binlerce Yunan askerinin Osmanlı limanı İzmir'e çıkarılmasına izin verdi. Çıkarmadan sonraki iki hafta içinde Yunan keşif kuvvetleri kıyı vilayeti Aydın'ın içlerine kadar ilerleyerek yüzlerce Müslüman sivil öldürdü ve binlercesini de yerinden etti.

Taşradaki İTC direnişiyle yakın bağları olan çok sayıda subay ve bürokrat, Yunan işgalinden önceki haftalarda Mustafa Kemal'in etrafında toplandı. Ali Fuat Cebesoy (İç Anadolu'daki birliklere komuta ediyordu) ve Kazım Karabekir

(Erzurum'un doğusundaki Osmanlı kuvvetlerinin komutanı) gibi önde gelen komutanların, iç bölgelerdeki silahlı direniş gruplarını yönetme çabalarına Mustafa Kemal'in desteğini ve katılımını istedikleri iddia ediliyordu. Mustafa Kemal hatta Karakol Cemiyeti'nin başlıca örgütleyicilerinden Kara Kemal'den gelen teklifleri de değerlendirmiş ve söylendiğine göre reddetmişti. En nihayetinde Mustafa Kemal 30 Nisan 1919'da, Doğu Anadolu'nun Erzurum şehrinde bulunan Dokuzuncu Ordu'ya müfettiş olarak atanmayı kabul etti. Ayrılmadan önce Mehmet Vahdeddin onu son bir kez sarayında kabul etti. Padişah, Osmanlı birliklerinin terhisini denetlemeyi ve uzak vilayetlerde kanun ve düzeni sağlamayı kapsayan yeni görevinde ona başarılar diledi.

Mustafa Kemal, 19 Mayıs 1919'da Bandırma Vapuru'yla Karadeniz kıyısındaki Samsun'a çıktı. Nutuk'ta, Samsun kıyısında attığı ilk adımları, Anadolu'yu işgalden kurtarmak için direnişe katıldığı an olarak hatırlıyordu. Öte yandan Mustafa Kemal'in o Mayıs ayında İstanbul'dan ayrılışına yol açan olaylara dair anlattıkları oldukça muğlaktır. Osmanlı Dokuzuncu Ordusu'nun müfettişliği görevini üstlenme kararını, ulusun karşı karşıya olduğu krizleri kavrayışının açık bir sonucu olarak tasvir eden Mustafa Kemal'e göre, başkenti terk etmek ve ülkeyi istila ve işgal eden orduları kovmaya hazırlanan cesur insanların yanına katılmak onun göreviydi. Dahası Erzurum'a atanmasının, kendisine karşı çıkan Yunan, İngiliz ve Fransız kuvvetlerine karşı Kuvayı Milliye'yi yönetme fırsatını nasıl ve neden verdiğine dair hiçbir açıklama yapmaz. Geriye dönüp bakıldığında, Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışının, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı olması açısından kritik bir öneme sahip olduğu açıktır. Samsun'a çıkışına (sonradan nedense hatalı biçimde 19 Mayıs'ın aslında doğum günü olduğunu iddia edecek kadar) atfettiği önem göz önünde bulundurulduğunda, Erzurum'a atanması hangi noktada hem Kuvayı Milliye'ye hem de sonrasında Türk ulusuna liderlik etme yetkisine dönüşmüştür?

Dönemin gözlemcileri ve günümüzdeki araştırmacılar, Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gidişini hızlandıran birkaç etmene dikkat çekerler. Mustafa Kemal, Çanakkale'de ve Suriye cephesinde gösterdiği kahramanlıkların bir sonucu olarak, Osmanlı ordusu saflarında büyük saygı gören bir komutandı. Belki de en önemlisi, son derece bağımsız siyasi eğilimleri olan bir kişiydi. İTC'yle mesleki kariyerinin büyük bir bölümünü kapsayan bir ilişkiye sahip olsa da, inatçılığıyla tanınması ve Birinci Dünya Savaşı sırasında troyka yönetimine yönelttiği sert eleştiriler, Mustafa Kemal'in İttihatçıların muhaliflerine kendisini uzlaşmaya açık bir isim olarak sunmasını sağladı. Bu nedenle, Jön Türklerden nefret eden ve korkan padişah onun danışmanlığına başvurdu ve Erzurum'a atanması için onu görevlendirdi. Mustafa Kemal'in İstanbul'un parçalanmış siyasi ortamını bir arada idare etme becerisi, hem nihayetinde Kuvayı Milliye'nin çekirdeğini oluşturan militan İttihatçıların güvenini kazanmasına hem de padişahın ve İttihatçıların iktidara geri dönmesine karşı çıkan diğerlerinin güvenini kazanmasına (böylece herhangi bir şüphe çekmeden Anadolu'ya kendisini atmasına) olanak sağlamış gibi görünmektedir.

Mustafa Kemal'in padişahın korkularını yatıştırma ve İTC taraftarlarının dikkatini çekme becerisi, onun Kuvayı Milliye'ye liderlik etme niyetini açıklamaya yardımcı olsa da, bu kritik dönemde Anadolu'da şekillenmekte olan direniş hareketinin başka subaylar yerine neden ona emanet edildiğini yeterince açıklığa kavuşturmaz. Mustafa Kemal, imparatorlukta etkileyici bir mesleki geçmişe ya da yetenekli bir saha komutanı olma ününe sahip tek subay değildi. Arkadaşı Ali Fuat Cebesoy'un yanı sıra Rauf Orbay (eski Bahriye Nazırı) gibi diğer İTC aydınları da aynı derecede etkileyici referanslara sahipti. Bu kişilerin her ikisi de Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışından aylar önce Karakol Cemiyeti'nin militan faaliyetlerinin organizasyonuna katılmışlardı. Dahası, 1919 başlarında İTC içinde yer alanların bakış açısına göre, ordu saflarında popülerliğini koruyan Enver'in İtilaf güçlerinin işgaline karşı

mücadeleye liderlik etmek üzere imparatorluğa dönüp dön-
meyeceği de belirsizdi.

Teferruatlı kanıtlar, Mustafa Kemal'in 1919 baharında Kuvayı Milliye'nin yeni oluşturulan birliklerine komuta etmek üzere gayriresmî biçimde terfi ettirilmesinin belki de geçici bir planın ve müzakerenin sonucu olduğunu gösterir. Mustafa Kemal, Anadolu'daki Osmanlı vilayetlerinde direniş çabalarının ilk temas noktalarından biri olan Harbiye Nezareti ile yakın bağları olan kişilerle sürekli iletişim hâlindeydi. Nezarette çalışan subayların birçoğunun yanı sıra henüz resmî bir görevi olmayanların da, aralarında Enver ve Talat Paşaların da bulunduğu sürgündeki İTC üyeleriyle doğrudan ya da dolaylı bağlantıları vardı. Samsun'a vardığında ve kendisi gibi düşünen bir avuç subayı etrafında topladığında, direniş hareketinin ilk örgütlenmesiyle ilişkili bazı önde gelen isimler (Talat ve Karakol Cemiyeti liderleri gibi) Mustafa Kemal'in otoriteyi ele almasını hemen kabul ettiler.

Mustafa Kemal'in komuta etme hakkını tam olarak ne zaman elde ettiği belirsizliğini korusa da, İTC'nin hem bir siyasi parti hem de bir hareket olarak, yeni oluşmakta olan Kuvayı Milliye'nin liderliği rolünü üstlenebilmesi için kritik öneme sahip olduğunu söylemek makul görünmektedir. İTC Kasım 1918'in başlarında resmen ortadan kalkmış olsa da, İngiliz istihbarat yetkilileri partinin sağlam biçimde varlığını sürdürdüğünü ve başkentte ve çeşitli vilayetlerde gizli faaliyetler yürütmeye devam ettiğini iddia ediyordu. Ocak 1919'da İTC'nin yetkinliğini ve gücünü araştıran İngiliz ajanları, Mustafa Kemal'e hiç atıfta bulunmamış ve bunun yerine partinin iç işlerini (fiilî bir liderin aksine) bir grup insan tarafından yönetildiğini öne sürmüşlerdir. Bir İngiliz istihbarat ajanı, Jön Türklerin üst kademelerindeki otorite parçalanmasına rağmen, İTC'nin son derece merkezî ve "birbirleriyle bağlantılı" iç örgütlenme sisteminin parti için faaliyet gösterenlerin çabalarını bir dereceye kadar uyum

içinde koordine etmelerine olanak tanıdığını ileri sürmüştür.³ Mustafa Kemal en nihayetinde Kuvayı Milliye'nin liderliğini üstlendiğinde (Samsun'a varışından önce ya da sonra), eldeki kanıtlar Mustafa Kemal'in, denetimi bir kez ele almasıyla, İTC'nin esnek içyapısı sayesinde muazzam bir serbestlik ve yetkiyle komutanlık etme imkânına kavuştuğunu gösterir.

Mustafa Kemal'in Anadolu'daki ilk haftaları çok fazla hareketliliğe ya da tantanaya yol açmadı. Zamanının çoğunu, paramiliter şiddet olaylarıyla ve eşkıyalıkla çalkalanan Samsun'un yakın çevresindeki kentleri ve köyleri gezmeye ayırdı. Yunanistan'ın İzmir dışındaki Ege vilayetlerinde genişleyen işgali onu doğrudan ve kesin adımlar atmaya sevk etmiş gibi görünmektedir. Mayıs ayı sonlarında Anadolu'daki yerel yetkililere gönderdiği gizli bir telgrafla mevcut siyasi duruma ilişkin değerlendirmesini özetleyip, onlara birleşik bir hareket tarzını önerdi:

İzmir, Manisa'yı Yunanlılara işgal ettirmekle başlayan son icraatı zalimaneleri, İtalyanların Antalya ve Konya taraflarında işgali askerilerini tevsi etmeleri ile bir kat daha vahim bir şekil alacak. Samsun ve Trabzon gibi Bahri siyah mahreçlerimizin de aynı akibete uğratılması tedarikâtma başladıkları anlaşılıyor. Ermenistan hülyası sahai hakikata iktiran ettirilerek hakkı hayatı millimize bir darbei idamın indirilmesi bait değildir. Kavi bir surette tahtı işgalde bulunan makamı Hilâfet ve merkezi hükümette İtilâf mümessillerinden adeta esir muamelesi gören hükümeti merkeziyenin ima eylemek suretiyle taşraya ahiren işittirdiği sesi bizlere bulduğumuz elim vaziyeti siyasiyeyi pekâlâ ihvas eyledi. Milletın esaretten tahlisi, hâkim ve müstakıl olarak topraklarımızda yaşayabilmesi ancak azimkar ve namuslu ellerin milleti kısa ve doğru yoldan müdafaai hukuk ve istiklâlê şevkiyle kabil olacaktır . . . bunun için esliha ve cephanenin ve tarzı iaşenin vaktiyle kararlaştırılması ve kıtaat mevcutlarının tezyidi ve kıtaat

³ PRO/FO 371/4161/49194, 19 Mart 1919.

yedinde mevcut eslihanın mümkün mertebe tevhide, levazım, mevadı iâşe esbabının emniyet ve cephanenin tarzı ikmalî, mühim güzergâhlardaki inşaatı cesimenin icabında tahrip edilmek üzere ihzarı gibi hususâtın şimdiden teemmüliyle son derece mahrem bir tarzda ikmalî lâzımdır.⁴

Mustafa Kemal sonraki iki hafta boyunca da Samsun'dan benzer emirler ve tavsiyeler göndermeye devam etti. Haziran ortasında, İstanbul'dan iki yakın silah arkadaşı Ali Fuat Cebesoy ve Rauf Orbay, Amasya'nın iç kesimlerinde ona katıldılar. Nispeten sessiz ve güvenli olan bu yerde, Amasya Genelgesi olarak bilinen ortak bir bildiri yayımladılar. Kısmen basına da açıklanan belgede, Osmanlı Devleti'nin yabancı işgali tehdidi nedeniyle karşı karşıya olduğu acil tehlikeler detaylı biçimde açıklanıyordu. Hükümetin yabancı güçlerin müdahalesine açık olmasından ötürü Mustafa Kemal, bildiride Doğu Anadolu'daki Sivas kentinde bir kongre toplanması çağrısında bulundu. Sivas'a varıldığında, imparatorluğun geri kalan topraklarından gelen delegeler, Anadolu'nun çeşitli köşelerinde şekillenmeye başlayan milli direniş güçlerini ayağa kaldırma ve örgütleme görevini üstleneceklerdi.

Amasya Genelgesi, hem İngiliz generallerin hem de padişahın yakın çevresinde kişilerin korkularını arttırdı. Karadeniz gezisi sırasında Mustafa Kemal'le karşılaşan İngiliz subayları, onun ve diğer yüksek rütbeli ordu mensuplarının silahlı bir isyan başlatma niyetinde olduklarına dair şüphelerini dile getiren çok sayıda rapor yayımladılar. İstanbul'daki işgal merkezi de bu değerlendirmelere katılıyordu ve bu doğrultuda Osmanlı nazırlarını Mustafa Kemal'i görevinden almaya zorladılar. İstanbul hükümetinin daimi unsurları arasında da benzer kaygılar vardı. Padişah ve etrafındaki isimler, Anadolu'nun içlerinde açık bir isyanın, imparatorluğun Paris'te Müttefiklerle

⁴ Stanford Shaw, *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation, 1918–1923: A Documentary Study* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), s. 666 [*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, 2006 Ankara Atatürk Araştırma Merkezi s. 25].

dostane bir barış müzakeresi yürütme kabiliyetini azaltacağından korkuyorlardı.

Mustafa Kemal, görevden alınması ve tutuklanması çağrılarının önüne geçmek için Temmuz 1919'da Osmanlı ordusundan resmen istifa etti. Sivil giysiler giyerek yakın arkadaşlarıyla birlikte Erzurum'a doğru yola çıktı. Erzurum'a gitme kararı, Mustafa Kemal'in kıdemli arkadaşlarından Kazım Karabekir tarafından düzenlenen ve subaylar, din adamları ve eşraftan oluşan ayrı bir kongrenin toplanmasıyla aynı zamana denk geldi. Karakol Cemiyeti'nin direniş çabalarının ilk katılımcılarından biri olan Kazım Karabekir, iddialara göre biraz isteksiz bir şekilde, Mustafa Kemal ile Rauf Orbay'ın tam üye olarak toplantılara katılabilmeleri için Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin iki üyesini istifa ettirdi ve yerlerine bu iki isim geçti. Başka kişiler de askerî bir subay olması ve katılımına kongrenin tümünün rızası olmadan karar verildiği gerekçesiyle eski ordu müfettişinin katılımını protesto ettiler. Kazım Karabekir'in açık desteğiyle Mustafa Kemal tüm bu korkuları giderdi ve kongrenin başkanlığını üstlendi.

23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında toplanan Erzurum Kongresi, Doğu Anadolu'nun işgaline ve parçalanmasına karşı nasıl bir savunma yapılacağına ilişkin bir dizi temel kararı ele alıp kabul etti. Doğu Anadolu'nun altı vilayetinden gelen elli dört temsilciden oluşan organ, Amasya genelgesinin çağrılarını yineleyerek İstanbul hükümetinin imparatorluğu fethetmek ve bölmek isteyen işgalci bir güç tarafından tutsak alındığını ilan etti. Kongrede, Mondros Mütarekesi'nin Doğu Anadolu'daki Ermenileri merkezine alan hükümlerine açıkça vurgu yapıldı. Kongrede mevcut krizin çözümü için, ne Ermenilere ne de imparatorluk içinde yaşayan Rumlara özel muamele yapılacağı ya da toprak tavizi verileceği ilan edildi. Erzurum Kongresi, imparatorlukta hâlen yaşayan gayrimüslimlerin "can, mal ve namuslarını" güvence altına almayı amaçladığını ilan etse de, kongreye katılanlar Doğu Anadolu'da Müslüman çoğunluğun varlığının, bölgenin

Osmanlı toprağı olarak kalmasını gerektirdiğini iddia ettiler.⁵ Kongrenin son toplantısında bölgedeki Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin tek bir örgüt şemsiyesinde birleştirilmesine ve tüm direnişçileri bu cemiyetin liderliği altında birleştirmekle görevli “Heyet-i Temsiliye’nin” oluşturulmasına karar verildi. Kongrede ayrıca “tüm Müslüman yurttaşların” Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti’nin “doğal üyeleri” olduğu belirtildi.⁶

Padişah VI. Mehmet ve Babıali’deki destekçilerinin çoğu, Erzurum Kongresi’ni Mustafa Kemal’in uzlaşmazlığının nihai göstergesi olarak gördüler. Bir kararnamesiyle, Mustafa Kemal’in rütbesi ve askerî nişanları elinden alındı ve padişaha meydan okuyan bir asi ilan edildi. Mustafa Kemal ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Heyet-i Temsiliye’deki taraftarları İstanbul’un bu mahkumiyetini sessizlikle karşıladılar. Zira Osmanlı ulusu adına yürüttükleri çalışmalar, bu dönemde padişahın ve Osmanlı Devleti’nin kurtuluşunu amaçlıyordu. İstanbul’un faaliyetlerine karşı çıksa da, Mustafa Kemal ve destekçileri, padişahın/halifenin meşru hükümdarı olduğu bağımsız ve ayakta kalmış bir Osmanlı İmparatorluğu’nun sürdürülmesi konusundaki resmî tutumlarından sapmadılar.

Eylül ayında Sivas’ta, Amasya Genelgesi’yle gerçekleştirileceği haber verilen ikinci bir ulusal kongre toplandı. Erzurum’da olduğu gibi, Mustafa Kemal bu kongreye de başkanlık etti (bu durum yine kongrenin bazı katılımcıları tarafından antidemokratik olarak nitelendirildi). Sivas Kongresi’nin söylemi ve kararları iki ay önce yapılan değerlendirmelerin aynısıydı. Bu kongrede Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, tüm Anadolu’nun yanı sıra imparatorluğun Güneydoğu Avrupa’daki son dayanağı olan Doğu Trakya’nın bir arada savunulması çağrısında bulundu. Kongrede ayrıca “Bu ülkede yaşayan bütün Müslüman halklar, birbirine karşılıklı hürmet ve fedakârlık duygularıyla dolu, birbirlerinin ırkî ve

⁵ Age., s. 696.

⁶ Age., s. 697.

sosyal haklarına saygılı, yaşadıkları muhitin şartlarına tam olarak riayetkâr öz kardeşirler” şeklinde bir karar da alındı.⁷ Kongrede alınan kararlara göre hem İstanbul hükümeti hem de Anadolu ile Trakya’yı işgal eden güçler, Osmanlı İmparatorluğu’ndan geriye kalan topraklarının bağımsızlığını ve egemenliğini destekleyen bu Müslüman çoğunluğun varlığını ve bölünmezliğini kabul etmek zorundaydı. Sivas’taki delegeler Anadolu’da bir Amerikan mandası olasılığını ele alsalar da (zira ABD’nin Osmanlı’nın içişleriyle ilişkili açıktan ya da doğrudan çıkarları yoktu), Mustafa Kemal ve Heyet-i Temsiliye, Kuvayı Milliye’nin hareketin özerkliğini korumak amacıyla ABD’den ya da başka bir devletten yalnızca siyasi ya da maddi yardım kabul etmesi gerektiği konusunda hemfikirlerdi.

Ulusal yetkiyi kendi için talep eden Sivas Kongresi, Erzurum Kongresi’ne kıyasla daha az katılımcının ilgisini çekti (çatışmalar ve siyasi belirsizlik davet edilen konukların çoğunun katılmasını engelledi). Sadece otuz sekiz delegenin varlığı, Mustafa Kemal’in Kuvayı Milliye’nin yükselen liderliği üzerindeki kontrolünü sıkılaştırmasını önleyemedi. Kongredeki bir toplantı sırasında, Karakol Cemiyeti’nin direniş ağının kurucularından ve liderlerinden biri olan Kara Vasıf’la sert biçimde yüzleşti. Kara Vasıf’ı Karakol Cemiyeti’ne katılımı nedeniyle açıkça azarlayan Mustafa Kemal, onun ve diğer Karakol Cemiyeti casuslarının, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanı olan kendisinin onayını almadan adını kullandıklarını iddia etti. Vasıf bu iddialara telaşlı biçimde karşılık verdi ve Mustafa Kemal’e Kuvayı Milliye’nin komutasının sadece ve sadece onda olduğu konusunda güvencesini verdi. Yakın tarihli araştırmalara göre iki isim arasında Karakol Cemiyeti’nin feshedilmesiyle sonuçlanan bu görüş alışverişi, Atatürk’ün siyasi konumunu sağlamlaştırmaya yönelik girişimlerinden

⁷ Andrew Mango, “Ataturk and Kurds,” *Middle Eastern Studies* 35, no. 4 (Ekim 1999), s. 10.

Görsel 8: Vatanseverler Meclisi.

Aralarında Mustafa Kemal'in de (alt sırada oturan kişilerin ortasında) bulunduğu Sivas Kongresi delegeleri, bir hatıra fotoğrafı için poz verirken.

birini temsil ediyordu. Mustafa Kemal, örgütün daha önce Anadolu'daki direniş gruplarını örgütleme faaliyetlerinden kesinlikle haberdardı ve hem İTC yetkililerinin hem de savaş zamanının troyka hükümetinin üyelerinin desteğini topladığının farkındaydı. Vasıf'a göre hem Enver hem de Talat, direnişe yeni katılmış olmasına rağmen Mustafa Kemal'in yeni kurulan Kuvayı Milliye'deki liderliğini destekliyordu. Görüldüğü kadarıyla Sivas'taki toplantı, Mustafa Kemal'e İTC'nin eski liderleriyle arasına mesafe koymak ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni oluşturan kişiler ve ağlar üzerinde kesin bir otorite iddiasında bulunmak için önemli bir fırsat sağladı.

Mustafa Kemal'in Eylül 1919'da Sivas'ta arkasına aldığı çoğunluk, Anadolu'nun en batı bölgesinde hâlihazırda faaliyette olan çeşitli dağınık birliklerin başına Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni sağlam bir şekilde yerleştirmesini sağladı. Aydın vilayetinde, düzenli Osmanlı ordusu birlikleri ve düzensiz milislerden oluşan dayanıklı bir cephe, İzmir'de üslenen Yunanistan'ın kıyı bölgelerinde tuttuğu toprakların etrafında

bir kordon oluşturmıştu. Aynı yılın sonbaharında, bölgenin bürokratları, Müslüman din adamları, toprak sahipleri ve tüccarlardan oluşan bir grup, Balıkesir ile Alaşehir'in küçük kasabalarında benzer kongreler toplayarak Aydın harekât alanının lojistik ve idari ihtiyaçlarını hiç zaman kaybetmeden temin etti. Trakya sınırında Yunan istilasını korkusu, Edirne'deki ordu subayları, kamu görevlileri ve yerel eşraftan oluşan bir komiteyi, vilayeti savunmak için birlikleri harekete geçirmeye zorladı. Güney Anadolu'da Fransız işgali altındaki bölgelerde de milisleri ve yerel askerî birlikleri silahlandırmaya yönelik gizli çabalar başlatıldı. Mustafa Kemal'in otoriteyi ele geçirmesi ve Karakol Cemiyeti'nin kapatılması, Edirne ile Aydın'daki askerî ve sivil direniş liderlerinin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Heyet-i Temsiliye organının emrine girecek yeni ve daha birleşik bir komuta yapısını ortaya çıkardı. Karakol Cemiyeti'nin lağvedilmesi, çatışmanın bu aşamasında Kuvayı Milliye'nin üst kademelerinde otorite değişimine yol açmışsa da, Kurtuluş Savaşı öncesinde ve sırasında İTC'nin kurduğu kişisel ilişkiler ve siyasi bağlar, Anadolu'da direniş çabalarını ortaya koyan ordulardaki, kongrelerdeki ve heyetlerdeki bağların temelini oluşturmaya devam etti. Mustafa Kemal'in kurdurduğu Heyet-i Temsiliye'deki Rauf Orbay, Bekir Sami Kunduh ve Refet Bele gibi başlıca isimler Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda İTC'nin önde gelen kişilerindendi. Heyet-i Temsiliye'nin ayrıca birçok kilit üyesinin, Batı Anadolu'daki önde gelen subay ve yetkililerle kişisel tanışıklıkları ya da yakın dostlukları vardı ya da en azından birbirlerinin eski silah arkadaşlarıydı. Savaşın sona ermesiyle Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması arasında sınırlı bir süre olmasına rağmen, Mustafa Kemal ile destekçilerinin bu dönemde Yunanistan'a ve diğer yabancı güçlere karşı birleşik bir cepheyi sürdürebilmeleri, İTC'nin örgütsel yapısına ve kişisel bağlarına çok şey borçluydu.

Savaş birliklerinin 1919 sonbaharında Mustafa Kemal'in komutası altında giderek bütünleşmesi, İstanbul'da padişahın

destekçileri için bir politika değişikliğini zorunlu kıldı. Yeni sadrazam, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni doğrudan ortadan kaldırmaya çalışmak ya da Kuvayı Milliye ile açık bir çatışmaya girmek yerine, Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılması çağrısında bulundu. Meclisin yeni temsilcilerinin seçilmesiyle padişah ile destekçileri, Kuvayı Milliye'nin önde gelen taraftarlarını başkente geri çağırmayı ve hareketi imparatorluğun iktidar merkezine daha yakın bir konuma getirmeyi umuyordu. Birkaç ay süren şiddetli kampanyaların ardından Anadolu vilayetlerindeki seçmenler, büyük çoğunluğu Müdafaa-i Hukuk taraftarlarından (Heyet-i Temsiliye üyeleri de dâhil olmak üzere) oluşan 100'den fazla temsilciyi meclise gönderdi. Erzurum'daki seçmenler Mustafa Kemal'i kendi bölgelerinin temsilcisi olarak seçtiler ancak Mustafa Kemal tutuklanma korkusuyla meclisteki yerini almamayı tercih etti. Fakat Mustafa Kemal'in yokluğuna rağmen, Ocak 1920'de yeni mebuslar meclisin ilk oturumu için toplandığında, meclisin siyasi gündemi Erzurum ve Sivas'ta oluşturulan ilkelerin çoğunu gene de yansıtıyordu. Meclis, 17 Şubat'ta kabul ettiği bir beyannamede Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin savaş sonrası Osmanlı topraklarının yabancılar tarafından işgalini reddettiğini yineledi. Anadolu'nun güneyindeki Arapça konuşulan bölgeler de dâhil olmak üzere, İtilaf Devletleri'nin idaresi altındaki toprakların siyasi geleceği için bölgedeki insanların oy kullanacağı bir halk oylaması (plebist) yapılması da isteniyordu. Birinci Dünya Savaşı öncesinde işgal edilen diğer bölgelerde de (Batı Trakya ve Güney Kafkasya'daki bölgeler gibi) gene halk oylaması yapılması talep edildi. Meclis, "komşu ülkelerdeki Müslüman azınlıkların da aynı himayeden yararlanması koşuluyla" imparatorluktaki "azınlıkların" (esasen Hristiyan topluluklar kastediliyordu) haklarını koruma sözü de veriyordu.⁸

Günümüz yorumcuları ve araştırmacıları, Meclis-i

⁸ Shaw, *From Empire to Republic*, s. 803.

Mebusan'ın Misak-ı Milli olarak anılan Şubat bildirisini, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923'te kuruluşuna retorik bir temel sağlayan ve yeni ülkenin sınırlarını çizen bir belge olarak anarlar. Mustafa Kemal ve İtilaf Devletleri arasında ileriki yıllarda yapılan müzakereler, birçoklarının isabetli biçimde öne sürdüğü üzere, 17 Şubat 1920 tarihli Misak-ı Milli'de belirtilen çeşitli topraklarda halk egemenliği ve bağımsızlık iddiaları üzerine kurulmuştur. Misak-ı Milli, Osmanlı İmparatorluğu'nun aksine "Türkiye" devletiyle savaş sonrası yapılacak anlaşmalara açıkça atıfta bulunuyordu ve bu durum henüz kurulmamış olan cumhuriyetin ortaya çıkışına dair ufak da olsa bir ipucu veriyordu. Kısa dönemli bağlamı içinde bakıldığında, Meclis-i Mebusan'ın üzerinde anlaştığı Misak-ı Milli, İstanbul'daki pek çok kişinin Birinci Dünya Savaşı öncesindeki imparatorluk topraklarının tamamını ya da büyük bir kısmını elde tutma arzusunun bir kanıtıdır. Fransız ve İngiliz birlikleri imparatorluğun ağırlıklı olarak Arap vilayetlerini ele geçirmiş olsa da (Nisan 1920'de San Remo Konferansı'yla resmen ilan edilen bir fetih), ne İstanbul hükümeti ne de Kuvayı Milliye yanlıları bu toprak kaybını öylece kabullenmeye istekliydi. İmparatorluğun Balkanlar ve Kafkasya'daki sınır bölgelerini halk oylaması yoluyla elde edilebileceği varsayımı da, geçmiş Osmanlı politikalarından tamamen bir sapmayı temsil etmiyordu, zira I. Dünya Savaşı sırasında İTC'nin politika yapıcıları da, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında kaybedilen toprakları imparatorluğa yeniden katmayı ummuşlardı. En önemlisi, Misak-ı Milli, ulusun durumu ne olursa olsun, hükümette hiçbir değişikliğin olmayacağını açıkça ortaya koyuyordu. Meclis-i Mebusan, Osmanlı egemenliğinin sürdürülmesi için ülke sınırlarının ana hatlarını çizerken, İstanbul'daki "Osmanlı saltanatının" ve "İslam halifeliğinin" "her türlü tehlikeden" korunması için de net bir çağrıda bulunuyordu.⁹

⁹ Age.

Daha kafa karıştırıcı ve açıklaması zor olan ise Misak-ı Milli'nin savunduğunu iddia ettiği imparatorluğa atıfta bulunulurken “Türkiye” ismini kullanmasıdır. Kurulduğu 1299 yılından bu yana imparatorlukla ilişkilendirilen pek çok isim olmuştur. Resmî dâhili ya da diplomatik belgeler, padişahın hükümdarlık hakkına sahip olduğu devleti tanımlamak için “Osmanlı” ismini kullanma eğilimindeyken, Batı Avrupalılar Osmanlı Türkçesinin konuşulduğu yer ve insanlara atıfta bulunmak için “Türkiye” ve “Türkler” ifadelerini kullanma eğilimindeydi. 19. yüzyıl itibariyle İstanbul içindeki ve dışındaki hükümet yetkilileri ve sivil vatandaşlar “Türkiye” ve “Türkler” kelimelerini Osmanlı Devleti ve Osmanlılar için birbirlerinin yerine kullanmaya başladılar. Mustafa Kemal'in kendi kelime seçimi, “Türkler” ve “Türkiye” ifadelerinin dışlayıcı etnik çağrışımlarına karşı bir kararsızlığı yansıtır. Savaştan önce, savaş sırasında ve savaştan hemen sonraki yazılarında ve beyanlarında “Türkiye” ve “Osmanlı İmparatorluğu” ifadelerini kullanışında gözlemlenebilir bir fark yok gibi görünmektedir ve iki devlet bir ve aynıdır. Türklere yaptığı hitaplar ya da atıflar da muğlak çağrışımlara sahiptir. Türk, bağlama bağlı olarak, Türkçe konuşan bir Müslüman'ı, herhangi bir etnik kökenden gelen bir Müslüman'ı ya da bazı durumlarda dili ya da dini ne olursa olsun herhangi bir Osmanlı vatandaşını ifade eder.

“Türkiye”, “Türklük” ve “Türk” kavramlarının anlamını kuşatan belirsizlik ve çelişki, bazı açılardan II. Abdülhamid ve Jön Türkler döneminde Osmanlı milliyetçiliğinin resmî formülleştirmesiyle ilgilidir. Mustafa Kemal de dâhil olmak üzere birçok subay, bürokrat ve aydın, imparatorluğun tabiatında var olan dilsel ve dinsel çeşitliliği kabul etmeye devam ederken, Birinci Dünya Savaşı Müslümanların (özellikle de Türkçe konuşan Müslümanların) Osmanlı Devleti ve ulusunun çekirdeğindeki konumunu daha da sağlamlaştırmış gibidir. Birinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'nın geleceği üzerine yapılan tartışmalar, Osmanlı topraklarında kimlik ve siyasi

özerklik üzerine yapılan iç tartışmaları bir dereceye kadar basitleştirmeye yardımcı olmuştur. Woodrow Wilson'ın eski Habsburg İmparatorluğu topraklarındaki ulusal topluluklar için kendi kaderini tayin etme konusundaki ısrarını benimseyen Paris'teki müzakereciler, taleplerini çeşitli bölgelerde var olduğu varsayılan demografik çoğunluklara kolayca uyarladılar. Aralarında Mustafa Kemal'in de bulunduğu Kuvayı Milliye destekçileri için Versay Barış Antlaşması'ndaki uzlaş, Meclis-i Mebusan'ın ve dolayısıyla Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Müslümanların ve Türklerin iradesini temsil ettiği varsayımını da teyit ediyordu. 1920'de Amerikalı bir gazeteciyle yaptığı söyleşide Mustafa Kemal, Wilson İlkeleri'nin kendi kaderini tayin doktrininin uygulanmasıyla ilgili şöyle bir itirazda bulunmuştu:

Başkan Wilson'ın On Dört İlkesi hâlen geçerli midir? Eğer öyleyse, neden Türkiye ile barış yapılırken uygulanmadılar? Kendi kaderini tayin etme ilkesi neden Türklere değil de Türkiye'deki Ermenilere ve Rumlara uygulandı? Türkleri kınayan medeni Avrupa'nın tarafsızlığı hani nerede? Barış koşulları emperyalistler tarafından adalet ilkeleri göz önünde bulundurulmadan tasarlanmıştır.¹⁰

Wilson'ın ulusların kendi kaderini tayin ilkesine dair Türk milliyetçilerinin okumasına göre Rumlar ve Ermeniler gibi azınlıklar, Misak-ı Milli tarafından talep edilen toprakları çevreleyen siyasi sınırlar içinde bir "Türk" (burada çoğunlukla Müslüman anlamına gelmektedir) çoğunluğun varlığını kabul etmek zorundaydı. Kısacası, Misak-ı Milli imparatorluğun çöküşü ve yerine bir cumhuriyetin kurulması için bir plan sunmamışsa da Meclis-i Mebusan, Müslümanları ve büyük ölçüde Türkçe konuşanları bölgenin geleceğinin tek hâkim unsuru olarak ayrıcalıklı kılan bir ulusal söylemin temelini atmıştı.

Mustafa Kemal'in başında olduğu Kuvayı Milliye'ye açıkça

¹⁰ "Kemal Presents Nationalist Views," *New York Times*, 4 Mayıs 1920.

yakınlık duyan bir meclisin yeniden açılması, İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri temsilcilerini ciddi biçimde tedirgin etti. İşgale karşı militan muhalefeti yatıştırmak ve padişahın Osmanlı hükümetindeki üstünlüğünü yeniden tesis etmek yerine, 1919 sonunda yapılan meclis seçimleri Mustafa Kemal'in Anadolu'daki faaliyetlerine daha fazla meşruiyet ve bağımsızlık kazandırmış gibi görünüyordu. VI. Mehmet'in sarayındaki öfke, 1919'un Mart ayında İTC'ye ve Kuvayı Milliye'ye karşı güçlü bir karşıtlık besleyen yeni bir sadrazamın, Damat Ferid'in atanmasıyla sonuçlandı. İngiliz yetkililer, Yunanistan ve Fransa hükümetlerinin de üstünlükünü destekleriyle, Mart ayında Anadolu'daki milliyetçilere yönelik İstanbul'daki destek açıklamalarını resmen bastırmak için harekete geçti. 16 Mart 1920'de İngiliz General George Milne, Osmanlı başkentinin İtilaf Devletleri'nin işgali altında olduğunu resmen ilan etti. Bir yılı aşkın bir süredir şehirde garnizon kurmuş olan İngiliz kuvvetleri, bu kararnameyi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile bağlantılı olan önde gelen mebusları ve sivil toplum üyelerini toplayıp tutuklamak için bir ruhsat olarak kullandı. Aralarında Mustafa Kemal'in yakın çalışma arkadaşları Rauf Orbay, Fethi Okyar ve Ali Çetinkaya'nın da bulunduğu 150'den fazla şüpheli yakalanıp Malta'daki bir hapisaneye gönderildi. Başkent resmen işgal edilmesi ve Damat Ferid'in İstanbul hükümetinin başına getirilmesi, milliyetçi aktivistlerin ve yetkililerin şehirden göç etmesine neden oldu. Müttefiklerin İstanbul'u yönetmeye başlamasından iki gün sonra, Osmanlı mebusları son oturumlarını gerçekleştirdiler ve çoğu toplu hâlde başkentten kaçmaya karar verdi.

Mustafa Kemal, Meclis-i Mebusan'ın son toplantılarını yaptığı ve İstanbul'un resmen İngiliz denetimine geçtiği bu dönemde boş durmadı. Aralık ayında, o ve Sivas Kongresi'nin diğer sıkı destekçileri, faaliyet üslerini İç Anadolu'daki Ankara'ya kaydıldılar. Meclis-i Mebusan'ın tertiplerinden uzak kalması, onu cephedeki milis güçleri için adam ve malzeme toplama ya da yerel yetkililere siyasi destek için lobi yapma

çabalarından alıkoymadı. Öte yandan Mustafa Kemal'in yeniden açılan Meclis-i Mebusan'a katılmama kararı, Osmanlı hükümetiyle olan rahatsız edici ve nispeten güvensiz ilişkisini de ortaya çıkardı. Sivil bir vatandaş olarak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile Heyet-i Temsiliye'deki konumu ona herhangi bir resmî yetki vermiyordu. Bu dönem itibariyle diğer emekli devlet yetkilileri ve aydınlarla birlikte, o da doğrudan siyasi nüfuz sahibi kişilerle bağları olan önde gelen bir aktivistten fazlası değildi. Her ne kadar yanındaki insanlarla birlikte Osmanlı Devleti'ni savunmak için hareket ettiğinde ısrar etse de, Erzurum Kongresi'nin toplanmasıyla başlayan aktivizmi, İstanbul hükümetine karşı gelmek anlamına geliyordu. Meclis-i Mebusan'daki yerini resmen sahiplenmediği sürece, Kuvayı Milliye içindeki konumu bir kenara, yürüttüğü faaliyetlerin bile hukuki karşılığı pek yoktu.

General Milne'in başkentini yönetimine el koyması ve İstanbul hükümetinin Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasındaki suç ortaklığı, Mustafa Kemal'e Anadolu direniş hareketinin yönü ve yükümlülüklerini karşılama yeterliliği üzerinde daha fazla denetim sahibi olmak için karşı çıkılamayacak gerekli bahaneyi sundu. Meclis-i Mebusan'ın son oturumundan bir gün sonra, imparatorluğun dört bir yanındaki yetkililere bir telgraf çekerek yeni seçimlerin yapılmasını ve Meclis-i Mebusan'ın faaliyetlerinin yeni harekât merkezi olan Ankara'da yeniden başlatılmasını istedi. İstanbul'dan kaçan mebuslar için Mustafa Kemal'in korunaklı bir yer teklifi daha uygun bir zamanda gelemezdi.

Dönemin Meclis-i Mebusan reisi gibi bazı üyeler, yasama faaliyetlerinin Anadolu'ya taşınmasına karşı çıktılar. Bu itirazlara rağmen Mustafa Kemal, 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi (günümüzde TBMM olarak kısaltılır) ismiyle yeniden kurulan meclisin ilk başkanı oldu. İstanbul'daki yetkililer tarafından asiler ve kâfirler topluluğu olarak ilan edilmesine rağmen, yeni meclis ironik biçimde Osmanlı İmparatorluğu muaşeretini taşıyormuş gibi Peygamber Muhammed ve

padişah VI. Mehmet adına okunan dualar ve yapılan selamlamalarla açıldı. Meclis başkanı olarak Mustafa Kemal, ne kendisinin ne de Ankara'daki yasama meclisinin diğer üyelerinin padişaha karşı geldiğini ortaya koymak istiyordu. TBMM aslında yabancı güçlerin (asıl kâfirlerdi) padişahı ve hükümetini İstanbul'da esir tuttuğu bir dönemde Osmanlı ulusunun iradesini temsil ediyordu. Bu doğrultuda Ankara müftüsü, Anadolu'daki 200'den fazla din âlimiyle birlikte, Mustafa Kemal'in İslam'dan döndüğü iddiasını kabul etmeyen bir fetva yayımladı.

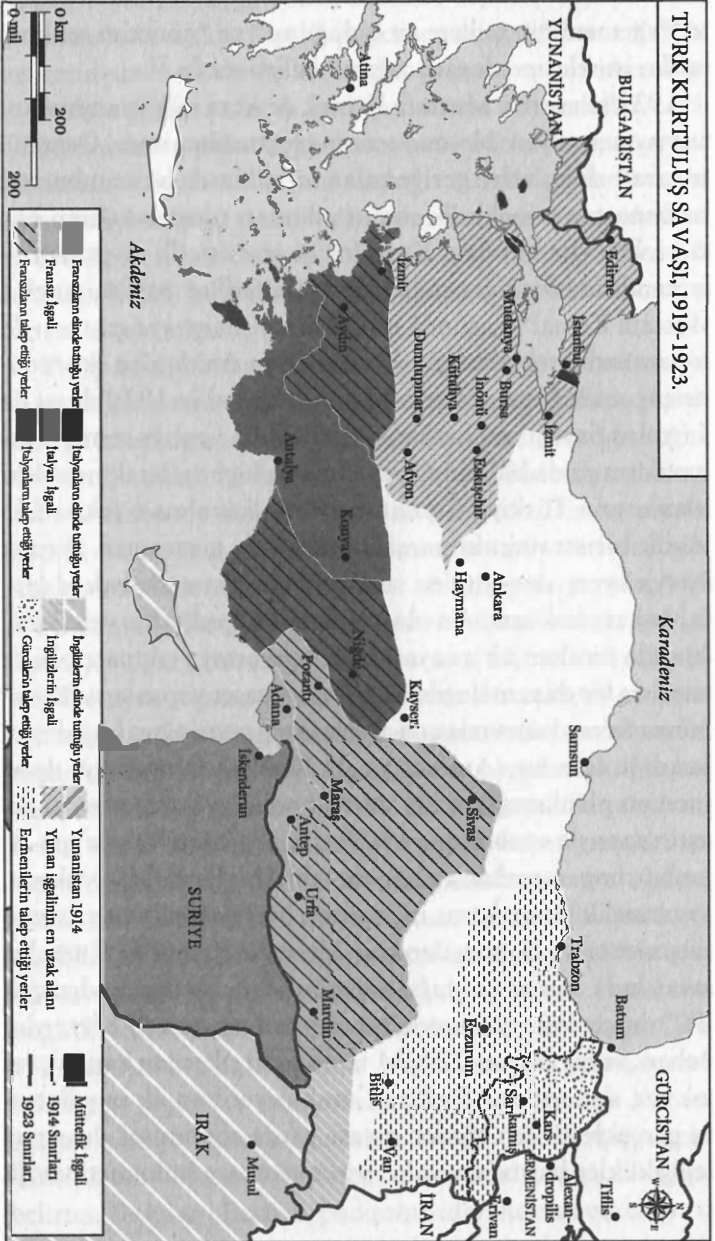
Takip eden birkaç ay içerisinde TBMM, İstanbul'un idari ayrıcalıklarının neredeyse tamamını gasp ederek paralel bir hükümet sistemi kurmaya başladı. Nisan ayında sağlık, ekonomi, adalet, eğitim ve güvenlik vekilliklerinin (bakanlık) kurulmasına ilişkin kanunlar çıkarıldı. Din ve meslek eğitimi veren yeni okulların açılmasına onay verildiği gibi, Ankara'nın otoritesinin himayesi altında yeni vergiler kondu, tarımsal düzenlemeler yapıldı ve mültecilere yardım ve yetim çocuklara bakım gibi çeşitli sosyal hizmetler başlatıldı. TBMM ayrıca vatana ihanet suçlarını düzenleyen yeni katı kanunların yürürlüğe girmesine de nezaret etti ve bu kanunlara çoğunlukla Kuvayı Milliye karşıtlarını yargılamak için başvurulacaktı. Öte yandan TBMM'deki milletvekillerinin hangi devleti temsil ettikleri konusu gayet açıktı. Resmî yazışmaların antetli kağıtlarında devlet ismi Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî ismi olan Devlet-i Aliye-i Osmaniye geçerliliğini korudu. TBMM'nin ilk zamanlarında milletvekilleri, 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin belirlediği davranış ve düzen kurallarına bağlı kaldılar. Fakat TBMM'nin hukuki dayanağı, Ocak 1921'de Ankara'daki yasama meclisinin yetkilerini resmen belirleyen geçici bir anayasanın (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu olarak bilinir) kabul edilmesiyle önemli bir kavşağa geldi. TBMM'nin "Meclis-i Mebusan'ın devamı" olduğunu açıkça belirten Teşkilat-ı Esasiye, padişahın idari konumundan ya da çıkarılan kanunlar ve önergelerle ilişkisinden bahsetmiyordu.

Birinci madde, padişah taraftarlarını dehşete düşürecek biçimde, “egemenliğin millete ait olduğunu” ve “yönetim şeklinin halkın isteklerine dayanacağını” belirtiyordu.¹¹

1923’ten sonra Mustafa Kemal, Ankara hükümetinin kurulmasının ve yeni bir anayasanın oluşturulmasının, Osmanlı İmparatorluğu’ndan geriye kalan topraklarda bir cumhuriyet kurulmasına yönelik ilk somut adımları oluşturduğunu öne sürecekti. Öte yandan, Kurtuluş Savaşı’nın ilk dönemlerinde kendisine ve diğer milliyetçilere atfedilen başka ifadeler, Mustafa Kemal’in aslında ulusal direnişin ortaya çıkmasıyla imparatorluk otoritesinin İstanbul’dan Ankara’ya devredilmesini umduğunu gösterir. Mustafa Kemal’in 1920’de ya da Kurtuluş Savaşı’nın herhangi bir yılında yaptığı resmî açıklamaların ya da bulunduğu eylemlerin hiçbirisi, bu dönemdeki adımlarının Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması şeklindeki büyük bir stratejinin parçası olduğunu göstermez. Birinci Dünya Savaşı deneyimleri ve olayları bağlamında bakıldığında, Ankara hükümetinin oluşturulması ve padişahın yetkilerini dışarıda bırakan bir anayasal düzenin ortaya çıkması pek de emsalsiz bir durum değildi. İTC’nin siyaset yapıcıları, Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru imparatorluğun başkentini Anadolu içlerine (Ankara ya da Konya’ya) taşımayı daha önceden planlamışlardı. II. Abdülhamid’in iktidardan uzaklaştırılmasıyla sonuçlanan 1909 tarihli 31 Mart Vakası’nın ardından, imparatorlukta padişahı sahici bir iktidardan yoksun, göstermelik bir makama indirgeyen bir yönetim modeli zaten oluşturmuştu. Bazı açılardan, Mustafa Kemal’in Kurtuluş Savaşı’nda başında olduğu yönetim şekli, bir devrimden çok İTC’nin çizdiği yörüngede bir devamlılığı temsil ediyordu. Dahası, savaş zamanı TBMM tarafından çıkarılan kanunların çok azı, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk onyıllarında gerçekleştirilen türden siyasi ya da toplumsal devrimci değişiklikler barındırıyordu. Şeriat, Ankara hükümetinin ilk

¹¹ Shaw, *From Empire to Republic*, s. 977.

TÜRK KURTULUŞ SAVAŞI, 1919-1923.

Harita 2: Türk Kurtuluş Savaşı, 1919-1923.

yıllarında medeni kanun ve ceza kanunları içindeki yerleşik konumunu korudu. Dönemin Osmanlı basını kadın hakları, dil reformu ve Anadolu'nun etnik-ulusal karakteri gibi konuları tartışırken, TBMM savaş ve işgal yıllarında Osmanlı toplumunun siyasi ya da kültürel niteliklerini dönüştürmek için hiçbir çaba göstermedi.

Ankara'nın Anadolu kırsalında artan nüfuzu özellikle diplomasi meselelerini daha da karmaşık hâle getirdi. Mayıs 1920'de İtalya'nın San Remo kasabasında İtilaf Devletleri arasında yapılan müzakereler, Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse tamamen yabancı ülkelerin denetimine geçmesini öngören bir tasarıyla sonuçlandı. Daha sonrasında Ağustos ayında İstanbul hükümetinden bir heyet İtilaf Devletleri'yle resmî bir barış anlaşması imzalamak üzere Fransa'ya gitti. Sevr Antlaşması olarak adlandırılan anlaşma, eski Osmanlı toprakları olan Suriye, Filistin ve Irak'ta İngiliz ve Fransız manda devletlerinin kurulmasını resmen onayladı. Anlaşmada Yunanistan, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın işgal ettiği bölgelere onay verildiği gibi, Yunanistan'ın Doğu Trakya ve Batı Anadolu'daki Osmanlı toprakları üzerindeki hak iddialarının doğrudan tanınmasını içeren hükümler de kabul edildi. Sevr Antlaşması ilaveten Doğu Anadolu'da belli idari hakları olan bir Ermeni devletinin kurulmasını da onaylıyordu ve İngiliz Irak'ına komşu Anadolu vilayetlerinde gelecekte bir Kürt devleti kurulması olasılığını da açık tutuyordu. Padişahın İstanbul'da hükümdarlığını sürdürmesine izin verilse de, Anadolu'daki çok az toprağı yönetmesine onay veriliyordu (ki padişahın yönetme hakkı antlaşma şartlarına uymasına bağlıydı). VI. Mehmet'in İstanbul'daki hükümeti tarafından sunulan bu ve diğer tavizler, Ankara'nın milliyetçi kimliğini güçlendirmesine yardımcı oldu. 1920'nin sonuna gelindiğinde, İstanbul dışındaki pek çok kişi, VI. Mehmet ile destekçilerini İtilaf Devletleri'nin işgalinin işbirlikçisi olarak görüyordu.

Ankara yönetimi, San Remo'daki Müttefik görüşmelerine ve bunun sonucunda imzalanan Sevr Antlaşması'na muhalefet

etmek için, kendi başına diplomatik girişimlerde bulundu. İtilaf Devletleri'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak alma kararlılığı karşısında, Mustafa Kemal ve destekçilerinin uluslararası arenada güç ve nüfuz sahibi çok az olası destekçisi vardı. Milliyetçi kamp içinde, Anadolu'daki milliyetçi davaya yardım etme arzusu ve imkânına sahip tek ülkenin Sovyetler Birliği olduğu konusunda güçlü bir görüş birliği vardı. Mustafa Kemal ve diğerlerinin bakış açısına göre 1917'de Bolşevik hükümetinin kurulmasını takiben Moskova'nın politikasında meydana gelen değişiklikler, böyle bir imkânı ortaya çıkarmıştı. İmparatorluk Rusyası'nın savaş öncesi dönemdeki yayılmacı politikalarını kategorik olarak reddeden Lenin, Osmanlı topraklarında hak iddia etmekten vazgeçmişti. Bolşevik davasının emperyalizm karşıtı tavrı, Moskova ile İtilaf Devletleri arasında çatışmaların patlak vermesine ve Fransız, İngiliz, Amerikan ve Japon birliklerinin Rus devletinin çevre bölgelerini ele geçirmesine yol açmıştı. Ortak çıkarlar ve ortak düşmanlar, İTC yetkililerini de milliyetçi mücadelenin ilk aşamalarında Bolşevik desteği aramaya yöneltmiş ve Moskova ile Mustafa Kemal'in direnişçi çevresi arasında ilk iletişim kanallarını kurmuştu. Mayıs 1920'de Ankara hükümeti, Lenin'in hükümetinden yardım alma ve siyasi olarak tanınma umuduyla Moskova'ya ilk büyükelçisini gönderdi.

Sonraki yıl boyunca iki taraf arasındaki müzakereler inişli çıkışlı bir seyir izledi. Bolşevik temsilciler Ankara delegelerine siyasi ve ekonomik olarak bağımsız bir Türk devletine destek verecekleri konusunda güvence verdiler. Fakat 1920 yazının sonlarına doğru Bolşevikler, Ankara'nın Doğu Anadolu topraklarının bir bölümünü bağımsız bir Ermeni devletine bırakması şartıyla yardım sunmayı teklif etti. Mustafa Kemal bu talebi elinin tersiyle itti. Komünizmden nefret eden Mustafa Kemal ve TBMM'nin diğer üyeleri için belki de daha endişe verici olan, iki hükümet arasında bir ittifakın imzalanmasıyla Rus ajanlarının ve yerli komünistlerin elde edeceği olası nüfuzdu. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti saflarındaki pek çok kişi

komünist ve sosyalist fikirleri açıkça savunuyordu ve bu eğilim Bolşevik yetkililerin gerçekten de kendi lehlerine kullanmayı umdukları bir şeydi. 1920 yazına gelindiğinde, kendisine Halk Zümresi adını veren Komünist bir hizip TBMM'ye yerleşmişti. Bolşevik yanlısı güçler Ankara hükümetinin içinde ve dışında güç toplarken, Mustafa Kemal Sovyetler Birliği'nden gerekli dış desteği ve tanınmayı almak için milliyetçi dava üzerindeki kontrolünü kaybetme riskiyle karşı karşıya kaldı.

Tüm bunlara karşın, milliyetçilerin savaş alanındaki başarıları, Bolşevikler ile Ankara hükümeti arasında bir anlaşma yapılmasına yardımcı oldu. Eylül 1920'de Kazım Karabekir, Mustafa Kemal'in emriyle Erzurum'da bulunan ordusunu doğuya, yeni kurulmakta olan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti kuvvetlerine karşı yürüttü. Sevr Antlaşması'nda Ermeni devletine tahsis edilen sınırları geçtikten sonra, Karabekir'in ordusu 1878'de Rus İmparatorluğu tarafından ele geçirilen üç bölge olan Kars, Ardahan ve Artvin şehirlerine ilerledi. Dışarıdan çok az askerî destek alan Ermeni kuvvetleri, çatışmaların başlamasından iki ay sonra Karabekir ile ateşkes imzaladı. Kasım ayında Bolşeviklerin Ermenistan'ı işgali, Eylül ayındaki Türkiye saldırısıyla tamamlanan bir toprak değişimiyle sonuçlandı. Mart 1921'de Bolşevikler ile Mustafa Kemal'in milliyetçileri Moskova Antlaşması'nı imzalayarak aralarındaki ilişkiyi iyice geliştirdiler. Anlaşma, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya İmparatorluğu arasındaki önceki tüm anlaşmaları geçersiz kıldı ve Türkiye (anlaşmada özellikle kullanılan bir terim) ile müstakbel Sovyet Cumhuriyetleri Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasında karşılıklı olarak tanınan bir sınır oluşturdu. Aynı şekilde uluslararası emperyalizme karşı mücadele eden bir devletten silah almak ve uluslararası tanınma için, TBMM adına müzakere yapan Türk yetkililer böylece Misak-ı Milli'den ödün vermek zorunda kaldılar. Örneğin Batum kentini çevreleyen topraklar (1878'de Rus İmparatorluğu tarafından ele geçirilen bir bölge) Gürcistan Cumhuriyeti'ne bırakıldı.

Ankara hükümeti Sovyetler Birliği'yle Doğu Anadolu'nun gelecekteki sınırları üzerine yürüttüğü müzakereler sırasında, Kuvayı Milliye'nin gösterdiği sert direniş, TBMM ile Fransız işgal güçleri arasında benzer bir uzlaşmaya varılmasına vesile oldu. Maraş, Urfa, Antep ve Adana bölgeleri üzerindeki Fransız denetimi, yerel Ermeni milislerin verdiği desteğe rağmen 1920 kışında zayıflamaya başlamıştı. Ocak ayında Kuvayı Milliye müfrezeleri, yerel Müslüman halkla işbirliği yaparak Maraş'ta bir isyan çıkardı ve Fransız birliklerini şehrin içinde kuşattı. İki taraf Şubat ayında bir ateşkes üzerinde anlaşarak Fransa'nın şehirden çekilmesine ve binlerce Ermeni'nin geri kaçmasına yol açtı. Maraş'tan geri çekilmesinden sonra düzensiz Ermeni birliklerinin Adana ve başka yerlerdeki Müslüman köylere ve kasabalara saldırmasıyla bölgede şiddet yoğunlaştı. Mustafa Kemal'in sahada bizzat yönettiği milliyetçi birlikler, Nisan ve Ekim ayları arasında Fransızlara karşı taarruza devam ederek Toros Dağları'nda Fransızlara ait birçok müstahkem mevki ele geçirdi. Paris, Güney Anadolu'daki zayıflamış konumunun farkına vararak 1920 baharında Ankara ile doğrudan diplomatik görüşmeler başlattı. Ankara hükümeti ile Fransa arasındaki müzakereler, Bolşeviklerle yürütülen müzakerelerde olduğu gibi, 12 aylık bir süre boyunca kademe kademe ilerledi. Misak-ı Milli'de talep edilen bölgelerin çoğundan çekilmeye istekli olan Fransız temsilciler, Fransa'nın Suriye'deki toprak hakları ve Osmanlı Anadolu'su'nda var olan ekonomik çıkarları konusunda Ankara'dan güvence istemeye devam ettiler. Zaman zaman Fransız temsilcilerle doğrudan muhatap olan Mustafa Kemal, Anadolu üzerinde tam bir toprak ve ekonomik egemenliği öngören Misak-ı Milli'nin, düşmanlıkların tamamen sona erdirilmesinin temeli olmaya devam ettiğini ısrarla savundu. Mart 1921'de başarısızlıkla sonuçlanan bir çözüm girişiminin ardından, iki taraf da yumuşama gösterdi ve Ekim 1921'de nihai bir anlaşma imzalandı. Ankara Antlaşması uyarınca Fransa, Urfa şehrinin altındaki bir hattın güneyinde kalan

tüm birliklerini Suriye Mandası topraklarına çekmeyi kabul etti. Moskova Antlaşması'nda olduğu gibi, Ankara hükümeti gene çeşitli tavizler vererek, (Misak-ı Milli'de talep edilen iki kent) Antakya ile İskenderun'da Fransız denetiminin devam etmesine ve Anadolu sınırları içinde belirli Fransız ekonomik haklarının genişletilmesine onay verdi.

Ankara hükümetinin 1920 ve 1921 yılları boyunca diplomatik ve askerî cephelerde elde ettiği tüm bu başarılar (İtalyan işgal birliklerinin barışçıl bir şekilde geri çekilmesini de içeriyordu), Mustafa Kemal'in Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız bir devlet adamı ve askerî komutan olarak konumunu yükseltti. Bir Alman gazetesi, "kirli ve açgözlü pençelerini uzatmış" Büyük Güçleri mağlup eden "Anadoluluların Kemal yönetiminde kazandığı" başarıları sevinçle karşılamıştı.¹² "Türkü ıslah edilemez bir suçlu" olarak mahkum eden *New York Times*'ın editörleri bile, milliyetçi davanın lideri Mustafa Kemal'e zoraki bir saygı gösteriyordu. Gazeteye göre "Mustafa Kemal, büyük Türk İmparatorluğu'nu kuran ruha" sahipti ve "insanlar, onun yürüttüğü mücadelenin dünyanın en fena mücadelesi olduğunu fark etseler bile, ulusal bir vatansever olarak ona hayranlık duyabilirlerdi."¹³ Mustafa Kemal ile Kuvay-ı Milliye'ye en büyük ve koşulsuz destek, Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışındaki Müslüman aktivistlerden geldi. Trablusgarp'taki İtalya karşıtı direnişin liderlerinden Ahmed eş-Şerif es-Senusi, Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'yu ziyaret etti ve Ankara hükümetine desteğini bildirdi. Osmanlı halifesini korumanın, tüm dünyadaki emperyalist hâkimiyete karşı Müslümanların birleşmesi için çok önemli bir sembol olarak gören İngiliz sömürgesi Hindistan'daki Müslüman aktivistler de Milli Hareket'e maddi ve manevi destek verdiler. Mustafa Kemal de bu desteğe,

¹² "Mustafa Kemal Pascha," *Hamburger Nachrichten*, 12 Şubat 1921. Alıntı için: S. Eriş Ülger, *Atatürk und Die Türkei in der deutschen Presse (1910-1944)* (Hückelhoven: Schulbuchverlag Anadolu, 1993, s. 79).

¹³ "The Stubborn Turk," *The New York Times*, 5 Mayıs 1920.

dünya Müslümanları arasında daha fazla birlik sağlanmasına yönelik sıklıkla yaptığı çağrılarla karşılık verdi.

İngiliz gözlemciler de işgal sırasında Mustafa Kemal'i ve direniş hareketini hoşnutsuz biçimde de olsa takdir eden ifadeler kullandılar. İstanbul'un resmen işgal edilmesinden birkaç hafta sonra Şubat 1920 gibi erken bir tarihte, İngiliz istihbarat subayları İtilaf Devletleri'nin Anadolu'daki konumuna ilişkin oldukça kötümser bir yorumda bulundular. İngiliz kuvvetleri ile diğer İtilaf güçlerinin takviye edilmesi pek mümkün görünmüyordu. Mali kısıtlamalar ve savaş yorgunu kamuoyu da, İtilaf Devletleri'nin Anadolu'daki varlığını daha uzun sürdürmesine engel teşkil ediyordu. Dolayısıyla Mustafa Kemal için, "İtilaf Devletleri'nin ekonomik ve genel siyasi durumunun ülkesine daha fazla müdahaleyi" engelleyeceği zamanı beklemek oldukça makul bir seçenektir. İmparatorluğun batı, güney ve doğu bölgelerinde inatçı bir gerilla kampanyası yürütülürken, zaman Mustafa Kemal'in lehine işliyordu.¹⁴

Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda halk arasındaki yaygın görüş, Mustafa Kemal'in yabancı yorumculardan sıklıkla gördüğü takdir ve saygıyla aynı değildi. Milli Hareketi ve özellikle de Mustafa Kemal'i en çok eleştirenler, Kuvayı Milliye'nin kontrol bölgeleri içinde ve dışında yaşayan yerlerdeki Hristiyanlardı. Aksi yönde verilen sözlere rağmen, Rum ve Ermeni Hristiyan liderler ve ileri gelenler, milliyetçi bir zaferin tüm gayrimüslimlerin katledilmesi ve tehcir edilmesiyle sonuçlanacağına dair korkularını yazılı basında ve yabancı gözlemcilerle sık sık ifade ettiler. Milliyetçi kamptaki pek çok kişiyi şaşırtacak ve üzecek şekilde, bu tür görüşler Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki Müslümanlar arasında da yaygınlık kazandı. Kuvayı Milliye'nin 1919'un sonlarında ve 1920'nin başlarında güç kazanması, Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle harap olmuş köylerde ve kentlerde çeşitli seviyelerde

¹⁴ PRO/FO 371/5044/1917, 19 Mart 1920.

hoşnutsuzluğa ve şüpheye yol açtı. Milliyetçi birlikler, önceki savaş sırasında büyük mali zarara uğramış ve kişisel yüklerin altına girmiş Müslüman ailelerden ve topluluklardan sık sık ağır vergiler ve daha fazla askerlik hizmeti talep ediyordu. Birçok yerel topluluk, milliyetçi subayları ağır yolsuzluk ve istismar eylemleriyle suçluyordu. Bu subaylara yönelik suçlamaların kaynağı genellikle savaş zamanı İTC yönetimindeki görevleri sırasında yaptıklarına dayanıyordu. Daha da kötüsü, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Mustafa Kemal'in Milli Hareket'e liderlik etmesindeki nihai motivasyonuna ilişkin şüpheler de epey baskındı. Birçok topluluk, milliyetçi bir zaferin, imparatorluğu çöküş noktasına getiren İTC'nin geri dönmesine yol açacağından şüpheleniyordu. Bazıları da Kemal'in Osmanlı tahtını gasp etmeye çalıştığından korkuyordu ki, bu tür suçlamalar Sultan VI. Mehmet'in destekçileri tarafından sıklıkla dile getiriliyordu.

Kuvayı Milliye'ye yönelik halk arasındaki muhalefet, 1919-1921 yılları arasında Anadolu'da birbirini takip eden bir dizi isyana neden oldu. Batı Anadolu'da, eski bir jandarma subayı ve İstanbul yanlısı biri olan Ahmet Anzavur liderliğindeki isyancılar, 1919 sonbaharı ile 1920 yazı arasında milliyetçi birlikleri taciz etti. Hem Müslüman hem de Hristiyan isyancılardan oluşan bir kuvvet olarak Ahmet Anzavur'un ordusu, İTC'nin muhtemel dönüşüne karşı olan yerel topluluklardan önemli ölçüde destek topladı. Benzer duygular 1920 yazında, İttihat ve Terakki karşıtı faaliyetleriyle özdeşleşmiş bir İç Anadolu kenti olan Yozgat'ta, bölgenin en önemli ailesi Çapanoğlu öncülüğünde şiddet olaylarının patlak vermesine yol açtı. Doğu Karadeniz kıyısında ve milliyetçilerin kalesi Erzurum'un hemen batısında yer alan Dersim'in dağlık bölgesinde 1921 yılında benzer isyan eylemleri de yaşandı. Çapanoğlu isyanı ile Dersim'deki ayaklanmalar, İTC'nin/milliyetçilerin yönetimi ele geçirmesinden duyulan korkuya (bunun katliam ve sürgünlerle sonuçlanacağından şüpheleniliyordu) dayanıyordu ve ilgili bölgelerin hem Müslümanları hem de

Hristiyanları bu korku sebebiyle Ankara'nın temsilcilerini kendi bölgelerinden kovdular. İstanbul hükümeti, halk arasındaki Kuvayı Milliye karşıtlığını körüklemek umuduyla, başkentin doğusunda üslenen Kuvayı Milliye'ye karşı kendi ordusunu sahaya sürdü. Fakat 1920 baharında İzmir'e karşı yürüyüşe geçen Kuvayı İnzibatiye isimli bu ordu, halk arasında çok az destek gördü.

Tüm bu isyanlar milliyetçi birlikler tarafından genellikle sert ve acımasız biçimde bastırıldı. Bu isyanların Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle ortaya çıkmasına ve büyük ölçüde hem yerel Hristiyanların hem de bazı Müslüman azınlıkların (Kürtler, Çerkezler ve diğerleri gibi) uzun bir geçmişe sahip kaygılarını temsil etmesine rağmen, Ankara hükümeti bu kırsal muhalefet eylemlerinin her birini yabancı güçlerin müdahalesinin birer sonucu olarak tasvir etti. Ahmet Anzavur gibi isyancı liderler ve onların takipçileri, Damat Ferid gibi ikiye bölünmüş Osmanlı yetkililerinin etkisi altında olan ve işgalci İngilizler tarafından maddi açıdan desteklenen gericiler olarak görüldü.

Kuvayı Milliye 1919-1921 yılları arasında ortaya çıkan isyanları bastırma maharetine sahip olduğunu kanıtlasa da, iyi silahlanmamış ve dağınık birçok isyancı grubun başlangıçta elde ettiği başarılar, Kuvayı Milliye'nin önemli zaafılarını ortaya çıkardı. Ülkenin batısındaki ve güneyindeki İngiliz ve Fransız işgal kuvvetleri gibi, Ankara'nın birlikleri de Anadolu'nun dört bir yanına dağılmış durumdaydı. Silah, para ve diğer konulardaki eksiklikler, Ankara'nın hazır ve bel bağlanabilir asker ihtiyacını daha da artırdı. Kuvayı Milliye'nin eksiklikleri, Haziran 1920'de Yunan keşif birliklerinin İzmir'de tuttukları kıyı bölgesinden çıkarak Anadolu içlerinde doğuya doğru ilerlemesiyle kendisini bir kez daha gösterdi. Yunanistan'ın işgal bölgesini genişletme kararı, Londra'nın gönülsüzce kabul ettiği bir hamleydi ve Ankara'yı derhâl savunmaya geçirdi. Temmuz ayı başlarında Yunan birlikleri, milliyetçilerin iki hayati komuta-kontrol merkezi olan

Bursa ve Balıkesir şehirlerine girdi. Doğu Trakya'daki Kuvayı Milliye güçleri de Haziran ayındaki eşzamanlı Yunan saldırısı karşısında benzer sıkıntılar yaşadı. Yaz sonunda İstanbul hükümeti, Sevr Antlaşması'nın son müzakerelerinin bir parçası olarak, Batı Anadolu'nun büyük bir bölümünü ve Trakya'nın İstanbul'un dış mahallelerine kadar uzanan kısmını resmen Yunanistan'ın denetimine bıraktı.

Mustafa Kemal ve TBMM, 1920 yaz taarruzunda Yunanistan tarafından ele geçirilen topraklar üzerindeki hak iddialarından vazgeçmeyi reddetti ve Yunanistan güçlerini mümkün olan her yolla buralardan çıkarmaya çalıştı. Örneğin Yunanistan ordusunun Balıkesir, Soma ve diğer batı kentleri civarındaki iç iletişim ve denetim hatlarını zayıflatmakla görevli birkaç seyyar birlik seferber edildi. Milliyetçi isyancılar, Yunan düzenli birlikleri ve yerel silahlı milisler arasında gerçekleşen saldırılar ve baskınlarla birlikte, Yunanistan'ın işgal bölgesi boyunca şiddetli bir gerilla savaşı başladı. Yunan birlikleri ve yerel işbirlikçileri milliyetçi davaya sempati duyduğundan şüphelenilen çok sayıda kişiyi darp etti, mallarına el koydu, yerinden etti ve öldürdü. Müslüman köylüler ayrıca milliyetçi gerillaların ve Yunanistan himayesinde faaliyet gösteren bağımsız eşkıya çetelerin de kurbanı oldu. Yunanlıların 1921 yazında İzmit ve Bursa'daki kuzey hatları boyunca kontrollü biçimde geri çekilmesi, işgal sırasında yereldeki sivillere karşı gerçekleştirilen zulümlerin en kötüsüne neden oldu. Yunanistan güçlerinin geri çekilmesinin hemen ardından hem Osmanlı yetkilileri hem de uluslararası yetkililer tarafından yapılan tetkiklere göre, Yunan birlikleri ve yereldeki işbirlikçileri (çoğu yerel Müslüman ve Hristiyan askerlerden oluşuyordu) yüzlerce Müslüman sivil öldürmüştü. Yunanistan askerleri ayrıca bu dönemde işgal ettiği toprakları doğudaki milliyetçi birliklere geri bırakırken çok sayıda köyü harap etti ve binlerce kişiyi canlarını kurtarmak için kaçmaya zorladı.

Yunanistan'ın bu hamlesi, Mustafa Kemal'in Milli Hareket

Görsel 9: Savaşın Sorumluluğunu Üstüne Almak.
Mustafa Kemal, ordusunun Yunanistan birlikleriyle yapacağı son muharebe öncesinde üniformasını son kez giyerken.

içindeki liderliğinin giderek daha belirsiz hâle geldiği bir dönemde geldi. Mustafa Kemal'in iktidarı rakip siyasetçilere devretme konusunda giderek daha isteksiz görünmesi nedeniyle, 1920 yılı boyunca TBMM içindeki gerilim tırmanışa geçti. Daha fazla özerklik ve nüfuz isteyenler arasında, Bolşeviklerle doğrudan ilişkilerin başlamasıyla daha fazla siyasi önem kazanan sosyalizm ve komünizm taraftarları da vardı. Bu grubun başkentteki ağırlığı, Kuvayı Milliye'nin en güçlü ve başarılı birliği olan Çerkes Ethem'in Kuvayı Seyyare'sinin desteğiyle daha da arttı. Ethem'in 1920'de Batı ve İç Anadolu'da Milli Harekete karşı çıkan birçok isyanın bastırılmasındaki rolü, Mustafa Kemal'in doğrudan denetimi altındaki birliklere rakip bir siyasi ve askerî güç olarak konumunu yükseltmişti. Otoritesine karşı doğrudan bir meydan okumadan korkan Mustafa Kemal, Milli Hareket saflarında yükselen bu hizbe

hem sözleriyle hem de eylemleriyle karşılık verdi. TBMM için geçici bir anayasa hazırlamaya çalışırken, Mustafa Kemal ve destekçileri Ankara’da büyüyen sol uzlaşıya göz kırpan birçok maddeyi benimsediler. Bu dönemde yaptığı konuşmaların ve resmî açıklamaların çoğu, Batı emperyalizminin ve kapitalizmin tehditlerine yönelik solcu atıflar içeriyordu. Attığı tüm bu adımlara ilaveten, TBMM içinde ayrı bir sosyalist koalisyon oluşturulmasına (Halk Zümresi olarak adlandırıldı) ve bağımsız bir komünist parti kurulmasına da izin verdi. Mustafa Kemal’e sadık bazı kişilerin bu koalisyonların saflarına dâhil edilmesi, Halk Zümresi ve komünistlerle ittifak halinde olan birçok solcuyu tedirgin etti ve Mustafa Kemal’in Ankara’daki siyaset üzerindeki merkezîyetçi etkisine katkı sunan çatlaklar yarattı.

Daha önce sahadaki Kuvayı Seyyare’nin desteğine bel bağlamış olan TBMM içindeki sol grupların giderek parçalanması, Çerkes Ethem’in bağımsız tavırlarını ve otoritesini pek de zayıflatmadı. Ethem’in Ankara’da nüfuz sahibi olma ve Kuvayı Milliye’nin özel bir müfrezesi olarak operasyonlar yürütme yeteneği, Ekim 1920’de Yunan hatlarına yapılan bir saldırıda kendisini gösterdi. Batı Anadolu’daki Gediz kasabasını kısa süreliğine ele geçiren Ethem’in kuvvetleri, düzenli ordunun büyük kısmıyla birlikte koordinasyonsuz bir geri çekilme düzenleyerek ağır kayıplara ve daha fazla toprak kaybına yol açtı. Mustafa Kemal astlarından birine Ethem ile TBMM’de milletvekili olan kardeşi Reşit’in Moskova’daki Türkiye elçiliğine nakledilmesini önerdiğinde, iki kardeş Mustafa Kemal’i diktatörlük kurmaya çalışmakla suçladı. Ethem ile Ankara hükümeti arasındaki gerilim tırmanırken Mustafa Kemal, Kuvayı Seyyare’nin milliyetçilerin düzenli ordu komuta yapısına dâhil edilmesini talep eden emirler yayımladı. Ethem bunu reddedince, Batı Cephesi Komutanı İsmet (İnönü), Ethem’in Kütahya’daki harekât üssüne saldırdı. Ethem ve kardeşleri, mücadele etmek yerine Şubat 1921’de cepheyi geçerek batıya gitmeye ve Yunanistan güçlerine teslim olmaya etmeye karar

verdiler. Çerkes Ethem'in firarı, Ankara'nın Yunanistan'a karşı savaşında derin bir belirsizlik anında gerçekleşmişse de, Kuvayı Seyyare'nin konumuyla ilgili tartışmanın sonuçlanması, en nihayetinde Mustafa Kemal'in Milli Hareketin gidişatı üzerindeki denetimini güçlendirdi. Ethem'in teslim olmasından sonra Ankara'nın otoritesi dışında kalan ciddi bir askerî güç kalmadı (düzensiz birliklerin Mustafa Kemal'in otoritesine bağlanması eğilimi Karakol Cemiyeti'nin direniş ağının lağvedilmesiyle başlamıştı).

Daha çok düzenli Osmanlı ordusunun kalıntılarından oluşan Mustafa Kemal'in kuvvetleri, böylece daha önce İTC aktivistleri tarafından oluşturulan eski milis gruplarının etkisini nihayet ortadan kaldırarak, milliyetçi blokta askerî faaliyetler üzerinde mutlak bir tekel oluşturulmasını sağladı. Öte yandan TBMM içindeki komünist ve sosyalist muhalefet, bazı açılardan Mustafa Kemal'in Milli Hareket üzerindeki liderliğine karşı çok daha kaygı verici bir meydan okuma olasılığını temsil ediyordu. 1918 kışında İstanbul'dan ayrılışından bu yana, Enver Paşa imparatorluğa dönme umudunu tamamen yitirmemişti. Anadolu'daki işgal karşıtı çabalara ilham vermek (ve belki de liderlik etmek) umuduyla 1918-1920 yılları arasında Berlin ve Moskova arasında mekik dokudu. Bu dönem boyunca Osmanlı topraklarında ve sürgünde yaşayan İTC'yle bağlantılı aktivistler, siyasetçiler ve militanlarla sürekli temas hâlinde kaldı. Enver ve destekçileri, Rusya'daki Bolşevik Partisi ile yakın bir ilişki kurarken, Orta Avrupa ve Rusya Kafkasya'sındaki komünist ve İslamcı kesimlerle de yakın ilişkiler kurdular. Böyle bir büyük ittifak kurmaya çalışan Enver, dünyanın dört bir yanındaki Müslüman direnişçileri, Batı emperyalizminin ve Bolşevik karşıtı güçlerin (Anadolu'ya dönme çabalarında kendisine yardımcı olan) tehditlerine karşı birleşmeleri için harekete geçirmeyi arzuluyordu. Ankara'nın bakış açısından, Enver'in yurt dışındaki faaliyetlerinin Milli Hareketin yönü ve örgütlenmesi üzerinde doğrudan etkileri vardı. Enver, savaş dönemi troyka yönetiminin bir üyesi olarak başarısızlıklarına

rağmen, Kuvayı Milliye içindeki tabandaki askerler ve yöneticiler (özellikle de sol eğilimli olanlar) arasında popüler ve karizmatik bir figür olmayı sürdürüyordu. Türk Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesinden sonra yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Mustafa Kemal'in eski Harbiye Nazırı'na karşı soğukluğu Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle de azalmamıştı. Dahası Anadolu'daki yabancı işgaline karşı mücadelede potansiyel bir müttefik olarak yurt dışında inşa edilen İslamcı/Komünist uzlaşıya çok az güvendiği de açıktı. 1921 yılında bir Ermeni eylemci tarafından öldürülene kadar irtibat hâlinde olduğu Cemal Paşa'ya yazdığı bir mektupta Mustafa Kemal, arkadaşını ve eski üstünü "İslam'a dayalı bir isyanın sahiciliğini incelemesi" konusunda açıkça uyarmıştı.¹⁵

Neyse ki Mustafa Kemal açısından bu dönemde yaşanan iki olay, Enver'in Anadolu'ya dönüşünü engellemeye yardımcı oldu. Mart 1921'de Moskova ve Ankara arasında iki ülkenin birbirini tanıdığı ve karşılıklı yardım sözü verdiği anlaşmanın imzalanması, eski Harbiye Nazırı'nın Anadolu'daki direniş çabalarına önderlik etme arzusuna Bolşeviklerin verdiği doğrudan desteğin sona erdiğine işaret ediyordu. Aynı yılın ilerleyen günlerinde Enver, sınırı geçerek imparatorluk topraklarına geri dönme umuduyla Batum'a gitti. Fakat Yunanistan güçlerine karşı milliyetçilerin zafer kazanma ihtimalinin her zamankinden daha yakın görüldüğü bir ortamda, Batum'a komşu Trabzon vilayetinin milliyetçi valisi, Enver'in Kafkasya'dan Anadolu'ya girişini engelleme sözü verdi. Eski İTC lideri, yereldeki milliyetçi muhalefet karşısında ülkesine dönmekten vazgeçti ve sınırın diğer tarafında iki hafta kadar bekledikten sonra Batum'dan ayrıldı. Ülkesine dönemeyen ve kendisini destekleyecek bir hamisi de olmayan Enver, Bolşevik karşıtı Müslüman muhaliflere isyanlarında öncülük etme umuduyla Orta Asya'ya gitti. Bir yıldan fazla bir süre sonra, Rus

¹⁵ Charles D. Haley, "A Desperate Ottoman: Enver Pasa and the German Empire," *Middle Eastern Studies* 30, no. 2 (Nisan 1994), s. 10.

birlikleriyle girdiği bir çatışma sırasında aldığı kurşun yaraları sonucu Tacikistan'ın bugünkü sınırları içinde bulunan bir köyde hayatını kaybetti. Mustafa Kemal'in en büyük rakibinin naaşı 1996 yılında Türkiye'ye getirildi ve 1909 yılında Abdülhamid'in karşı devrimci darbesini bastırırken ölenlerin anısına dikilen Abide-i Hürriyet Tepesi yakınındaki İstanbul mezarlığına defnedildi.

Mustafa Kemal'in Milli Hareket içindeki üstün konumunu koruyabilmesi, öyle ya da böyle Ankara'nın batısında bulunan Yunan işgal kuvvetlerine karşı nihai bir zafer kazanabilmesine bağlıydı. 1921'in Ocak ve Mart ayları arasında, Ankara ordusu ile Yunan kuvvetleri Eskişehir'in hemen batısındaki İnönü kasabası civarında defalarca çatışmaya girdi. Şiddetli Yunan direnişine rağmen, İsmet'in (İnönü) askerleri bir dizi karşı saldırı düzenleyerek, kasabaya bakan önemli bir tepeyi ele geçirmeyi başardı. Yunanlılara karşı kazanılan ilk kesin zafer olan bu savaş, Ankara'da kutlamalarla ve İsmet'in Paşa rütbesine terfi etmesiyle kutlandı. Bu zaferden 10 yıl kadar sonra, Milli Mücadele'nin savunmasında bir savaşçı olarak ilk kez ün kazandığı yerin anısına İsmet Paşa, İnönü'yü soyadı olarak benimsedi. Fakat General Anastasios Papoulas komutasındaki Yunan ordusu, İnönü'deki çatışmaların ardından yıldınlığa düşmedi. General ile askerleri 1921 ilkbaharında ve yazında ilerlemeye devam ederek Afyon, Kütahya ve Eskişehir'i ele geçirdi. Bu hayati kent merkezlerinin kaybedilmesi Ankara'daki havayı hızla tersine çevirdi ve Ankara'yı hedef alan bir Yunan saldırısı korkusu şehri sardı. Bu belirsizlik ortamında, çeşitli subaylar ile siyasetçilerin cephede doğrudan denetimi ele alması için Mustafa Kemal'e başvurmaya başlamasıyla, TBMM içindeki tartışmalar alevlendi. Meclis başkanı olarak Mustafa Kemal, Kurutuluş Savaşı'nın büyük bölümünde askerî meselelere ara sıra ve genellikle dolaylı biçimde müdahalede bulunmuş ve daha ziyade TBMM'deki iç siyasi meselelerle meşgul olmayı tercih etmişti. Ankara'ya yönelik eli kulağındaki Yunan saldırısı tehdidi ve cephede görev yapan piyadeler

arasında artan firar oranları, Mustafa Kemal'i hızlı ve kararlı biçimde hareket etmeye zorladı. Ağustos ayında TBMM, ciddi tartışmaların ardından Mustafa Kemal'i tüm ordunun başkomutanı yapan teklifi onayladı (başkomutanlık ona birlikleri savaşa sokmanın ötesinde geniş yetkiler de veriyordu). Ankara dışındaki milliyetçi birlikler, Mustafa Kemal'in karargâhını cepheye yakın bir yerde kurmasından sonraki haftalarda da gerilemeye devam etti. Daha ağır silahlı ve daha iyi donanımlı Yunan kuvvetleri Ağustos ayına kadar saldırılarını sürdürdü ve bir noktada Sakarya Nehri üzerindeki kilit bir sırt olan Çal Dağı'ndaki milliyetçilerin tahkimatını ele geçirdi. Çal Dağı'nın ele geçirilmesi Mustafa Kemal'i ve milliyetçi yüksek komutayı sarstı. Daha sonraki anlatımlara göre Mustafa Kemal ve astları bu kritik noktanın kaybedilmesinden sonra Ankara'ya doğru çekilmeyi düşündüler. Fakat kaderin bir cilvesi olarak, Papoulas'ın ordusunda da benzer şüpheler hüküm sürüyordu. Çal Dağı'nın ele geçirilmesinden sonraki birkaç gün içinde Yunan birlikleri Eskişehir'e doğru geri çekilmeye başladı ve bu geri çekilme, milliyetçi bir karşı saldırının önünü açarak, Sakarya Nehri'nin yukarısındaki tepelik arazinin yeniden ele geçirilmesini sağladı.

Daha sonra Sakarya Meydan Muharebesi olarak adlandırılan bu çatışmalar, hem Milli Hareket hem de özellikle Mustafa Kemal için önemli bir askerî ve siyasi zafer oldu. Yunanistan güçlerinin Anadolu'daki ilerleyişi, Eylül 1921'de Sakarya Nehri boyunca en yüksek noktasına ulaştı. Yunanistan ve Ankara orduları arasında birçok cephede çatışmalar 12 ay daha devam etti ve Ankara'daki TBMM'nin güvenliğini tehdit eden son saldırı oldu. Mustafa Kemal için Sakarya Savaşı, hem milliyetçi hükümet içindeki hem de artık komuta ettiği ordu içindeki siyasi konumunu sağlamlaştırdı. Savaştan kısa bir süre sonra TBMM, Mustafa Kemal'i mareşalliğe terfi ettirerek (yıllar önce Osmanlı ordusundaki görevinden ayrılmış olmasına rağmen) onu kesin olarak milli güçlerin zirvesine yerleştiren bir unvanla ödüllendirdi. TBMM ayrıca

kendisine, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki saha komutanları için derin tarihî öneme sahip bir nişan olan "gazi" unvanını da verdi. Genellikle İslam inancına sahip savaşçılara mahsus bir unvan olan gaziliği Mustafa Kemal'e vererek, TBMM Mustafa Kemal'i Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk padişahlarının ve 19. yüzyıl Osmanlı ordusundaki kahramanlarının bir kısmıyla aynı topluluğa dâhil etti. Gerçekten de milliyetçi kamp içinde, Sakarya Savaşı öncesinde Mustafa Kemal'in liderliğinden şüphe etmeye başlayan pek çok kişi vardı. Bu görüş Eylül 1921'den sonra tamamen ortadan kalkmasa da, o yaz Yunanlılara karşı kazandığı zafer ve savaştan önce meclisten aldığı geniş yetkiler, Türk Kurtuluş Savaşı sona ererken Mustafa Kemal'e neredeyse sorgulanamayan bir liderlik konumu kazandırdı.

Sakarya Meydan Muharebesi'ni takip eden 12 ay içinde Yunanistan ile Ankara hükümeti arasındaki siyasi ve askerî güç dengesi giderek değişti. İki ordu Eskişehir'in doğusundaki bir hat boyunca mevzilenmeye devam ederken, Anastasios Papoulas'ın kuvvetlerinin morali düşmeye ve savaş malzemeleri azalmaya başladı. Diplomatik açıdan Yunanistan, eski müttefikleri Fransa ile İngiltere'nin Anadolu'daki savaşta diplomatik bir çözüm bulmak için daha fazla kafa yormaya başlamasıyla giderek yalnızlaştı. Daha önce Yunan işgaline bazen doğrudan bazen sessiz biçimde destek vermiş olan İstanbul'daki İngiliz yetkililer, 1922 kışına gelindiğinde Ankara'daki Yunan hattının savunulamaz olduğunu görmüş ve kaybedilecek savaşın ardından gerçekleşmesi neredeyse kesin askerî ve insani felaketi önlemek için Yunanistan güçlerinin tamamen geri çekilmesini savunmuşlardır. Bu tür şüpheler Yunan hükümetinin üst kademelerine de sirayet etmişti. Yunanistan'ın veliaht prensi Andrew, Yunanistan'ı "Küçük Asya kâbusundan" kurtarmak için hükümetinin bir an önce harekete geçmesi gerektiğinden yakındı.¹⁶

¹⁶ Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919–1922*

Bu sırada, ordusunun tamamen dağılması tehlikesini bertaraf eden Mustafa Kemal, çatışmalara verilen aradan yararlanarak Ankara hükümetinin denetimindeki bölgelerde genel bir askere alma ve erzak toplama seferberliği başlattı. Bunu yaparken de başkomutanlık görevini muhafaza etti ve bu durum meclisteki rakiplerinin çoğunu öfkeliendirdi. Sakarya Meydan Muharebesi'nden önceki aylarda İkinci Grup adında fiilî bir siyasi parti kuran Gazi'nin meclisteki muhalifleri, Rauf'un (Orbay) Ankara'ya gelişiyle daha da cesaretlendi. Malta'daki İngiliz hapisanesinden salıverilmesinin ardından Rauf, Mustafa Kemal'in muhalifleri tarafından dile getirilen şikâyetlerin birçoğunu açıkça sahiplendi ve Mustafa Kemal'in başkomutanlığı için şöyle dedi: "Bir insan hem Büyük Millet Meclisi Reisi, hem Başkumandan olabilir miymiş?"¹⁷ Ankara'da çok fazla zaman geçirdiği ve cephede yeterince bulunmadığı yönündeki şikâyetlere rağmen, Mustafa Kemal bu şikâyetleri göz ardı ederek, Milli Hareket'in baş yöneticisi ve sahadaki komutanı olarak görev yapmaya devam etti.

Mustafa Kemal ve güvendiği subayları 1922 yazında Eskişehir civarındaki Yunan hatlarına karşı büyük bir taarruza hazırlanırken, milliyetçi birlikler iç ve doğu Anadolu'da varlığını sürdüren birkaç askerî direniş bölgesine karşı harekete geçti. Dersim'in Kürt ve Ermeni sakinlerinin ayaklanmasını bastırmanın yanı sıra Ankara hükümetinin gerilla birlikleri Karadeniz kıyısı boyunca yerli Rum direniş merkezlerine karşı da saldırılar düzenledi (Samsun, Merzifon ve başka yerlerde Ortodoks Hristiyan sivillerin sürülmesi ve katledilmesiyle sonuçlanan bir saldırı). Batı Anadolu ve Trakya'daki Yunan işgal kuvvetleri de, savaş üçüncü yılına girerken Bursa ve

(Londra: Hurst & Company, 1998), s. 245.

¹⁷ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal, 1919-1922* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2007), s. 459.

Edirne'deki Müslüman köylülere ve çeşitli kent sakinlerine karşı benzer intikam ve şiddet eylemleri düzenledi.

Türk Kurtuluş Savaşı'nın 26 Ağustos 1922'de en önemli safhasına geçti. Mustafa Kemal'in taarruz emrinden önceki haftalarda milliyetçi birlikler, asıl taarruz noktasının kuzeyinde bir taarruzun yaklaştığını gösteren çeşitli manevralar yaptılar. Birinci ve İkinci Kolordu'nun askerleri nihayet Kütahya'dan taarruza geçtiklerinde, Yunan komutanlığı ve cephede mevzi-lenmiş birlikler tamamen gafil avlandılar. Dumlupınar köyü yakınlarındaki Yunan birlikleri, hatlarına yönelik yoğun bir bombardımana dayansa da, muharebenin ilk yayılım ateşinden bir gün sonra dağıldı. Papoulas'tan komutayı 1922 baharında devralan General Georgios Hatzianestis, askerlerini düzenli biçimde batıya, Ege Denizi'ne doğru çekmeye çalıştı. İnisiyatifi ele geçiren Ankara hükümetinin süvari ve piyade birlikleri ara vermeden ilerlemeye devam etti. Karşı saldırıya geçemeyen ve ellerinde çok az erzak kalan Yunan güçlerinin geri çekilişi Eylül ayının ilk günlerinde tam bir kaçışa dönüştü. Yunan birlikleri İzmir limanına doğru geri çekilmesi, Batı Anadolu'da kanun ve düzenin tamamen bozulmasına yol açtı. Yunan askerleri yangınlar çıkarıp sivilleri infaz etti ve geri çekildiği yerlerdeki bütün köyler ve kasabalar yerle bir oldu. Milliyetçi birlikler çok sayıda esir ele geçirdi ve bazı durumlarda hem esirlere hem de sivillere karşı intikam eylemlerinde bulundu. Daha sonra Yunanistan'da bilinen adıyla Küçük Asya Felaketi, Ankara hükümetinin birliklerinin 9 Eylül'de İzmir'e girmesiyle kanlı bir finale sonuçlandı. Yunan askerlerinin şehri büyük ölçüde boşaltmış olmasına ve Ankara hükümeti yetkililerin intikam eylemlerini yasaklamasına rağmen, milliyetçi askerler, düzensiz gruplar ve siviller çeşitli kalkışmalara girişti ve eylemleri (bir Ortodoks başpiskoposun linç edilmesi dâhil olmak üzere) çok sayıda yağma ve cinayet vakasına neden oldu. Milliyetçilerin işgalinden dört gün sonra şehrin Ermeni mahallesinde bir yangın patlak verdi. Milliyetçiler ya da yerel Müslümanlar tarafından kasıtlı olarak çıkarılmış olabilecek

bu yangın günlerce devam etti ve sonunda şehirdeki binaların dörtte üçünü kül etti. Milliyetçi birliklerin şehre girmesinden bir gün sonra İzmir'e gelen Mustafa Kemal, yangının ortasında şehri terk etti. İddiaya göre kentin alevler içinde kaldığını görünce duygularını çok az belli etti ve muammalı biçimde şöyle dedi: "Bırak yansın, yıkılsın."¹⁸

Gazi'nin bu sözünü iki şekilde yorumlamak mümkündür. "Gavur İzmir" lakabını almış olan Ege'deki bu liman kentinin tarumar edilmesi, şehirdeki Ortodoks Hristiyan hayatın yok oluşuna işaret eden bir olaydı. Şehrin eski Rum ve Ermeni bölümlerini yerle bir eden yangın, İzmir'in Hristiyan nüfusunun büyük bir kısmını yerinden etti. Ağustos 1922'de Ankara hükümetinin taarruzundan önce ve sonra yaşanan savaşlar ve zulümler Mustafa Kemal'de açıkça güçlü bir etki yaratmıştı. Türk Kurtuluş Savaşı, Anadolu'daki topluluklar arası çatışmanın dramatik bir ifadesiydi. Küçük Asya'da Müslüman ve gayrimüslim sivillerin kitlesel olarak sürülmesi, öldürülmesi ve istismar edilmesiyle sonuçlanan savaş, Osmanlı topraklarının kaderi üzerine 10 yıldır süren bir mücadeleyi sonlandırdı.

Bu 10 yıllık dönem boyunca merkeze karşı çıkan birlikler, milisler ve çeteler Balkanlar, Arap toprakları, Kafkaslar ve Anadolu'da sayısız zulüm gerçekleştirmişti. Mustafa Kemal, İzmir'deki milliyetçi güçlerin komutanını yerli Rum nüfusun mensuplarına karşı saldırıları kışkırtmadaki rolü nedeniyle açıkça azarlamışsa da, belirttiği yorumlar Ankara hükümetinin liderinin savaşın sonunda düşmanlarına karşı bir miktar düşmanlık beslediğini gösterir. Yunan ordusu ve onların yerel işbirlikçilerinin ve destekçilerinin çoğu, Anadolu'da ilerlerken ve geri çekilirken Müslüman sivillere hiç de merhamet göstermemişti. Yunan işgalinin merkezi olan İzmir'in harabeye döndüğü düşünüldüğünde, Gazi'nin, bu felaketin yükünü çeken Hristiyanlara pek de yakınlık beslemediği düşünülebilir.

Mustafa Kemal'in İzmir yangınına karşı görünürdeki

¹⁸ Mango, *Atatürk*, s. 346.

kayıtsızlığı, Yunan kuvvetlerinin def edilmesi karşısındaki derin bir kararlılık duygusunu da temsil ediyor olabilir. Türk Kurtuluş Savaşı, bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'na hâkim olan siyasi, ekonomik ve sosyal düzeni temelden yıkmış ya da zayıflatmıştı. Mustafa Kemal Mondros Mütarekesi'ni izleyen günlerde Suriye'den döndüğünde bile İstanbul'dan yönetilen bir imparatorluk hâlen vardı. İmparatorluk 1918'in sonunda Suriye, Irak ve güneydeki Hicaz toprakları üzerinde kâğıt üzerinde hâlen hak iddia ediyor, Anadolu ve Doğu Trakya üzerindeki otoritesini sürdürüyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Anadolu toplumu, yüzyıllar boyunca barış içinde bir arada yaşamış olan Müslüman ve Hristiyan topluluklardan oluşan karmaşık bir yapıya sahipti. Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni tehciri çeşitlilikler barındıran bu coğrafyayı büyük ölçüde sarsmışsa da, 1918'de Meclis-i Mebusan hâlâ çeşitli seçmen gruplarını temsil etmekle görevli Müslüman, Ortodoks ve Ermeni üyelere sahipti. Birinci Dünya Savaşı'nın, Anadolu'nun büyük bir bölümünün yanı sıra Levant ve Mezopotamya'yı da harap ettiği doğrudur, fakat imparatorluğun kültürel ve ekonomik açıdan en canlı bölgeleri arasında yer alan Batı Anadolu'nun büyük bir bölümü 1918'e kadar çok fazla hasar almadan özgünlüğünü koruyordu.

Mondros Mütarekesi'nde İtilaf Devletleri'nin dayattığı ateşkes koşulları, takip eden dört yıl boyunca imparatorluk düzenini kalıcı biçimde parçaladı. Milli Hareket ile Suriye ve Irak'taki direniş grupları arasında başlangıçta bazı bağlar olmasına rağmen, Sevr Antlaşması'nın yarattığı siyasi bölünmeler Anadolu'nun Arap topraklarıyla olan bağlarını geri dönülmez bir şekilde kopardı. Küçük Asya'da da aşılmaz bir siyasi bölünme ortaya çıktı ve bu bölünmede İstanbul'daki padişah ve destekçileri ile İTC'nin kalıntıları karşı karşıya geldi. Eski İttihatçılar kendilerini milli Hareket'in üyeleri olarak yeniden icat ederken, bir iç savaş hâli çeşitli kasaba ve köyleri sarstı. Hem Müslümanları hem de Hristiyanları

Görsel 10: “Bırak Yansın, Yıkılsın.”

Mustafa Kemal’in ordusu 1922 sonbaharında şehre girdikten sonra İzmir’in harabe görüntüsü.

içeren birçok taşra topluluğu Milli Hareketi, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki felaket liderliğine rağmen İTC’nin kendisini yeniden diriltme girişimi olarak kabul etti. 1919-1922 yılları arasında Kars, Urfa, Bursa ve diğer yerlerdeki Müslüman ve Hristiyan topluluklar birbirinden koparıldı. İşgalci ve milli güçler arasındaki mücadele her açıdan uzlaşmaya çok az olanak sağlayan dinî bir çatışma olarak yorumlanmaya başlandı. Osmanlı İmparatorluğu’ndan geriye kalanların siyasi geleceğine ve hangi sınırlar içinde yaşayacağına ilişkin kapsamlı soruların çözümü sırasında, Anadolu’nun her köşesi şiddetten zarar gördü. İzmir’in yıkımı üzerine yukarıdaki cümleyi sarf ederken Mustafa Kemal, savaşın ve beraberinde getirdiği sonuçların tüm seyrinden de bahsediyor olabilirdi. Bu dönemdeki çatışmalar sonucunda o kadar çok şey kaybedilmiş ve zarar görmüştü ki, eski düzenin yeniden kurulması imkânsızdı ve belki de yeniden kurulması istenmiyordu.

Mustafa Kemal, Yunanistan ve İtilaf güçleriyle girilen çatışmalar sırasında ülkenin önemli bir yol ayrımına geldiğini hem kamuoyu önünde hem de özel konuşmalarında olarak

belirtmişse de, ne kendisi ne de destekçilerinden herhangi biri, imparatorluğun temelini oluşturan siyasi dayanaklarından herhangi birini ortadan kaldırmaya ya da önemli ölçüde değiştirmeye karar vermiş gibi görünüyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın bir sonucu olarak uğradığı büyük toprak kayıplarına rağmen, Osmanlı Devleti Kurtuluş Savaşı'nın son günlerinde bile kâğıt üzerinde sağ salim varlığını sürdürüyordu. Padişah ve yakın maiyetindekiler Milli Hareket'in siyasi etkisini zayıflatmaya ya da tersine çevirmeye çalışmışlarsa da, Mustafa Kemal'in etrafında birleşmiş siyasi liderler, Kurutuluş Savaşı'nın Mondros Mütarekesi öncesinde hizmet ettikleri devlet adına yapıldığını ısrarla savunmuşlardır. Fakat Kurtuluş Savaşı gene de Anadolu'da iktidarın mahiyetinde yakın dönemde gerçekleşecek bir dönüşüme işaret eden iki siyasi eğilimi doğrulamıştır. Bu eğilimlerin her ikisi de ilk olarak savaştan önceki yıllarda kendini göstermiş ve 1908'de İTC'nin gerçekleştirdiği devrimin doğrudan sonucu olmuştur. Mustafa Kemal bu siyasi eğilimler üzerinde münhasıran hak iddia etse de, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem tarihi daha yakından incelendiğinde, onun gelecekteki devrimci gelişmelerin tek mimarı olmaktan ziyade, olayların gidişatından doğrudan faydalanan biri olduğu anlaşılmaktadır.

Kurutuluş Savaşı her şeyden önce padişahı ve makamlarını kalıcı ve geri dönülmez biçimde gerçek bir siyasi güçten mahrum bıraktı. 1908'deki Jön Türk Devrimi, padişahın imparatorluk genelindeki ayrıcalıklarının iğdiş edilmesine yol açan ilk adımları oluşturmuştu. Bir yıl sonra II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle padişahın otoritesi daha da zayıfladı. 1913'te bir İTC diktatörlüğünün kurulmasıyla, İttihatçıların kontrolündeki meclise daha da fazla yetki verildi ve böylece padişah imparatorluğun sadece tepesinde duran bir kukla hâline geldi. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin bir sonucu olarak VI. Mehmet, Osmanlı hanedanının konumunu ve nüfuzunu yeniden güçlendirmek için eşsiz bir fırsat yakaladı. Mustafa Kemal'in de içinde bulunduğu İTC'nin

kalıntıları, siyasi talihlerinin bu şekilde tersine dönmesini kabullenmediler. Yabancı işgaline karşı ortak bir kampanya yürüten Mustafa Kemal ve diğer milliyetçi aktivistler, padişahın yeniden canlanan otoritesine karşı çıkmaya çalıştılar. VI. Mehmet ile milliyetçi liderlik arasında İtilaf Devletleri'nin işgaline nasıl karşı koyulacağı konusunda yaşanan iç tartışma, imparatorluğun geleceği üzerindeki siyasi denetimin kimin elinde olacağına ilişkin derin bir çatlağın aslında sadece üstünü kısmen örtüyordu. İtilaf Devletleri'yle işbirliği yapan padişah ile etrafındakiler, siyasi umutlarını Milli Hareketin çöküşüne bağladılar. Milli Hareket ise hem İTC'nin eskiden başında olduğu yönetim şeklini korumak hem de devletin gerçek savunucuları olduklarını teyit etmek amacıyla imparatorluğun yasama organını Ankara'ya taşıdı. Yunanistan'ın 1922'deki yenilgisi bu siyasi irade mücadelesini nihai olarak sonuçlandırdı ve Anadolu'nun büyük bir bölümünün denetimi Mustafa Kemal ile TBMM'ye kaldı.

Kurtuluş Savaşı boyunca daha büyük önem kazanan ikinci eğilim, Osmanlı topraklarından geriye kalan yerlerin ismi olarak ortaklaşa biçimde Türkiye'nin kullanılmasıydı. Daha önce de belirtildiği üzere, imparatorluğun hem içindeki hem de dışındaki insanlar 1918'den onlarca yıl önce "Türkiye" ve "Osmanlı Devleti" terimlerini birbirlerinin yerine geçecek biçimde kullanıyordu. Kurtuluş Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte milliyetçiler yavaş yavaş Osmanlı ismini bırakıp Türkiye'yi tercih etmeye başladılar. Görüldüğü kadarıyla bu değişim herhangi bir tartışma ya da resmî onay olmadan gerçekleşmişti. Aksi yönde bir kanıtın olmadığı düşünüldüğünde, milliyetçi çevrelerdeki popüler ve resmî söylemde "Türkiye" ifadesinin giderek daha fazla kullanılmasının, ilk olarak II. Abdülhamid ve Jön Türkler döneminde ortaya çıkan ideolojik ve toplumsal eğilimlerin bir simgesi olduğu iddia edilebilir. İmparatorluk, İTC'nin pek çok önemli isminin zihninde, Türkçe konuşan Müslüman çoğunluğun sadakatinden desteğini alan bir devletti. Wilson İlkeleri'nde ortaya konan

etnik-dinsel çoğunlukların kendi kaderini tayin hakkı doktrini, devleti Türklerle ve Müslümanlarla özdeşleştiren milliyetçilere daha fazla inandırıcılık kazandırdı. Türkçü siyasi düşüncenin 1918'den önce Mustafa Kemal'i ne derece etkilediği tam belli olmasa da, Kurtuluş Savaşı'nın ve Milli Hareket'in lideri olarak yükselişinin, Türkiye'yi tüm Müslüman Türkler için ulusal bir yurt olarak algılamasını büyük ölçüde etkilediği söylenebilir.

Mustafa Kemal'in yükselişinin bu kritik aşamasında, eski İttihatçı düzen ile Milli Hareket arasındaki ilişki, hayatının diğer unsurları arasında da bulunabilir. Yabancı işgale direnme çabası, savaşın başından itibaren İttihatçı bir projeydi. İTC'ye sadık kişiler, Kuvayı Milliye'nin ilk günlerinden itibaren direnişe asker, erzak ve siyasi liderler sundular. Elimizdeki kanıtlar, İTC'nin üst ve orta kademe liderleri arasında Mustafa Kemal'i hareketin lideri olarak konumlandıran bir uzlaşma olduğunu gösterir. Bu uzlaşma savaşın son aşamalarında bir sınamadan geçmiş ve TBMM içinde giderek derinleşen bölünmelere yol açmıştır.

İTC, Milli Hareket'in temelini ve yapı taşlarını oluşturmuşsa da, Mustafa Kemal'in askerî ve siyasi bir lider olarak gösterdiği dirayet, ortaya çıkan koalisyonun savaş boyunca uyum içinde kalmasını sağlamıştır. Savaştan önce bağımsız fikirlere sahip ve yetkin bir komutan olarak kazandığı itibar, ona Kuvayı Milliye'yi oluşturan aynı derecede saygın ve başarılı askerî ve siyasi isimlerin arasına girme fırsatı sağladı. Devletin egemenliğinin sadık bir savunucusu olmayı sürdürse de, Mustafa Kemal İTC'den milliyetçiliğe geçiş yapan unsurlar arasında ve çeşitli yabancı hükümetlerin temsilcileriyle uzlaşma ve müzakere etme konusunda keskin zekâlı bir maharete sahip olduğunu gösterdi. Yunan keşif gücüne ve diğer işgalci ordulara karşı savaşı sürdürürken, Kazım Karabekir ve İsmet İnönü gibi savaşın yükünü çeken birkaç sadık subayın yeteneklerinden yararlandı. İzmir'i ele geçirmesiyle, Osmanlı ordusunun son büyük kahramanı olarak imparatorluk tarihindeki

yerini sağlamlaştırdı. Yüzyıllar boyunca savaş meydanlarında art arda gelen yenilgiler ve aşağılanmaların ardından, imparatorluğun en sadık düşmanlarına karşı Osmanlı Devleti'ne son bir büyük zafer kazandırdı. Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren Versay Barış Antlaşması sonrasında, 1922'de Yunanlara karşı kazandığı zafer, dünya sahnesi için de aynı derecede büyük bir öneme sahiptir. Kurtuluş Savaşı, Mustafa Kemal'i hem Osmanlı İmparatorluğu içinde hem de yurt dışında emperyalizm karşıtı direnişin sembolü hâline getirdi. Gelecek onyıllar boyunca Afganlar, İranlılar, Kuzey Afrikalılar, Güney Asyalılar ve İslam dünyasındaki diğer pek çok halk Mustafa Kemal'in milliyetçilerini Batı sömürgeciliğine karşı direnişin örneği olarak yüceltecekti.

Bir savaş kahramanı olarak yeni konumuna rağmen, Mustafa Kemal'in başarılarının siyasi bir bedeli vardı. Milli Hareketin inşası boyunca, kendisiyle benzer konumdaki insanlar arasındaki liderlik konumunu kıskançlıkla korumuştur. Rakip ve muhalif klikleri (Karakol Cemiyeti ve Enver'in destekçileri gibi) sınırlama ya da etkisiz hâle getirme çabası, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanlığı görevinin başlarında Mustafa Kemal'in iktidarı tek başına ele geçirmeye çalıştığı şüphelerine yol açtı. Eylül 1922 taarruzundan önceki aylarda, rakipleri Ankara'da rakip bir güç odağı örgütlemeye başladıkça, TBMM başkanlığı makamı üzerindeki hâkimiyeti tartışmasız olmaktan uzaklaştı. Dahası Kurtuluş Savaşı'na damgasını vuran halk isyanları hem kendisinin hem de genel olarak Milli Hareketin bazı yaralar almasına neden oldu. Ankara hükümeti Anadolu'yu işgal ve bölünmeden kurtarmışsa da, Anadolu'daki bazı kent eşrafı ve taşra toplulukları Kuvayı Milliye'yi, önceki 10 yıl boyunca imparatorluğa büyük felaketler getirmiş olan İTC diktatörlüğünün kendisini gizlemiş hâli olarak görüyordu.

Mustafa Kemal'in, Eylül 1922'de elde ettiği zaferin, gelecekteki daha büyük zorlukların yalnızca başlangıcı olduğunu kavradığı açıktır. Yunanistan güçlerinin Ege'den çıkarılması,

askerî birlikleri İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını işgal etmeye devam eden İngiltere'yle doğrudan karşı karşıya gelmenin önünü de açmıştı. Yunanistan'a karşı kazanılan zafer, padişahın iktidarının konumu ve prensipte başkentin işgaline geçici bir cevap olarak hizmet etmesi amaçlanan siyasi bir organ olan TBMM'nin geleceğiyle ilgili başka sorulara da yol açtı. Son olarak, savaşın sona ermesi Mustafa Kemal'in siyasi liderliği için yeni bir sınav teşkil etti. Başkomutan rolünü bir kenara bırakıp barış zamanı liderinin görevlerini üstlenirken, eski müttefiklerinin çoğu kendi iktidar iddialarını ortaya koymaya çalıştı. Çatışmanın sona ermesi, Anadolu'da Kurtuluş Savaşı'nın galipleri arasında yeni ve zaman zaman şiddetli ve ayrıştırıcı bir iktidar mücadelesine zemin hazırladı.

4. BÖLÜM

BİR DEVLET ADAMI OLARAK ATATÜRK, 1923-1927

Birinci Dünya Savaşı gazisi ve Kurtuluş Savaşı'nın son döneminde Mustafa Kemal'in en güvendiği subaylardan Refet Paşa (Bele), 1922 yılının Ekim ayı ortalarında küçük bir jandarma birliğinin başında İstanbul'da karaya çıktı. Refet'in bu ziyareti, birkaç hafta önce İzmir'in düşmesinden sonra milliyetçi ordunun yüksek rütbeli bir mensubunun Osmanlı başkentine ilk kez girişine işaret ediyordu. Şehirde birkaç tur atan komutan ile adamlarını büyük kalabalıklar karşıladı. Refet'in İstanbul turu sırasında rıhtımı ve caddeleri dolduran kent sakinlerinin gösterdiği coşkuyu ateşleyen, daha çok Yunanların Anadolu'dan geri çekilmesinden bu yana yaşanan olaylardı. Refet'in gelişinden önceki hafta Ankara hükümeti, aralarında Yunanistan'ın da bulunduğu İtilaf Devletleri'yle bir ateşkes imzalamıştı. Milliyetçiler ile Yunan kuvvetleri arasındaki silahlı çatışmaların sona erdiğini resmileştiren anlaşma, Yunanistan'ın Doğu Trakya'yı terk etmesi için belirli bir çerçeveye çiziyordu. Ankara hükümeti, İtilaf güçlerinin İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından çekilmesi için bir yıl daha beklemek zorunda kalacaksa da, Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması, Ankara'nın Misak-ı Milli kapsamında hak iddia ettiği toprakların geri alınmasının, tek bir kurşun sıkmadan da yapılabileceğinin işareti olarak görülüyordu.

Refet Paşa'nın heyeti, başkentten çeşitli yerlerinde birkaç gün boyunca süren şatafatın ve kutlamaların tadını çıkarırken, İstanbul hükümetinin üyeleriyle de görüşmeye çalıştı. Ziyaretinin başlarında, Refet'e Osmanlı sarayında VI. Mehmet'in huzuruna çıkma izni verildi. Görüşmeye dair tüm anlatıların üzerinde uzlaştığına göre, görüşme haşin ve kaba

biçimde olmuştu. Refet, padişahına Mustafa Kemal'in yakında padişahlık makamını ortadan kaldıracağını kesin bir dille beyan etti. Mehmet Vahdeddin'in bu konuda söz hakkı olmasa da, Ankara hükümeti padişahın İstanbul'da kalmasına ve İslam halifesi olarak başkanlık etmesine izin verecekti. Gazi'nin açıklamasının anlamı açıktı: Gerçek siyasi iktidar VI. Mehmet'in elinden alınacak ve padişah Ankara hükümetinin insafına kalmış bir kukla hâline getirilecekti.

Kurtuluş Savaşı'nda kazanılan zafer, kendi ifadesiyle Mustafa Kemal'e Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalan topraklarda yeni bir siyasi iktidar yetkisi verdi. Mustafa Kemal 1922 sonbaharında şöyle diyordu: "Hâkimiyet . . . kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanlılar, zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına, vazıyelye olmuşlardı: bu tasallütlerini altı asırdan beri idame eylemişlerdi. Şimdi de, Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hakimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendi eline, bilfiil, almış bulunuyor."¹ İzmir'in ele geçirilmesini takip eden iki yıl boyunca Mustafa Kemal, Anadolu'da yönetimin doğasını yeniden şekillendirmek için yorulmak bilmeden çalıştı ve bu devrimin lideri olarak konumunu sağlamlaştıran bir girişimde bulundu. Bunu yaparken, gençliğinden beri hizmet etmeye yemin ettiği Osmanlı Devleti'nin kalan kalıntılarını tamamen ortadan kaldırdı. Bir imparatorluğun yerine cumhuriyetin kurulması, Kurtuluş Savaşı'nın içerdiği iç çatışmanın doğrudan bir sonucu olmaktan çok daha fazlasıydı. Anadolu'da yönetimin yeniden yaratılması aynı zamanda Gazi'nin kendi siyasi iktidar iradesinin de bir ifadesiydi. Kariyerinin başlarındaki yazılarından ve faaliyetlerinden görüldüğü üzere, devlet kademelerinde yükselmesini sağlayan fırsatları değerlendirmeyi bilmişti. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasındaki müstesna önemi, ona sınırsız siyasi hırslarını gerçekleştirmek için bir gerekçe sağladı.

Padişahı ve makamını ötekileştirmek ve en nihayetinde tamamen devre dışı bırakmak, Mustafa Kemal'in savaştan

¹ Volkan ve Itzkowitz, *The Immortal Atatürk*, s. 212.

hemen sonraki yıllarda karşılaştığı siyasi zorlukların en kolayı oldu. Savaş sonrası Türkiye'sindeki konumuna yönelik çok daha ciddi tehditler Ankara'da ikamet eden subaylardan ve politikacılar­dan gelecekti. Yunanistan güçlerini yenmek ve Anadolu'yu parçalanmaktan kurtarmak, TBMM'deki rakiplerinin ona eleştiriler getirmesini engellemedi. Ankara'daki iktidar koridorlarında büyüyen nefretler ve kaygılar, Mustafa Kemal'in Milli Hareket'te kendisiyle birlikte görev yapmış eski yakın arkadaşlarına ve müttefiklerine kadar uzandı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları, Mustafa Kemal Paşa için aynı zamanda derin bir kişisel değişim dönemi­ydi. Harabeye dönmüş İzmir'de Kurtuluş Savaşı'nın kahramanı, eşi olacak kadına kur yaptı. Latife'yle evliliği, aşk ve kişisel istikbali konusundaki duygusal arzularının ve bir dereceye kadar siyasi hırslarının doruk noktasını temsil ediyordu. Fakat kaderin cilvesine bakın ki Mustafa'nın evlilik çabaları, genç bir cumhuriyetin cumhurbaşkanı olarak gösterdiği çabalardan çok daha az başarılı oldu. Eski silah arkadaşlarının çoğuyla olan ilişkilerinde olduğu gibi, kişisel anlaşmazlıklar ve uyumsuzluklar Mustafa Kemal'in Latife'ye olan bağlılığını giderek zayıflattı.

Eylül 1922'de İzmir'in ele geçirilmesinden hemen sonraki haftalarda Mustafa Kemal dikkatini silahlı mücadele yerine diplomasiye vermiştir. İtilaf Devletleri'yle müzakere yoluyla bir çözüme ulaşma görevi, Mudanya'da İngiliz ve Yunan temsilcileriyle yaptığı görüşmeler boyunca Mustafa Kemal'le sürekli temas hâlinde olan sadık subayı İsmet Paşa'ya düştü. Ekim ayı başında ateşkesin imzalanmasının ardından, Kasım ayında Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi statüsünü belirleyecek uluslararası bir konferansın açılacağı İsviçre'nin Lozan kentine gidecek Ankara heyetine başkanlık edecek kişi gene İsmet Paşa oldu. Mustafa Kemal'in baş diplomatik temsilcisi olarak İnönü Savaşı'nın kahramanına güvenmesi, milliyetçi başkentin diğer önde gelen isimleriyle arasındaki uçurumu daha da derinleştirdi. Ankara hükümetinin Dışişleri Vekili Yusuf Kemal'in yerini alan İsmet Paşa'nın bu yükselişi, daha

Harita 3: Günümüzde Türkiye

önce Brest-Litovsk Antlaşması ve Mondros Mütarekesi'nin müzakereleri sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun temsilcisi olarak görev yapmış olan Rauf Orbay'ı daha fazla ötekileştirme pahasına gerçekleştirdi.

Milliyetçi kamp içinde diplomatik meselelere ilişkin gerilim, VI. Mehmet'in geleceği ve Osmanlı padişahlık makamına ilişkin tartışmalarla daha da arttı. Mustafa Kemal'in padişahlık makamının kaldırılmasına ilişkin kararını ne zaman verdiği belli değildir. Kurtuluş Savaşı'nın, padişahı yabancı esaretinden kurtarmak umuduyla yapıldığını uzun süre savunmasına rağmen, yakın arkadaşlarının ifadeleri ve daha sonraki konuşmaları, Mustafa Kemal'in Yunanların çekilmesinden kısa bir süre sonra harekete geçmeye karar verdiğini gösterir. Mustafa Kemal'in 1927'de olayları özetleyen ifadesine göre Osmanlı hükümeti Kurtuluş Savaşı sırasındaki tutumuyla kendi kendini ilga etmişti:

Efendiler, varisi olduğumuz Osmanlı Devletinin dünya nazarında hiçbir kıymeti, fazileti ve haysiyeti kalmamıştı; hukuku beynelmilelden hariç tanınmış, adeta sahabet ve vesayet altına alınmış bir mahiyette farzolunuyordu.²

² Atatürk, *Nutuk-Söylev*, s. 578.

VI. Mehmet'in Ankara hükümetine karşı düşmanca politikaları, Refet Paşa'nın Ekim ayı ortasında padişaha verdiği ültimatoma haklılık kazandırmışsa da, Mehmet Vahdeddin'in kaderini belirleyen İtilaf Devletleri'nin İstanbul hükümetinden bir temsilciyi Lozan'daki görüşmelere davet etme kararı oldu. 1 Kasım 1922'de TBMM saltanatın kaldırılmasını öngören yasaı kabul etti. Kanun tasarısında gerçek egemenliğin Türk milletinin elinde olduğu belirtilirken, meclis halifelik makamının (padişahın amcaoğlu Abdülmecid'e geçecek olan bir unvan) muhafaza edilmesi yönünde oy kullandı. Takip eden aylar boyunca Mustafa Kemal, hükümetin padişahın yetkilerini devralma kararını tarihsel gerekçelerle haklı çıkardı. Onun klasik İslam tarihi okumasına göre saltanat ve hilafet uzun zamanlar boyunca ayrı makamlardı ve Osmanlı hanedanının yönetimi altında haksız biçimde birleştirilmişti. Anayasaya göre "egemenlik halka ait" olsa da, Mustafa Kemal TBMM'de halifenin "İslam dünyasının vicdanı ve imanı" olarak hizmet etmeye devam edeceğini savundu."³

Mustafa Kemal, beş yıl sonra 1927'de yaptığı Nutuk konuşmasında saltanatın kaldırılıp kaldırılmaması üzerine yapılan tartışmaları anlatırken, hem Rauf Orbay'ın hem de Refet'in saltanata karşı güçlü bir sempati beslediklerini iddia etti. Ona göre her iki isim de Osmanlı hanedanına ve temsil ettikleri devlete duygusal olarak bağlı kalmışlardı. Bu durum iki eski destekçisinden kopuşunun habercisi olsa da, Ankara'nın saltanatı kaldırma kararına karşı seçkinlerin ve halkın öfkesi meclisin kararını engelleyemedi. Can güvenliğinden endişe eden VI. Mehmet, 17 Kasım sabahı geniş ailesinin üyeleri ve özel hizmetlilerinden oluşan büyük bir maiyetle birlikte bir İngiliz gemisine bindi. Gemi İstanbul'dan ayrılarak padişahı Malta'ya götürdü ve böylece eski padişahın sürgün hayatı başladı. Ayrılışından bir buçuk yıl sonra TBMM, Mehmet

³ Andrew Mango, *From the Sultan to Atatürk* (Londra: Haus Histories, 2009), s. 151.

Vahdeddin'i, vatandaşlıktan çıkarılan ve vatan haini ilan edilen 150 eski Osmanlı yetkilisi ve ileri geleninden oluşan bir listeye dâhil etti. Meclis, Vahdeddin'in 1926'daki ölümünden sonra da Osmanlı hanedanından gelen kişilere vatandaşlık verme yasağını sürdürmeye devam etti.

Gazi Mustafa Kemal'in müstakbel eşiyle tanışması hayatının bu hassas ve sarsıcı döneminde oldu. Milliyetçilerin İzmir'e girişini takip eden günlerde Mustafa Kemal, İzmir'in önde gelen tüccarlarından Muammer Uşakizade'nin evine yerleşti. Muammer'in kızı Latife, gençliğinin büyük bölümünü Avrupa'da eğitim görerek ve seyahat ederek geçirdikten sonra kısa süre önce İzmir'e dönmüştü. Çiftin ilk karşılaşmalarına dair anlatılanlara göre Latife, yurt dışından maceralarını takip ettiği Gazi ile tanışmak için sabırsızlanıyordu. Mustafa Kemal genç kadının karakterinden ve başarılarından etkilenmişti. Fransızca ve İngilizce bilen Latife, Fransa'da hukuk eğitimi almış, siyaset ve sanat alanında kozmopolit zevklere sahipti. Latife'nin Mustafa Kemal'e olan sevgisi, Mustafa Kemal'in de aynı şekilde karşılık verdiği duygularla, ona ilk kez kur yaptığı andan beri belirgindi. Latife'yle filizlenen ilişkisi, Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı'nın son yıllarında aşk yaşadığı bir kadınla ilişkisi pahasına gerçekleşti. 1921'de Mustafa Kemal'in kuzeni Fikriye, Ankara'da onunla birlikte yaşamaya gelmişti. Üvey babasının kardeşinin kızı olan ve kendisinden neredeyse 20 yaş küçük olan bu genç kadınla, annesi Selanik'ten İstanbul'a sığınmak zorunda kaldıktan sonra tanışmıştı. Fikriye, Mustafa'nın evine hizmetli olarak girdi ve bazı anlatılara göre sonraki aylarda ikisi arasında tutkulu bir ilişki gelişti. Gençliğinde Mustafa Kemal'in dikkatini çeken diğer kadınlar gibi Fikriye de biraz eğitim almış, kadınlık ve siyaset konusunda ilerici görüşlere sahipti. Örneğin Mustafa Kemal'in evine yerleştikten sonra, ziyaretçilerin yanında başörtüsü takmayı bıraktı. Bununla birlikte genç kadın, genç yaşta eğitimini yarıda bırakmasına neden olan tüberkülozla mücadele ediyordu. Mustafa Kemal, Latife'yle

ilk görüşmesinin ardından Fikriye'yi hastalığı için İsviçre'de tedavi görmeye teşvik etti ve Fikriye bu öneriyi gönülsüzce kabul etti. Fikriye'nin ülkeyi terk etmesiyle birlikte Latife, Gazi'nin Anadolu kırsalında yaptığı gezilerde sık sık ona eşlik etmeye başladı.

Ankara hükümetinin Yunanistan'a karşı savaşının sona ermesini takip eden yıl boyunca Mustafa Kemal, zamanının çoğunu iç ve batı Anadolu'daki önemli şehirlere yaptığı programlı geziler ve ziyaretlerle geçirdi. TBMM'nin çalışmalarını meşgul eden yoğun tartışmaların ve siyasi çekişmelerin ortasında, Gazi bu dönemi halka görünmek, konuşmalar yapmak ve popüler basına hitap etmek için kullandı. Bu dönemdeki tartışmalarda ve demeçlerinde kullandığı retorik ve muhakeme, savaş sonrası Anadolu'nun önde gelen ismi olarak ülkenin siyasi geleceğini nasıl yönlendirmek ve şekillendirmek istediğine dair değerli bilgiler sunar. Gazetecilerin ve büyük kalabalıkların önünde, saltanatın kaldırılması ve hükümet merkezinin kalıcı olarak İstanbul'dan Ankara'ya taşınmasıyla (henüz yürürlüğe girmemiş olsa da uzun süredir düşündüğünü itiraf ettiği bir politika) ilgili konulardaki tutumunu açıklamak için büyük çaba sarf etti. Bu konuşmalarında, mecliste muhalif bir grubun (İkinci Grup) ortaya çıkışını önemsiz gibi gösterdi ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Birinci Dünya Savaşı'na sokan İttihat ve Terakki yetkililerinin yaptıklarını daha fazla yerin dibine soktu. Kamuoyu önüne çıkışını ayrıca Osmanlı siyasetinin ve toplumunun özellikle sefil ve geri bulduğu yönlerini kınamak ve eleştirmek için bir fırsat olarak da kullandı. Savaşın sona ermesi ve devletin egemenliğinin giderek daha güvenceli hâle gelmesiyle birlikte, Mustafa Kemal'in görüşüne göre Türk halkı artık kendini uzun süredir toplumun genelinde varlığını sürdüren bir dizi tehditle mücadeleye adanmalıydı. Halkın ve devletin medeni milletler topluluğuna katılabilmesi için cehalet, bilgisizlik ve dinî hurafelerin yenilgiye uğratılması ya da engellenmesi gerekiyordu. Bu sıkıntıları gidermek için köklü kültürel ve

siyasi reformların yapılması şarttı. Örneğin spor ve atletizm kültürünün eksikliği, Anadolu Türklerinin henüz “Avrupa seviyesine” gelmediğinin bir göstergesiydi.⁴

Mustafa Kemal’in 1923’ün ilk yarısındaki halk gezilerinde sık sık gündeme getirdiği diğer konular arasında Lozan’daki barış görüşmelerinin hedefleri ve sonuçları da vardı. İsmet’in İngiliz, Yunan, Fransız ve İtalyan temsilcilerle yaptığı görüşmeler bu dönemde Osmanlı basınında büyük spekülasyonlara ve endişelere konu oldu. Eski savaşı gruplar arasındaki görüşmeler sık sık hararetlendi ve Şubat ile Nisan ayları arasında görüşmeler tamamen kesildi. Müzakereler yeniden başladığında, İsmet’in başında olduğu heyet, Mustafa Kemal’in ısrarıyla, 1920 tarihli Misak-ı Milli’de belirtilen hedefleri güvence altına almak için inatla mücadele etmeyi sürdürdü. Temmuz 1923’te taraflar arasında imzalanan nihai barış anlaşması, Milli Hareket tarafından ortaya konan hedeflerin çoğunun gerçekleştiğini belgeliyordu. Antlaşmayla birlikte Türkiye siyasi ve ekonomik olarak egemen bir devlet olarak resmen ve açıkça tanınıyordu (böylece Sevr Antlaşması’nın hükümleri geçersiz kılınmıştı). Osmanlı hükümeti tarafından çeşitli Avrupalı güçlere verilen ve nefret edilen eski ekonomik imtiyazların çoğu (“kapitülasyonlar” olarak anılır) reddedildi ya da iptal edildi. Sınırlar açısından Lozan Antlaşması, Misak-ı Milli kapsamında talep edilen toprakların çoğunun Türkiye’ye dâhil edildiğini teyit etti. Müzakereler sırasında ortaya çıkan en tartışmalı toprak meselelerinden biri, İngiliz mandası altındaki Irak devletine dâhil edilen eski Osmanlı vilayeti Musul’un statüsüydü. İsmet Paşa’nın ekonomik ve etnik gerekçelerle vilayetin Türk devletine dâhil edilmesi yönündeki ısrarına rağmen, İngiliz müzakereciler petrol zengini vilayetin Irak’ın denetiminden çıkmasını reddetti. Tarafların çıkmaza girmesiyle, Türkiye ile Irak arasındaki sınıra ilişkin nihai çözüm, Milletler Cemiyeti’nin Birleşik Krallık lehine karar vereceği 1926 yılına kadar ertelendi. Misak-ı Milli

⁴ Sadi Borak ve Utkan Kocatürk (ed.), *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri: Tamim ve Telgrafları*, Cilt V (Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1972), s. 98.

Görsel 11: Türkiye'nin Bir Numaralı Ailesi Daha Mutlu Zamanlarında.

Mustafa Kemal ve Latife bir kalabalığın karşısındayken.

kapsamında hak iddia edilen Batı Trakya örneğinde olduğu gibi, Mustafa Kemal Musul'un statüsü konusunda da ılımlı ve uzlaşmacı bir tutum takındı. Zira savunulması ve elde tutulması zor topraklar için bir kez daha savaşa girmek ülkeye çok az şey kazandıracaktı.

Lozan'da Yunanistan ve Türkiye arasında bir barış sağlanması, ortak sınırların belirlenmesinden daha fazlasını gerektiriyordu. Konferans sırasında iki ülke ve diğer ilişkili ülkeler arasında cereyan eden tartışmaların çoğu, hem Ankara hem

de Atina'nın ortak demografik sorunları olarak gördükleri konularla ilgiliydi. İki devlet arasındaki ilişkilere damgasını vuran 10 yıllık çatışmaya rağmen, Türkiye büyük Ortodoks Hristiyan azınlığa ve Yunanistan büyük bir Müslüman azınlığa sahipti. Her iki taraf da, geçmişteki çatışmalar ve savaş sonrasının ulus devletlerinin çekirdeğinin etnik çoğunluklara dayandıran Wilson İlkeleri sebebiyle, Türkiye ile Yunanistan'ın karşılıklı olarak Hristiyan ve Müslüman nüfuslarını değiştirmelerini gerekli olduğu konusunda anlaşmaya vardı. 1923 ve 1924 yılları arasında yaklaşık 500.000 Müslüman Yunanistan'dan çıkarılarak Anadolu'ya yerleştirildi. Ankara da bir milyondan fazla Ortodoks Hristiyanı Anadolu'dan sürgün etti. Lozan Antlaşması, Yunanistan ile Türkiye'deki Müslüman ve Ortodoks Hristiyan nüfusun belirli bölümleri için özel muafiyetler öngörse de, her iki hükümet de topraklarını ulusal ya da kültürel olarak istenmeyen nüfuslardan arındırmak için anlaşmayı serbestçe yorumladılar. Bu doğrultuda, Anadolu'da kalmak isteyen ve Türkçe konuşan binlerce Ortodoks Hristiyan zorla Yunanistan'a gönderildi. Benzer şekilde Yunanistan, Türk olmayan Müslümanların sınır dışı edilmekten muaf oldukları antlaşmada özellikle belirtilse de, binlerce Müslüman Arnavut'u Türkiye'ye göndermeyi tercih etti. Mustafa Kemal, 1927'de yaptığı Nutuk konuşmasında, nüfus mübadelesinin kökenlerine, gerekçelerine ve sonuçlarına bizzat değinmemiştir. Fakat Lozan'daki baş müzakerecilerden biri olan Rıza Nur mübadeleyi şu şekilde savunmuştur:

Türkiye'yi asırlardan beri kendisine zaaf sebebi olan, isyanlar yapan, ecnebi devletlere alet olan unsurlardan kurtarmak yeknesak Türk yapmak en mühim şeydi. Keza benim fikrimi işgal eden şeylerin de en mühimi idi; fakat nasıl teklif edeceğimi düşünüyordum . . . Kabul ettirilmesi, hatta teklifi bile pek güçtü. Allahtan onlar [Yunan tarafı nüfus mübadelesini] teklif ettiler.⁵

⁵ Ayhan Aktar, "Homogenising the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered", *Crossing the Aegean: An*

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki iki yıl içinde Yunanistan'dan yüz binlerce Müslüman'ın gelmesi, Türkiye'nin kendi yerli Müslüman nüfuslarını sürmek isteyen diğer devletlerle ilişki kurma çabalarını sona erdirmeydi. İlerleyen yıllarda Ankara, eski Osmanlı dünyasından yüz binlerce başka "istenmeyen" Müslümanın gelmesini resmen kabul etti.

Türkiye'nin Ortodoks Hristiyan nüfusunun çoğunluğunu sınır dışı ederken, Balkanlar ve Kafkaslardan gelen mültecileri kabul eden Mustafa Kemal, ilk olarak Birinci Dünya Savaşı'nın başında İTC hükümeti tarafından başlatılan siyasi bir girişimin başarıya ulaşmasına vesile oldu. Kendisinden önceki Jön Türk troykası gibi Mustafa Kemal de, gayrimüslimlerin ötekileştirilmesini ya da Anadolu'da demografik, ekonomik ve siyasi bir güç olarak varlıklarının sona erdirilmesini sağladı. Osmanlı ve Türk ulusunun sadık Müslüman çekirdeğini sağlamlaştırmanın yanı sıra devletin egemenliğini güvence altına almak, onun gözünde halkın homojenleştirilmesini ve devletin ekonomik kaynaklarının sadık vatandaşlarının elinde toplanmasını gerektiriyordu. Fakat Mustafa Kemal'in yerli Ortodoks Hristiyanların tehciriyle başlayan Anadolu'yu "Türkleştirme" çabası, uzun vadede farklı güçlükler yarattı. Yüz binlerce yerli Hristiyan'ın sürülmesi, geniş toprak parçalarının ve (devlet tarafından el konulan) diğer mülklerin boştaki kalmasını sağlasa da, yeni kurulan Türk devleti, Anadolu'nun tarumar olmuş ekonomisini ve altyapısını yeniden inşa etmek için ihtiyaç duyulan sayısız profesyonel ve vasıflı işçiden mahrum kalmıştı. İstikrarlı, sağlıklı ve büyüyen bir ekonomi geliştirme çabası, bu sebeple ilerleyen onyıllar boyunca sekteye uğradı, zira Türk devleti savaş sonrası kurumları, endüstrileri ve hizmetleri fiziksel olarak yeniden inşa ve restore edebilecek eğitimli ve deneyimli işçiler bulup istihdam etmekle uğraşmak zorunda kalacaktı.

Dahası, farklı nüfusların “karışımını” engelleyen diğer savaş sonrası emperyal devletler (Polonya, Bulgaristan, Almanya, Yugoslavya ve Sovyetler Birliği) gibi, Türkiye’de de Rumların tehciri Türk toplumunda derin kültürel ve sosyal boşluklar bırakmıştır. Ülkeden sürülen toplulukların tartışılması ve takdir edilmesi savaş sonrasında Türkiye’de hızla bir tabu hâline geldi. Rumlar ve Ermeniler, içlerinden kalanlar da dâhil olmak üzere, resmî söylemde (komşu, arkadaş ya da çalışma arkadaşının aksine) hain, katil ve işbirlikçi olarak yeniden tanımlandı. Saltanatın kaldırılmasıyla birlikte gayrimüslimlerin Anadolu’dan kalıcı olarak uzaklaştırılması, Anadolu’nun imparatorluk geçmişini kararlı bir şekilde silmeye yönelik uyumlu bir çabanın başlangıcı oldu.

Mustafa Kemal’in ironik biçimde “milli mazimize layık bir barış” olarak ilan ettiği Lozan Antlaşması’nın imzalanması Ankara’daki gerginlikleri yatıştırmadı. İsmet’in İsviçre’deki tutumu, müzakerelerin usulleri ve hedefleri konusundaki anlaşmazlığa rağmen, görevdeki hükümet (o sırada Rauf Orbay başbakandı) üyeleriyle istişareyi sık sık engellemiştir. Tam bu dönemde, taşra gezileri gerçekleştiren Mustafa Kemal yeni bir seçim çağrısında bulundu ve bu seçim, Gazi ile daha da güçlü bağları olan milletvekillerinden oluşan bir meclisle sonuçlandı. Eylül ayında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri cemiyetin adını resmen Halk Fırkası olarak değiştirdi ve Mustafa Kemal’i genel başkan ilan etti.

Mustafa Kemal’in Ankara’da giderek güçlenen konumu, Ekim 1923 sonlarında cumhuriyetin ilan edilmesinin yolunu açmaya yardımcı oldu. Resmî açıklamadan önceki haftalarda ve aylarda Mustafa Kemal, bu çarpıcı değişimin ipuçlarını verdi. Bir Avusturya gazetesine verdiği mülakatta, Ankara hükümeti ile Avrupa’daki ve ABD’deki cumhuriyetler arasındaki farkın “sadece bir biçim meselesi” olduğunu öne sürdü.⁶ Ekim ayının başlarında Ankara resmen ülkenin yeni

⁶ Partick Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation* (Londra: Phoenix Giant, 1998), s. 379.

başkenti ilan edildi ve bu adım İstanbul'un uzun süredir devam eden imparatorluk hayatının siyasi merkez üssü olma konumunu sona erdirdi (halife Abdülmecid şehirde ikamet etmeye devam etse de). Rauf Orbay, Refet ve diğerlerine göre Cumhuriyet yönetimi, demokratik bir düzenin genişlemesini değil, Mustafa Kemal'in elinde daha da güçlü bir diktatörlüğün oluşması anlamına geliyordu. Dünyanın dört bir yanında meydana gelen siyasi olaylar bu şüpheleri doğrular nitelikteydi. Örneğin Meksika'da, 10 yıllık bir iç savaşın ardından cumhuriyet yönetiminin yeniden tesis edilmesi, eski bir general olan Başkan Alvaro Obregon'u diktatörce bir yönetim sergilemekten alıkoymamıştı. Lenin de Rusya'da asırlık imparatorluk sistemini yıkmış, fakat Sovyetler Birliği'ni çarların gücü ve otoritesiyle yönetmeye devam etmişti. Bu nedenle Rauf, bir İstanbul gazetesine verdiği mülakatta şöyle demişti: "İsim tebeddülü, hedefi ve gayeyi ihlâl veya tahvil eder zannında değilim. Bundan başka geçen bir tarzı hükûmetin yerine kaim olan yeni tarzın makbul ve payidar olabilmesi ancak bir şartla kabildir. O da, gideni arattırmayacak suretle halkın ekseriyeti kahiresinin arzularına muvafık, saadetlerini müemmin, şeref ve istiklâli vatanı mahfuz bulundurduğunu göstermek ve ispat eylemekledir." ⁷

TBMM'de yükselen muhalefet dalgasından korkan Mustafa Kemal, meclisin başkanı olarak ilk hamleyi yaparak hükûmeti feshetti ve yeni bir kabine kurulması çağrısında bulundu. Bu duruma hazırlıksız yakalanan TBMM kargaşa hâlindeyken Mustafa Kemal, daha önceden konu hakkında bilgilendirilmiş olan müttefik meclis üyeleri tarafından desteklenen bir anayasa değişikliği önergesi sundu. "Türk Devleti'nin hükûmet şeklinin Cumhuriyet olduğunu" resmen ilan eden değişiklik, bölünmüş meclisten çok az tartışmayla geçti. Cumhuriyet yönetiminin benimsendiğine dair 29 Ekim'de gelen haber, cumhurbaşkanının en azılı muhaliflerinin çoğunu gafil avladı.

⁷ Atatürk, *Nutuk-Söylev*, s. 654-655.

Savaşın sona ermesinden bu yana Mustafa Kemal’le ilişkileri gerginleşen Refet Paşa, kanunun kabul edildiğini, kararnameyi selamlayan bir top atışının kendisini uykusundan uyandırmasının ardından öğrenecekti.

Cumhuriyet yönetimine geçiş, Mustafa Kemal’in liderlik etmeye soyunduğu devleti tanımlayan daimi bir çelişkiyi kalıcı biçimde ortadan kaldırdı. Ekim 1923’ten önce Türkiye Devleti, İstanbul’daki Osmanlı hükümeti ile Ankara’daki milliyetçi hükümet arasında çekişme konusu olan Anadolu topraklarına verilen bir isimden ibaretti. Padişah bir yıl önce, egemenliği “Türk halkına” veren bir kanunla görevden alınmışsa da, Anadolu’da ikamet eden kişiler hukuki açıdan hâlen Osmanlı vatandaşıydılar. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla, bundan sonra ülkenin tüm vatandaşları siyasi olarak “Türk” olarak tanımladı. Anadolu’daki yönetimin adı ve niteliğindeki bu değişim, Ankara’nın vatandaşlarının kültürünü ve siyasi kimliğini nasıl şekillendireceği konusunda önemli sonuçlar doğurdu. Kendini padişahın tebaası olarak tanımlamak farklı etnik veya mezhepsel gruplarla ilişkiye işaret edebilirken, yeni cumhuriyette Türk olmak daha dar çağrışımlara sahipti. Yeni cumhuriyette Türk olmak, Türk dili ile ulusal kimlik arasında mutlak bir ilişki olduğuna işaret ediyordu. Dahası, Türk vatandaşlığının yaratılması, eski İttihatçıların ve milliyetçilerin çoğunun sadık Osmanlılarla ilişkilendirdiği İslam dinine bağlılığın yeni cumhuriyetteki nüfusun tanımlayıcı bir ulusal özelliği hâline geldiğini teyit etmeye de yardımcı oldu.

Zamanının çoğu siyasetle, manevralar yapmakla ve seyahatlerle geçse de, Mustafa Kemal özel hayatına da zaman ayırmaktan geri durmadı. 1923’ün başlarında, yaverlerinden annesini İzmir’e götürmek için kendisine yardım etmelerini istedi. Sağlık durumu kötü olan Zübeyde, Ocak 1923’te İstanbul’dan trenle İzmir’e geldi. Gazi’nin annesini karşılamak için büyük bir kalabalık toplandı. Mustafa Kemal Ankara’dayken İzmir’de kalan Latife de treni karşılamak için hazır bulundu ve Zübeyde’ye ailesinin evine kadar eşlik etti.

Bazı anlatılara göre iki kadın arasındaki ilişki en başından beri soğuktu. Sağlığı bozulmaya başlayan Zübeyde, oğlu ile yeni ev sahibi arasındaki müstakbel evlilikle ilgili şüphelerini dile getirdi. Mustafa Kemal ile buluşamadan, Zübeyde Ocak ayı sonlarında vefat etti. Geleneklerin aksine, Mustafa Kemal cenaze töreni için hazırlık yapmak üzere hemen İzmir'e gitmedi (bunun yerine başkentteki siyasi meselelerle ilgilenmeyi tercih etti). Cenaze günü geldiğinde Mustafa Kemal yaverleri, destekçileri ve baş sağlığı dileklerini iletenlerden oluşan küçük bir topluluğun önünde kısa bir konuşma yaptı. Yaşadığı kişisel kayba rağmen cenaze konuşmasının tonu kesinlikle siyasiydi. Zübeyde'nin, Kurtuluş Savaşı sırasında cepheleyen yokluğunda büyük acılar çektiğini anlattı. Annesini kaybetmenin yasını tutarken, günün siyasi olaylarıyla teselli buldu:

. . . fakat bu teessürümü izale ve benim müteselli eden bir husus vardır ki, o da anamız vatanı [anavatanı] mahv ve harabiye götüren idarenin artık bir daha avdet etmemek üzere mezarı ademe götürülmüş olduğunu görmektedir. Validem bu toprağın altında fakat hâkimiyeti milliye ilelebet payidar olsun. Beni müteselli eden en büyük kuvvet budur.⁸

Annesinin mezarı başında seçtiği kelimeler, hayatının bu önemli anında Mustafa Kemal'in kişiliği ve ruh hâli hakkında çok şey ortaya koyar. Zübeyde'nin vefatı, Mustafa Kemal'in kişisel geçmişinden uzaklaştığı bir an olarak yorumlanabilir. Selanik'ten sürgün edilmesi ve oğlunun yokluğu Zübeyde'yi üzmüş, gücendirmiş ve sağlığını ve gücünü kaybettirmiş olsa da, Mustafa Kemal'in bilinçli biçimde geçmişteki kayıplarından uzaklaştığı ve farklı bir geleceğe odaklandığı görülür. Zayıf ve ikiyüzlü padişah, cenaze konuşmasını yaptığı sırada ülkeyi terk etmişti ve yakında yerini egemen ve güçlü yeni bir cumhuriyet hükümeti alacaktı. Osmanlı tahtına ve annesine sadakatle hizmet etmişse de, savaşın sona ermesiyle imparatorluğun çöküşü onu bağlılığını ve tutkusunu tahsis edebileceği başka bir yere bakmaya zorlamıştı.

⁸ Volkan ve Iztokowitz, *The Immortal Atatürk*, s. 217

Annesinin defnedildiği mezarlıktan ayrıldıktan hemen sonra Mustafa Kemal, Latife'yi istemeye karar verdi. Cenazeden iki gün sonra gerçekleşen düğün, geleneksel bir Müslüman düğününün pek çok özelliğinden yoksundu. Törenin ardından Ankara'ya giden ikili, Mustafa Kemal'in Çankaya ilçesindeki köşkünde birlikte bir yuva kurdu. Latife, ülkenin cumhurbaşkanının eşi ve hayat arkadaşı olarak yeni rolünü hızla benimsedi. Ev işlerini yürütmenin yanı sıra 1923'teki yurt gezileri sırasında sık sık kocasının yanında görüldü. İlerici giyim tarzı ve güçlü kişiliği, yaz ayındaki meclis seçimleri öncesinde onunla karşılaşan pek çok kişi üzerinde güçlü izlenimler bıraktı. Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal'in yaverliğini yapmış olan ünlü feminist yazar Halide Edip gibi, Latife de yeni hükümetin reform yanlısı ve yerleşik geleneklere karşı çıkan politikalarını destekleyen, siyasi bağlantıları olan seçkin bir kadın zümresini temsil ediyordu. Latife'nin 1923'te siyasi ve toplumsal açıdan önemli bir konuma hızla yükselişi, Temmuz seçimlerinde (Halide Edip gibi) Konya'daki seçmenlerden TBMM'ye girmesi için göstermelik bir destek almasıyla teyit edildi. Geriye dönüp bakıldığında, görünüşü ve kişiliğiyle Latife, daha sonra Mustafa Kemal hükümeti tarafından savunulan kadınlık ideallerinin çoğunun vücut bulmuş hâliydi.

Cumhuriyet ilk yılına girildiği sırada, Ankara ve İstanbul'da kamuoyunun dikkati Osmanlı geçmişinin son büyük siyasi kalıntısı olan halifelik makamına ilişkin basında yer alan tartışmalara yönelmişti. Mustafa Kemal, saltanatın kaldırılmasının ardından, hükümetinin hilafeti de ortadan kaldırmaya çalıştığı yönündeki iddiaları başlangıçta reddetmişti. Ocak 1923'te İzmit'te gazetecilerin verdiği söyleşide, saltanatın kaldırılmasının halifenin otoritesine zarar verdiği yönündeki iddiaları kesin bir dille reddederek şöyle demişti: "En münasib şekil riyasette halifenin bulunmasıdır."⁹ Sonbaharda,

⁹ İsmail Arar (ed.), *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı* (İstanbul: Burçak Yayın, 1969), s. 41.

Ankara’da hükümet hakkındaki söylentilerin ve tartışmaların ortasında, İstanbul basını Mustafa Kemal hükümetinin Sünni İslam’ın başı olan halifeliği ortadan kaldırmaya ve yetkilerini elinden almaya çalıştığını iddia etti. Türkiye içinde ve dışında çeşitli siyasi çevreler, hem kamusal alanda hem de özel çevrelerinde konuya dair ciddi endişelerini dile getirdiler. Yavuz Sultan Selim’in 16. yüzyılın başlarında elde ettiği bir unvan olan halifelik, birçok dindar ve seküler Türk Müslüman için derin siyasi ve dinî önemini korumaya devam ediyordu. Tüm Sünni Müslümanların başı olma statüsüne ek olarak, bazıları halifenin Türk ulusunu birleştirmede ve TBMM tarafından kabul edilen kanunlara dinî bir itibar kazandırmada önemli bir kurum olduğunu savunuyordu. Türkiye dışında yaşayan pek çok Müslümanın da halifelikle güçlü bağları vardı. Örneğin Güney Asyalı Sünni ve Şii aktivistler, Mustafa Kemal’in halifeyi yabancı işgalinden kurtarma mücadelesini desteklemek için dünya Müslümanları arasında daha fazla dayanışma çağrısında bulunarak İngiliz sömürgesi Hindistan’da Türk Milli Hareketini desteklemede özellikle etkin rol oynamışlardı. Ankara’nın saltanatı kaldırma ve yerine Türkiye Cumhuriyeti’ni kurma kararı, Güney Asya’nın önde gelen birçok Milli Hareket destekçisinin gözünde, halifeyi Batı emperyalizmine karşı uluslararası Müslüman birliğinin bir sembolü olarak koruma mücadelelerinde endişe verici bir değişime işaret ediyordu. Kasım 1923’te, Hindistan’daki hilafet yanlısı hareketin iki açık sözlü üyesi, o sırada Mustafa Kemal’in başbakanı olarak görev yapan İsmet’e “Halife-İmam’ın belirsiz konumunu” kınayan bir rica mektubu gönderdi. Mektubun yazarlarına göre “İslam’ın dinî ve ahlaki dayanışmasını” korumak için halifenin konumu güvence altına alınmalıydı.¹⁰ İstanbul basınındaki bazı kesimler de bu düşünceyi paylaşıyordu. Bir başyazar, “Hanedanı Osmanide

¹⁰ M. Naeem Qureshi, *Pan-Islam in British Indian Politics: A Study of the Khilafat Movement, 1918–1924* (Leiden: Brill, 1999), s. 368.

kabul edilmiş ve binaenaleyh ve ilelebet Türkiye’de kalması tahtı temine girmiş hilâfeti elden kaçırmak tehlikesini icat etmek, akıl ve hamiyet ile hissi milliyet ile zerre kadar kabili telif” olmadığını öne sürüyordu.¹¹

Güney Asya’nın tanınmış İslamcılarının hilafet tartışması-na müdahil olması, TBMM’deki hilafet karşıtı güçlerin görüş birliğini zayıflatmak yerine güçlendirmeye hizmet etti. Halk Fırkası’nın bazı üst düzey üyelerinin gözünde mektup, dindar Müslümanların samimi bir çabasını değil, Türk egemenliğini baltalamaya yönelik bir İngiliz komplosunu temsil ediyordu. Cumhuriyetin kuruluşundan önceki tartışmaların aksine, M. Kemal 1924 kışında bu konuyla ilgili tartışmalarda çok daha sessiz bir tutum takındı. TBMM’de hilafetin statüsüne ilişkin resmî tartışmalar, Şubat ayında hükümet yanlısı bir gazetede hilafet makamının cumhuriyetin demokratik düzeniyle uzlaşamayacak bir kurum olduğunu ilan eden bir başyazının yayımlanmasının hemen ardından başladı. Bir milletvekili, İslam hukuku ve fıkhnın halifeye ihtiyaç duyulmasını gerektirmediğini ve tarihsel olarak bu makamı dünyevi işlerle meşgul siyasi liderlerin kendi kişisel ayrıcalıkları ve meşruiyetleri için oluşturduklarını ve sürdürdüklerini öne sürdü. İsmet konuşmak için söz aldığı anda, tartışmanın dogmatik ve dinî yönlerini bir kenara bıraktı. İnönü Savaşı’nın kahramanına göre hilafet tartışması, cumhuriyet hükümeti ile eski rejim arasındaki farkın altını çizmek için başka bir fırsat sağlamıştı. Meclise, padişahın/halifenin, İTC’nin Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya’nın yanında yer alma yönündeki büyük kayıplara yol açan kararını desteklediğini ve bunun da Türk milletini “dünya savaşının dehşetine” sürüklediğini hatırlattı.¹² VI. Mehmet’in halife olarak Mustafa Kemal’i ve Kuvayı Milliye’yi isyancı olarak mahkum eden fetvayı desteklemiş olması nedeniyle halifelüğün devamının Ankara’nın

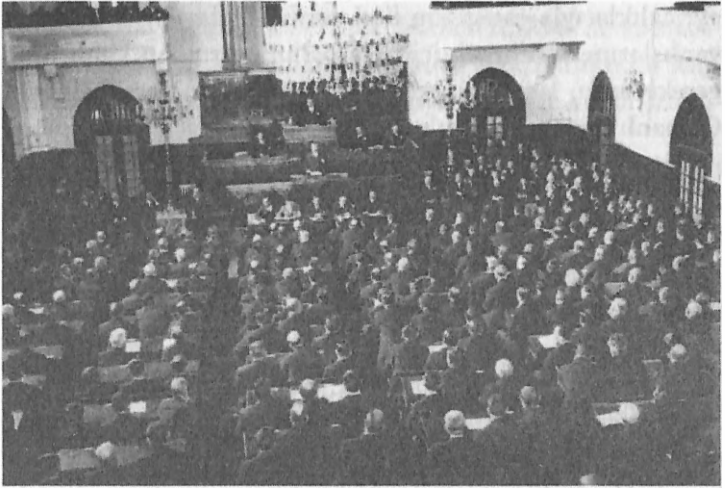
¹¹ Atatürk, *Nutuk-Söylev*, s. 661.

¹² *Age.*, 671.

ayrıcalıklarıyla çatıştığını ileri sürdü. Dolayısıyla geçmişin yanlışlarını düzeltmek için bu kurumu ortadan kaldırmak gerekiyordu. İsmet'in geçmişe dair hatırlatmaları, halifenin Osmanlı İmparatorluğu'nu sona erdiren savaşlardaki rolüne ilişkin gerçeklerle çelişiyordu. İsmet de dâhil olmak üzere İTC'nin önde gelen üyeleri, padişahın/halifenin Birinci Dünya Savaşı'na katılma kararını dinî gerekçelerle meşrulaştırmasını desteklemişlerdi. Daha da önemlisi, İsmet ve milliyetçi arkadaşları bağımsızlık mücadeleleri sırasında padişaha/halifeye karşı hiçbir zaman kötü niyet ya da antipati beslememişlerdi. Tam tersine, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti içindeki pek çok kişiye göre devletin gelecekteki egemenliği, hilafetin savaş sonrası devletin ayrılmaz bir parçası olarak yeniden kurulmasına bağlıydı. Fakat meclisteki hilafet tartışmaları sırasında bu çelişkilerden bahsedilmedi.

TBMM'deki tartışmaların sonunda, Mart 1924'ün ilk haftasında hilafet kaldırılmasını ve Osmanlı hanedanından geri kalan mensuplarının sınır dışı edilmesini öngören bir kanun kabul edildi. Aynı yasama oturumu sırasında meclis üyeleri, din görevlilerinin cumhuriyet siyasetinde oynayacakları rolle ilgili olarak daha da sert birkaç kanun tasarısı daha sundular. Bu ek kanunlar, resmî dinî okul sisteminin lağvedilmesini ve Ankara'dan yönetilen tek, birleşik bir eğitim sisteminin oluşturulmasını zorunlu kılıyordu. Ayrıca şeyhülislamlık makamı kaldırılırken, dinî vakıfları ve diğer din işlerini idare eden Osmanlı kurumları da kapatılıyordu. Bu imparatorluk kurumlarının yerine, TBMM daha sonra anayasada belirtileceği üzere, "İslam dininin inançları, ibadetleri ve ahlakıyla ilgili işleri yürütecek, halkı dinleri konusunda aydınlatacak ve kutsal ibadet yerlerini idare edecek" Diyanet İşleri Bakanlığı'nı kurdu.¹³ Meclis bir ay sonra bu kanunları, hukuk davalarını İslami içtihatlarla göre karara bağlayan Osmanlı dinî mahkeme sistemini yasaklayan bir kanunun kabul edilmesiyle daha da güçlendirdi.

¹³ <http://www.diyanet.gov.tr/english/tanitim.asp?id=13>.

Görsel 12: Radikal Değişim İçin Bir Araç.
Bağımsızlıktan kısa bir süre sonra Türkiye Büyük Millet
Meclisi'nin tam katılımlı bir oturumu.

Mustafa Kemal, Abdülmecid ve ailesi eski başkentten ayrılana kadar hilafet ve İslam'ın Türk toplumundaki rolü konusunda açıkça konuşmadı. Bir yabancı muhabire hilafetin “geçmişte kaldığını” ve çağdaş zamanlarda yeri olmadığını açıkladı.¹⁴ Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı olarak kendisinin halife unvanını üstlenmesi gerektiği yönünde yurt dışından gelen çağrılar kesin bir şekilde reddetti. Mustafa Kemal'in 1927'deki bakış açısı şöyleydi: “ehli İslam'ı bir halife heyulâsile hâlâ işgal ve iğfal gayretinde bulunanlar bilhassa Türkiye'nin düşmanlarıdır.”¹⁵

Mustafa Kemal'in eski Osmanlı dinî kurum ve makamlarının tasfiyesine ilişkin görüşleri ise ayrı bir mantık silsilesine dayanıyordu. Cumhuriyet öncesi döneme ait çeşitli kişisel yazıları ve ifadeleri, uzun süredir güçlü din karşıtı eğilimler

¹⁴ Borak ve Kocatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s. 107.

¹⁵ *Age.*, s. 678.

taşıdığını gösterir. Yazılarında İslam hocalarını ve âlimlerini Osmanlı topraklarında cehaletin ve gericiliğin yayıcıları olarak defalarca suçlamıştır. Ona göre devleti kurtarmak ve egemenliğini korumak için, İslami kurallardan arınmış ya da nispeten münhasır bir eğitim ve felsefe çerçevesinin geliştirilmesi şarttı. Din adamlarını yargıdan dışlayan Mustafa Kemal, devleti gelecekteki yasal reformları dinî dogmalarla uzlaştırma ihtiyacından kurtardı. Görünüşte, Türk hukuk ve eğitim sisteminin sekülerleştirilmesi ve millileştirilmesi, Avrupa’da ve genel olarak “medeni dünyanın” geri kalanında görülen reformcu eğilimlere karşılık geliyordu.

Mustafa Kemal, İslam’ın Türk kimliğinin özünde yer aldığını asla inkâr etmedi. Türkiye anayasasının 1924’teki ilk taslağına göre Büyük Millet Meclisi İslam’ın Türk devletinin resmî dini olduğunu kesin biçimde belirtiyordu (bu hüküm 1937’ye kadar anayasada yer almıştır). İslam’ı Cumhuriyet vatandaşlarını kültürel, ahlaki ve tarihsel olarak birbirine bağlayan bir güç olarak kabul ederek, TBMM’deki Mustafa Kemal destekçileri din âlimlerini ve vaizleri Türkiye Cumhuriyeti’ni inşa etme ve sürdürme girişimine dâhil etmeye çalıştı. Ankara’nın yeni Diyanet İşleri Bakanlığı, ülkenin Müslüman din adamlarını resmen devlet memurlarına dönüştürdü ve böylece vaazları ve dinî eğitimleri resmî gözetim altına aldı. Hükümetin İslami ifade tarzını ve faaliyetleri sahiplenmesinin, devlet yetkililerinin Türk halkının tutkularını ve sadakatini takip etmelerine ve daha fazla dizginlemelerine ve uzun vadede Türk halkını daha modern ve medeni davranış ve inanç biçimlerine yönlendirmelerine olanak sağlayacağı umuluyordu.

Ankara’daki pek çok siyasetçi, hükümetin İslam’ın Türk toplumundaki yerini laikleştirme ve reformlar yapma planlarına yakınlık duyarken, meclis içindeki ve dışındaki bazı muhalifler halifelüğün kaldırılmasını Mustafa Kemal yönetiminde bir diktatörlüğün kurulacağına işaret eden bir başka sinyal olarak yorumladı. Mustafa Kemal, kendi partisinin yanı sıra basının bazı kesimlerinin Türk hükümetini götürdüğü

yönden korktuğunu en azından kabul ediyordu. 1927'deki konuşması sırasında Gazi, Türkiye'deki yeni cumhuriyetçi hükümet ile dünyanın başka yerlerinde ortaya çıkan otoriter cumhuriyetler arasında ince karşılaştırmalar yapan dönemin başyazılarına dikkat çekti. Özellikle ABD'deki cumhuriyet yönetimi ile Türkiye'deki cumhuriyetçilik arasında paralellik kuran bir başyazıyı örnek verdi. Yazıda, Amerika kıtasında cumhuriyetçilik ile mutlakiyetçilik arasında çok az fark olduğu uyarısında bulunuyordu. Bu ülkelerde genellikle "zorla Cumhurbaşkanı olan" askerî liderler "soy yoluyla hükümdar olan kişilerini yerini" alma eğilimindeydiler.¹⁶ Mustafa Kemal bu tür eleştirileri yanlış yönlendirilmiş olarak değerlendirdi. Uzun Nutuk konuşmasının sonlarına doğru açıklayacağı gibi, 1924 yazından itibaren bu tür muhalefet görüşlerinin devletin gerçek düşmanlarının ortaya çıkmasına yardımcı olduğunu düşünmeye başlamıştı. 1927 yılında yapılan bu suçlama, erken Cumhuriyet döneminin ilk ve tek gerçek muhalefet partisinin 1924'teki oluşumuna odaklanıyordu.

Türkiye'de ikinci bir siyasi partinin kurulması, mütareke sonrası dönemin ilk günlerinden beri eski İTC yetkilileri arasında yoğun bir tartışma konusuydu. Bazıları 1923 yaz seçimlerinden önce İTC'yi yeniden kurmayı düşünmüştü (bazı kaynaklara göre Mustafa Kemal bu tartışmaları biliyor ve onaylıyordu). Ertesi yaz, iktidardaki Halk Fırkası'nın otoriter eğilimlerine açıkça karşı çıkan tamamen yeni bir partinin kurulması için planlar yapılmaya başlandı. Kasım 1924'te, daha önce önde gelen bir dizi milliyetçi yetkili ve subay hükümetteki görevlerinden istifa ederek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı (TCF) kurdu. Her biri Mustafa Kemal'in eski yakın yoldaşı ve subayı olan Rauf Orbay, Kazım Karabekir, Refet Bele ve Ali Fuat Cebesoy kamuoyu önünde bu partiye katıldılar. Daha sonra 1927'de açıkladığı gibi, Mustafa Kemal bu muhalif isimlerin bir araya gelmelerini bekliyordu. Bu

¹⁶ Macfie, s. 159.

güçlerin bir araya gelmesinin, kendisini devirmeyi amaçlayan bir komplonun oluşumunu temsil ettiğinden şüpheleniyordu. Ekim 1923'te Türk Ordusu'nda görev yapan tüm seçilmiş milletvekillerinin Büyük Millet Meclisi'ndeki görevlerinden istifa etmelerini isteme nedeni tam da buydu. Bu hamlesiyle, mecliste kendisine karşı komplo kuran muhalifler, (ordudan ayrılarak) sivil hayatta kalmak ya da ülkenin ordusunda subay olarak sadakatle hizmet etmek arasında bir seçim yapmaya zorlanacaktı.

Mustafa Kemal'in TBMM dehlizlerinde hissettiği kişisel endişeler, kendi evinde giderek sorunlu hâle gelen özel hayatına da yansıyor. Kamuoyu önündeki samimiyet gösterilerine rağmen, Mustafa Kemal ve Latife arasındaki ilişki evliliklerinin ilk yılında bozuldu. Gazi'nin çağdaşlarından birçoğu Latife'yi, kocasının sosyal ilişkilerini yönetmeye ve denetlemeye çalışan zorba bir kişi olarak tanımlar. Uzun yıllardan beri sabahın erken saatlerine kadar eğlenmekten ve sosyalleşmekten hoşlanan Mustafa Kemal, eşinin uyarıları karşısında öfkeye kapılıyordu. Aşırı derecede içtiği içkiye olan düşkünlüğünün, ikili arasında sık sık anlaşmazlık konusu olduğu iddia ediliyordu. Mustafa Kemal'in eski sevgilisi Fikriye'nin 1924 yazında Ankara'ya gelmesiyle evlilikleri daha da gerildi. Mustafa Kemal'in evlendiğini öğrendikten sonra, Fikriye Avrupa'daki tüberküloz tedavisini yarıda kesmişti. Başkenti ziyaret etmesini engelleme çabalarına rağmen Haziran ayında Ankara'ya cumhurbaşkanının köşküne habersizce geldi. Görevliler evin kapısında yolunu keserek onu arabayla gitmeye zorladılar. Araba uzaklaşırken Fikriye bir silah çıkardı ve kendini vurdu. Ne Mustafa Kemal ne de Latife, Fikriye'nin intiharı hakkında resmî bir açıklama yaptı. Bununla birlikte, daha sonra ortaya çıkacağı üzere, eski sevgilisinin ölümü Mustafa Kemal'in evliliğinin sona ermesini hızlandırdı.

Türkiye 1925 kışına girerken, Ankara dışındaki gelişmeler Mustafa Kemal'in endişelerini ve gerilimlerini daha da artırdı.

Halifelğin kaldırılmasının yanı sıra İslami kurumlara yeni kısıtlamalar ve yasaklar getirilmesi, ülkenin taşra topluluklarının gözünden kaçmamıştı. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde meydana gelen bir avuç halk ayaklanması, başkent tarafından dayatılan radikal reformlara karşı halkın ilk hoşnutsuzluğuna bir dereceye kadar işaret ediyordu. Ankara'daki devrim niteliğindeki değişikliklere karşı duyulan hoşnutsuzluğun daha derin kaynakları, Doğu Anadolu'da daha şiddetli halk gösterilerine yol açtı. Uzak bir vilayet olan Hakkari'de 1924 sonbaharında Türk askerî birlikleri ile bölgenin Nasturi nüfusundan gelen isyancılar arasında çatışmalar çıktı ve bu küçük doğu Hristiyan topluluğunu hedef alan bir toplu sürgün dalgasıyla sonuçlandı. Şubat 1925'te isyancıların Diyarbakır yakınlarındaki bir köyün dışında yerel jandarma birlikleriyle çatışmaya girmesiyle daha büyük bir isyan patlak verdi. İsyancıların lideri Palu'lu Sait, yerel bir Nakşibendi tarikatının Kürt şeyhiydi. Şeyh Sait, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki tüm Müslümanları ayaklanmaya ve hükümetin dinsiz idarecilerini devirmeye çağırdı. Takipçileri isyanın ilk ayında Diyarbakır çevresinde hızla bazı toprakları ele geçirdi ve en sonunda şehri kuşattı. İsyanın patlak vermesi ve hızla başarılar elde etmesi, Mustafa Kemal'in hükümetini tamamen gafil avladı. TBMM büyük bir mali külfete katlanarak, Diyarbakır üzerine yürümek ve Şeyh Sait'in isyancılarını bastırmak üzere büyük bir kuvvetin seferber edilmesine izin verdi. Çatışmalar Nisan ayında Şeyh Sait'in yakalanmasıyla yatıştı.

Şeyh Sait İsyanı'na yol açan etmenler, Türkiye'nin güneydoğusun bazı bölgelerinde yaşayan Kürtlerin erken cumhuriyet dönemine karşı ne derece endişe ve öfke beslediğini gösterir. Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal, Kürtlerin çıkarlarını tanıdığını ve milliyetçi davaya destek verdiğini yüksek sesle dile getirmişti. Kürtlerin ve Türklerin İslam'a ve Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarının onları silah arkadaşı ve vatandaş olarak birbirlerine bağladığını defalarca ilan etti. Kurtuluş Savaşı'ndan hemen sonra, "çok sınırlı bölgelerde"

yoğun Kürt nüfusunun olduğunu ve Kürtçe konuşan bazı ilçelerin “anayasaya uygun biçimde” kendilerini özerk bir şekilde yönetmelerine izin vermenin gerekli olabileceğini kabul etti.¹⁷ Fakat TBMM 1924’te cumhuriyetin anayasasına son şeklini vermek üzere toplandığında, meclis üyeleri Türkiye’nin herhangi bir bölgesinde özerkliğin uygulanmasını reddetti. Mustafa Kemal’in savaş sırasında Kürt destekçilerine verdiği sözleri tutmamasına Kürt ileri gelenlerinin öfkesini, Meclis’in hilafeti kaldırmaya ve özerk dinî okulları ve vakıfları yasaklamaya yönelik ortak kararı ise halkın öfkesini artırdı. Şeyh Said’in köylü takipçilerini ayaklanmaya teşvik eden öfke de benzer şekilde yeni vergiler konmasının ve yeni yerel yetkililerin bölge dışından atanmasının ürünüydü. İsyan, bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasını isteyen aydınların ve eski Osmanlı subaylarının desteğini almışsa da, Şeyh Said İsyanı üzerine yapılan son çalışmalar, isyancıların çoğunu silahlanmaya daha çok taşraya özgü kaygıların zorladığını gösterir.

Ne Mustafa Kemal ne de TBMM isyanı sınırlı ya da münferit bir hadise olarak yorumladı. Bu kişilere göre Dersim ve Hakkari’nin doğu bölgelerinde de “gerici” ayaklanmalar başlamıştı ve bu eylemler Ankara’nın otoritesini reddetmekle kalmayıp, aynı zamanda dış müdahalenin de işaretlerini taşıyordu (zira İngiliz ajanlarının Irak sınırına yakın bölgelerde isyanı kışkırttığından şüpheleniliyordu). Mustafa Kemal’in talimatıyla hükümet, TBMM’ye hemen sunulan ve kendisine olağanüstü yetkiler veren bir kanun tasarısı hazırladı. Mart 1925’te çıkarılan Tahrir-i Sükûn Kanunu, hükümete yıkıcı sayılan tüm yayınları ve örgütleri yasaklama yetkisi veriyordu. TBMM ayrıca isyanları kışkırttığından şüphelenilen kişileri yargılamakla görevli iki ayrı “İstiklal Mahkemesi”nin kurulmasını da onayladı. Şeyh Said, Diyarbakır’daki İstiklal Mahkemesi’nde vatana ihanetten suçlu bulundu ve Haziran 1925’te kamuoyuna açık biçimde idam edildi.

¹⁷ Mango, “Atatürk and Kurds,” s. 15.

Şeyh Sait'in eski destekçilerinden birinin verdiği ifade, 1925 yazındaki isyana yeni bir yön kattı. Önde gelen bir Kürt milliyetçisinin akrabası ve ayaklanmanın başlıca örgütleyicilerinden olan tanık, isyancıların Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın eninde sonunda bağımsız bir Kürdistan kurulmasını destekleyeceğini umduklarını öne sürdü. Mustafa Kemal ve TBMM'deki müttefikleri bu ifadeyi hükümeti devirmeye yönelik bir komplonun kanıtı olarak değerlendirdiler. 3 Haziran'da hükümet, partinin kişisel dinî inançlara destekten açıkça bahseden tüzüğünün ayaklanmayı kışkırtan İslami gericiileri cesaretlendirdiğini belirterek TCF'yi resmen yasakladı. Mustafa Kemal 1927 yılında, TCF'nin isyanla ilişkisi hakkında şöyle bir görüş bildirdi: "Terakkiperver ve cumhuriyet kelimelerini kullanarak, bize ve münevveranı millete karşı din bayrağını gizlemek tedbirinde bulunanlar [TCF], memlekette umumî irtica ve isyan yapmak için, dâhil ve hariçte, tertipler ve teşvikler yapmakla meşgul olanların mevcudiyetinden bihaber farzolunabilirler mi?"¹⁸

Şeyh Sait'in idamı ve TCF'nin kapatılmasını takip eden 12 ay içinde Mustafa Kemal, dinî ve etnik görüşlerin diğer gerici biçimlerini dizginleme çabalarını yoğunlaştırdı. İstiklal Mahkemesi, Şeyh Sait'in bağlı olduğu Nakşibendi tarikatının Kürt isyanının örgütlenmesinde oynadığı rolü gerekçe göstererek, Doğu Anadolu'daki tasavvufi tekkelerin kapatılmasını emretti. TBMM Kasım 1925'te mahkemenin kararını onayladı ve ayrıca tüm İslami tarikatlarının ve türbelerin kapatılmasını ya da kaldırılmasını talep etti. Bu kanunu onaylamasından günler önce, TBMM ayrıca muhafazakâr ya da dindar Müslümanların en çok tercih ettiği geleneksel baş giysileri olan sarık ve fes giyilmesini yasaklayan bir kanun daha çıkardı. Osmanlı kültürüne ve geçmişine ait bu sembollerin yerine, Mustafa Kemal Türk erkeklerini daha "medeni" ya da "modern" olan şapkeyi benimsemeye teşvik etti. Kemal'in daha

¹⁸ Atatürk, *Nutuk-Söylev*, s. 711.

sonra Nutuk konuşmasında açıkladığı üzere, bu kanunun yürürlüğe girmesi cumhuriyetin geleceği üzerinde doğrudan etkiler doğurmuştu:

Efendiler, milletimizin başında, cehil, gaflet ve taassubun ve terakki ve temeddün düşmanlığının, alâmeti farikası gibi telâkki olunan fesi atarak onun yerine bütün medenî âlemce serpuş olarak kullanılan şapkayı giymek ve bu suretle, Türk milletinin, medenî hey'atı içtimaiyeden, zihniyet itibarile de, hiçbir farkı olmadığını göstermek bir lâzime idi.¹⁹

İslami kültürün diğer geleneksel ifadeleri de, 1925 ve 1926 sonbaharı arasında hükümet reformlarının ve müdahalesinin radarına girdi. Muhammed'in 622'de Medine'ye hicretini başlangıç yılı olarak kabul eden Hicri takvim yerine Gregoryen takvimi getirildi. Şubat ve Mart 1926 tarihleri arasında Meclis, İsviçre ve İtalyan hukukuna dayanan bir dizi yeni medeni ve ceza hukuku kanununu kabul etti. Osmanlı mahkeme sistemi artık geçerli olmadığından, bu yeni hukuki çerçeve miras, evlilik ve boşanma gibi kişisel konuları kapsayan geleneksel İslami içtihatların ortadan kaldırılmasını tamamlayan somut bir sistem sağladı. Yeni kanunlar özellikle hükümetin kadın haklarını tanımasında dramatik bir değişimi temsil ediyordu. Kadınlara oy kullanma hakkı hâlen verilmese de, 1926 reformları kadınların çalışmasını ve seyahat etmesini yasaklayan yasal engelleri ortadan kaldırdı ve onlara evlenme, kocalarından boşanma ve ölen aile mensuplarının mirasından pay alma konusunda daha fazla hak tanıdı.

Geleneksel İslami uygulamaların ve teamüllerin çeşitli biçimlerine karşı girişilen bu saldırı, Mustafa Kemal'in Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı olarak geçirdiği ilk yılları tanımlayan iki temel yönü bünyesinde barındırıyordu. Bu değişiklikler bir yönüyle, Osmanlı yönetiminin ve kültürünün unsurlarını geçersiz kılma çabasının devamını temsil ediyordu. Devletin hukuk kurallarında ve genel olarak Anadolu

¹⁹ Age., s. 713-714.

toplumunda bulunan dinî kuralları reddetmesi, hiç şüphesiz Mustafa Kemal'in kendi güçlü sekülerizm yanlılığını ve tercihlerini yansıtıyordu. Bu doğrultuda, Türkiye'nin yeni ve gelişmekte olan sivil kültürünün, daha geniş küresel eğilimlerle uyumlu olduğunu ilerleyen yıllarda defalarca yeniden iddia edecekti. Ona göre modern ve medeni bir toplumun oluşturulması ve ulusu lekeleyen cehaletle ve dinî dogmalarla mücadele etmek için girişken adımlar atılması gerekiyordu. Yine de savaş sonrası dönem bağlamında, Ankara'nın filizlenmekte olan kültür devrimi, cumhuriyetin yerini aldığı imparatorluğun siyasi kalıntılarını gayrimeşru hâle getirmek ve ortadan kaldırmak için uzun süreden beri sürdürülen bir seferberliği temsil ediyordu. Mustafa Kemal ve etrafındakiler, dinî isimlerin gücünü ve bu kişilerin savunduğu İslam kültürünü, Kurtuluş Savaşı sırasında kendisine saldıran saltanat ve imparatorlukla bir tutuyordu. Belli bir dereceye kadar, yeni hukuki düzenlemelerin kabulü ve erkeklerin giydiği başlıklara getirilen yasaklar, Mustafa Kemal'in 1920 sonrasında Ankara hükümetini, siyasi ve sivil liderliğin farklı ve meşru bir kaynağı olarak tanımlama çabalarının bir uzantısını temsil ediyordu.

Öte yandan, Şeyh Sait İsyanı'nın ardından gerçekleştirilen kapsamlı reformlar, Mustafa Kemal'in hükümeti için daha öncelikli ve temel sonuçlar da barındırıyordu. TCF'nin kurulmasına eklenen bu isyan, Mustafa Kemal'in elinde tuttuğu iktidarın görece hassasiyetini ortaya koydu. Gazi'nin TBMM'deki müttefiklerinin TCF'nin ortaya çıkmasından ne ölçüde korktukları, iktidar partisinin (muhalafetin devletin cumhuriyetçi çıkarlarını temsil etme yetkisi olduğunu iddia etmemesi için) adını resmen Cumhuriyet Halk Fırkası olarak değiştirme kararında kendini göstermiştir. Şeyh Sait'in idamı ve Kürt ayrılıkçıların Mustafa Kemal'in muhaliflerini desteklediği yönündeki iddialar, hükümete her türlü siyasi muhalafet odağına karşı saldırıya geçme fırsatı sundu. Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) üstün olduğunu ve iktidarı elinde tuttuğunu iddia etmek, sonuçta TCF'yi ezmekten ya da bir avuç isyancıyı

idam etmekten daha fazlasını gerektiriyordu. Bu dönemde gerçekleştirilen reformlar, halk isyanlarını körükleyebilecek grupları ve sembolleri hedef alarak taşra toplumunun özüne darbe vurdu. Yeni davranış kuralları ve medeni kanunlar, Ankara'nın Türkiye Cumhuriyeti'ndeki her bir vatandaşın kendisine sadık olmasını ve hizmet etmesini arzuladığını gösteriyordu. 1925 Şapka Kanunu'na tepki olarak küçük çaplı da olsa başka isyan eylemlerinin patlak vermesi, Mustafa Kemal ve başkentteki diğer isimler için, hükümetin Takrir-i Sükûn Kanunu'nun propagandasını sürdürmesini sağladı. Bu kişilere göre otoriter yönetim toplumsal ya da siyasi reformdan ayrılamazdı ve her ikisi de güçlü, egemen ve bağımsız bir devletin sürdürülmesine hizmet ediyordu.

Taşradaki gerilimler ve başkentteki siyasi çatışmalar, cumhurbaşkanlığı görevindeki ilk yıllarında Mustafa Kemal'in sağlığına zarar verdi. Hilafetin statüsüne ilişkin hükümet müzakerelerinin ortasında şiddetli göğüs ağrıları çekti. Hemen yanında biten doktorlar, Mustafa Kemal'in anjin hastası olduğu sonucuna vardılar. Kurtuluş Savaşı sırasında bir kalp krizi geçirmiş olmasına rağmen, Mustafa Kemal Kasım 1924'teki hastalığına dek sigara ve içki içmeye devam etti. Ayrıca bu dönem boyunca sık sık seyahat yapmayı da sürdürdü. Gazi, 1924 ve 1926 yılları arasında Anadolu kırsalında birçok uzun tura çıktı, yeni açılan okulları ziyaret etti ve tezahürat yapan destekçilerinden oluşan kalabalıklar önünde halka uzun konuşmalar yaptı.

Mustafa Kemal, Ağustos 1925'teki seyahatlerinden birinde Latife'yle evliliğini resmen sona erdirdi. Çifti yakından tanıyanlara göre kısa süren birliktelikleri sırasında, Şeyh Sait İsyanı'na giden sıkıntılı aylar boyunca birbirlerinden gidecek uzaklaşmışlardı. Latife, kocasının hem evdeyken hem de taşrada gezerken gece geç saatlere kadar süren eğlencelerinden ve sosyal faaliyetlerinden duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirmeye devam etmişti. Mustafa Kemal de aynı şekilde karısını özel hayatına ve arkadaş seçimlerine karıştığı için

uyarmıştı. İronik biçimde, boşanmaları hükümetin ülkenin evlilik yasalarını değiştirme kararından aylar önce gerçekleşti. Mustafa, İslami teamüllere göre erkeklere tanınan bir hakka dayanarak resmî ayrılıklarını karısına posta yoluyla bildirdi. Bu konuda çok az seçeneği olan Latife, iddiaya göre ilişkiyi kurtarmaya çalıştı, fakat kocasıyla görüşmesi reddedildi. Sonraki yıllarda İstanbul'da sakin bir hayat süren Latife, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusuyla başarısız evliliği hakkında kamuoyu önünde yorum yapmayı reddetti (Bugüne kadar akrabaları, Latife'nin bu döneme ait kişisel belgelerini yayımlanması çağrılarını kulak asmamışlardır).

Mustafa Kemal'in boşanmasının özel hayatındaki yansımaları, 1926 yılı boyunca onu siyasi görevlerinden alıkoymamış ya da dikkatini dağıtmamış gibi görünüyordu. O yılın bahar ve yaz ayları arasında İç ve Batı Anadolu'yu gezmeye devam etti. Haziran ayı ortalarında, haftanın ilerleyen günlerinde İzmir'e geçmeden önce geceyi geçirmek niyetiyle kuzeybatıdaki Balıkesir'e geldi. 15 Haziran'ın akşam geç saatlerde İzmir Valisi'nin huzuruna cumhurbaşkanıyla ilgili çok önemli haberler getiren bir adam çıktı. Şevki adında Girit göçmeni olan bu kişi, valiye Gazi'ye karşı bir komplodan haberdar olduğunu söyledi. Yerel yetkililer adamın suçlamalarına dört kişiyi tutuklayarak yanıt verdi. Tutuklananlardan biri, Türkiye'nin kuzeydoğu kıyısında bulunan bir ilçeden seçilen eski bir milletvekili olan Ziya Hurşit'ti. Ziya Hurşit, yakalandığında Mustafa Kemal'i öldürmek için kullanılacak bombalar ürettiğini itiraf etti.

İzmir Suikastı olarak bilinen olayın resmen ifşa edilmesini izleyen günlerde siyasi bir fırtına koptu. Şeyh Sait İsyanı'nı soruşturmak ve yargılamak için kurulanlara benzer bir İstiklal Mahkemesi kısa süre içinde İzmir'de kuruldu. Ziya Hurşit gözetiminde sorgulanırken, suikastın bir yıl önceden planlandığını ve komplocuların çoğunun eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri olduğunu iddia etti. Birkaç gün içinde devlet yetkilileri, Mustafa Kemal'in eski siyasi muhaliflerini hedef

alan bir soruşturma başlattı. İzmir Suikastı'na karıştıkları şüphesiyle aranan ilk şüpheliler listesinde ülkenin önde gelen birçok vatandaşının ismi yer alıyordu: Rauf Orbay, Kazım Karabekir, Refet, Ali Fuat ve diğerleri. Ziya Hurşit ve İzmir'de yakalanan arkadaşları, 18 Haziran'da yargılamalara başlayan İzmir İstiklal Mahkemesi'nde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Mustafa Kemal'in öldürülmesini destekleyip desteklemediği ya da bundan çıkar sağlamaya çalışıp çalışmadığı sorusunda birbirleriyle çeliştiler. Savcılar, bu çelişkilere rağmen, parti yönetiminin bir bütün olarak cumhurbaşkanına karşı suikast tertiplemediği konusunda ısrar etti. Davanın savcısı Necip Ali'ye göre amaç, Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren ülkenin yaşadığı sıkıntıların kaynağı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yeniden kurmaktır. Temmuz ayı ortasında mahkemenin hâkimi, anayasayı ve Büyük Millet Meclisi'ni ortadan kaldırmayı tertiplemekle suçlanan 15 kişi hakkında idam kararı verdi. 15 kişinin tamamı o akşam idam edildi. Dava sonucunda idam edilerek öldürülenler arasında Ziya Hurşit, suikastçı arkadaşları ve İTC iktidarında İstanbul valiliği ve nazırlık yapan İsmail Canbulat gibi Birinci Dünya Savaşı döneminin önde gelen isimleri de vardı. Karakol Cemiyeti'nin kurucularından Kara Kemal gıyabında idama mahkum edildi ve Temmuz ayı sonunda polis tarafından yerinin tespit edilmesinin ardından intihar etti.

İzmir İstiklal Mahkemesi tarafından suçlanan diğer önemli isimler, mahkemenin Temmuz ayında kapatılmasının ardından serbest bırakıldı. İzmir yargılamalarının halkın düşünceleri ve ordunun sadakati üzerindeki etkisinden endişe duyan Mustafa Kemal, mahkeme üyelerinin Kazım Karabekir, Ali Fuat ve Refet'e yöneltilen suçlamaları düşürmeye ikna edilmesinde etkili oldu. Fakat Rauf Orbay o kadar şanslı değildi. Mahkeme onu ve diğer bazı önde gelen TCF üyelerini İzmir Suikastı'na doğrudan karışmaktan suçsuz bulmuşsa da, Ağustos ayında Ankara'da yeni bir İstiklal Mahkemesi kuruldu ve cumhurbaşkanının hayatına kastedilmesinden siyasi çıkar sağlayan

Görsel 13: Gazi'nin Suikastçıları.

Yusuf ve İsmail isimlerindeki iki sanık, meşhur “İzmir Suikastı” olayında tutuklandıktan kısa bir süre sonra mahkemeye çıkarıldığı sırada.

herkes yargılandı. Toplam üç hafta süren Ankara mahkemesi, Kurtuluş Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında siyasi olarak aktif olan eski İTC yetkililerini bir dizi sorgudan geçirdi. Savcılık tarafından alınan ifadeler, Birinci Dünya Savaşı sırasında İTC yüksek komutanlığının beceriksizliği ve Mustafa Kemal'in siyasi muhaliflerinin (özellikle de Enver Paşa'yı destekleyenlerin) ikiyüzlü faaliyetleri üzerine bir ders niteliğindeydi. Mahkemeye sunulan tek tük ifadeler, yargılanan kilit isimlerin İttihatçılığı yeniden diriltmekle suçlandıklarını gösteriyordu. 26 Ekim'de mahkeme dört kişiyi idama mahkum etti. İzmir yargılamaları başlamadan önce Avrupa'ya sürgüne giden Rauf Orbay, Gazi'nin öldürülmesini teşvik etmekten suçlu bulundu ve 10 yıl hapis cezasına çarptırıldı.

Mustafa Kemal Ekim 1927'de Cumhuriyet Halk Partisi'nin ikinci kongresinde kürsüye çıktığında, İzmir ve Ankara yargılamalarının sonuçları hararetli ve hassas tartışmalar yaratmaya

devam ediyordu. Otuz altı saat süren Nutuk konuşmasının sonunda Mustafa Kemal, bu mahkemelerin kurulmasından ve cumhuriyetin kuruluşuyla ilişkili pek çok seçkin ismin mahkum edilmesinden önceki siyasi olaylar hakkında kesin ifadeler barındıran ve bağışlayıcı olmaktan uzak yorumlarda bulundu. Sıkıyönetimin uygulanması ve TBMM'nin geniş yetkiler elde etmesiyle, hükümetin giriştiği faaliyetler, devleti kargaşadan kurtarmış ve Cumhuriyetçi Terakkiperver Fırka adını taşıyan zararlı örgüte son vermişti: Cumhuriyet mahkemelerinin kahhar pençesi, bu defa da cumhuriyeti, suikastçıların elinden kurtarmaya muvaffak oldu.”²⁰ Mustafa Kemal ayrıca devletin güvenliği ve egemenliği yeniden tesis edildiğinde, Takrir-i Sükûn Kanunu ile hükümete verilen tüm yetkilerin iptal edileceğini de açıkladı. Cumhurbaşkanı olarak kendisine verilen yetkilerin bu kriz sırasında kendisini bir diktatöre ya da despota dönüştürmediğini zaman gösterecekti.

1927'deki Nutuk konuşmasını bitirmesiyle, Mustafa Kemal artık Ankara'da eşsiz bir siyasi otoriteye ve nüfuza sahip bir adamdı. Birçok itham, eleştiri, övgü ve beyanat içeren Nutuk konuşması, hayatının bu dönemine kadar elde ettiği gücün kalıcı bir kanıtıdır. CHP'nin ikinci kongresinden önceki bazı demeç ve konuşmaları, Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesinde kendisini nasıl gördüğünü ima etse de, 1927'deki konuşma, Mustafa Kemal'in ülkenin büyük anlatısı içinde nerede durduğuna dair son sözü söylüyordu. Yakın geçmişine dair yaptığı okumaya göre, onun verdiği mücadeleler, geçtiği sınavları ve kazandığı zaferler ülkenin ve vatandaşlarının yaşadıklarıyla bir ve aynıydı. Türkiye'nin doğuşu büyük maddi ve manevi bedellerle gerçekleşmiş ve hem yabancı hem de içerideki düşmanlar ve hainlerle yüzleşmeyi gerektirmiştir. Mustafa Kemal'in Nutuk konuşmasında yaptığı pek çok suçlama, hem sadık düşmanlarını hem de eski silah arkadaşlarını ve yakın arkadaşlarını kapsıyordu. Böylelikle, ulusun acılarının

²⁰ Age., s. 712.

ve çatışmalarının kendi yaşamında da yankılandığını açıkça ortaya koyuyordu. Nutuk konuşmasını tarihin, kendisi ve kurduğu devlet hakkındaki hükmünü çoktan vermiş olduğuna şüphe bırakmayacak şekilde bitirdi. Ulusun bağımsızlığı, kendi deyimiyle “kutsal bir hazineydi” ve bunu “Türk gençliğine bıraktığı bir emanet” olarak görüyordu.²¹

Mustafa Kemal’in yakın tarihte iktidara gelişini ve öne çıkışını 1927’de yeniden kurgulaması doğal olarak ironilerden ya da çelişkilerden arınmış bir hâlde değildir. Konuşmasının son bölümlerinde hararetle suçladığı komplocular, Türk Kurtuluş Savaşı’nın başlangıcında kendisinin siyasi eşitleri ya da üstleri olan kişilerdi. İzmir Suikastı’ndan sorumlu tutulanların ve onları yargılayanların hepsi bir noktada sadık Jön Türklerdi. 1922’den itibaren yaptıklarını anlatırken, partisinin ve hükümetinin otokratik politikalarından korkan ya da bunları eleştirenleri defalarca kötülemiştir. Ulusal seçimlerdeki ve Kurtuluş Savaşı’ndaki zaferler, başkentin içinde ve dışında kendisine karşı çıkanlara rağmen ona ve destekçilerine ülkeyi yönetmek için haklı bir yetki vermişti. Ona göre muhalefet, gericilik faaliyetlerinden ya da daha kötüsünden başka bir şey değildi.

Milli Hareket’in başarıya ulaşmasıyla, gerçekleştirmeyi çok arzuladığı amaçlar ve hırslar, Mustafa Kemal’in Mudanya Mütarekesi’ni takip eden dört yıl boyunca (Nutuk’ta ve başka yerlerde tasvir edildiği üzere) muhakeme tarzını ve davranışlarını anlamak için kritik önemdedir. Kendisi için uzun süredir daha fazla otorite ve siyasi statü arayışında olduğunu kabul etmekle birlikte, Mustafa Kemal’in iktidarı kendi iyiliği için istemediği açıktır. “Devleti kurtarma” ve devletin “medeni milletler ailesinin” bir üyesi olarak temellerini yeniden atma konusundaki yeteneklerine olan sarsılmaz inancını defalarca dile getirmiştir. Fakat devleti kurtarıırken, kendi kuşağındaki

²¹ *Age.*, s. 714.

pek çok Jön Türk subayında bulunan ortak bir inanca ihanet etti: Ona göre siyasi çekişmenin ve gerilemenin tüm kaynaklarıyla yüzleşmek gerekiyordu ve bu çekişmenin kaynakları alt edilmeli ve gerekirse değiştirilmeli ya da ortadan kaldırılmalıydı. Padişah ve halife, hem bireysel hem de kurumsal olarak, Milli Mücadele'nin en karanlık saatlerinde devletin bağımsızlığını açıkça baltalamışlardı. Bu nedenle, çatışma sona erdiğinde, Mustafa Kemal Osmanlı Devleti'yle ilişkili bu ihanetin tüm kalıntılarıyla ortadan kaldırmasını zorunluluk hâline getirdi.

Saltanatın, hilafetin ve imparatorluğun İslami hukuk sisteminin lağvedilmesi iktidarın pekiştirilmesi ve Kemalist devletin egemenliğinin ve rasyonalitesinin sağlanması için birbirini tamamlayan çabaları temsil ediyordu. Gazi ve en sadık destekçileri, cumhuriyetin yabancı ve gerici nüfuz ve otorite kaynaklarının denetiminden kurtarılması gerektiğinin altını defalarca çizdiler. Mustafa Kemal, Yunanistan güçlerine karşı kazandığı zaferden önce Güney Asya, Rusya ve Kuzey Afrika'dan Müslüman devrimci ve aktivistlerin teveccühünü kazanmışsa da, yönetiminin İslam dünyasının arzu ve taleplerine bağlı olmadığı konusunda kararlılığını korudu. Dahası, cumhuriyeti güvence altına almak ve bağımsızlığını korumak için Osmanlı'nın Anadolu toplumunu işgale, şiddete ve aşağılanmaya mahkum eden geleneklerde ve kurumlarda köklü değişiklikler yapılması şarttı. Katı seküler politikaları yürürlüğe koymak, basitçe ilerlemenin sağlanması için toplumdaki bireylerin zevklerini ve değerlerini değiştirmesi meselesi değildi. Mustafa Kemal'e göre İslam, devletin rasyonel ve etkili biçimde hareket etme kabiliyetini aşındıran ya da sınırlayan imparatorluk kültürünün ayrılmaz bir parçası olduğu için kamusal ifade ve temsil biçimlerinden tasfiye edilmeliydi.

Yeni kurulan bir devletin lideri olarak kararlılığının daha ayırıştırıcı bir başka sınavını ise eski müttefikleri ve destekçilerine (bir zamanlar Mustafa Kemal'e kişisel olarak bağlı olan kişiler de dâhil olmak üzere) karşı verdi. Kurtuluş

Savaş'ndan itibaren Mustafa Kemal, zorluklar karşısında inatçı bir iradeye sahip olduğunu gösterdi. Savaş ve işgale rağmen devletin egemenliğini ve itibarını yeniden tesis etmek gibi ulaşılması imkânsız görünen bir hedefe, TBMM'deki ve Anadolu kırsalındaki muhaliflerine rağmen ulaşmıştır. Savaşın sona ermesinden sonra siyasi muhalifleriyle şiddet ve baskıyla başa çıkma kararı, çatışmanın kendisi ve çevresindekiler üzerindeki kanlı etkisini yansıtır. Nutuk konuşmasının son bölümlerinde ifade ettiği üzere, "Bugün vâsıl olduğumuz netice, asırlardan beri çekilen millî musibetlerin intibahı ve bu aziz vatanın, her köşesini sulayan kanların" bedeliydi.²² Dolayısıyla devletin bağımsızlığını ve egemenliğini gelecekte de sürdürmek için benzer bedellerin ödenmesi gerekiyordu. Mustafa Kemal, harcanabilir ya da güvenilmez olarak gördüğü kişilerin (Rauf, Kazım ve Ali Fuat gibi) ve görüşlerin yerine, emirlerini yerine getirmek ve gelecek vizyonunu gerçekleştirmek için güvенеbileceği daha istekli (ve zaman zaman oldukça dalkavuk) hizmetkârlar buldu (İsmet İnönü, bazı karşılıklı gerginlik dönemlerine rağmen, bir dereceye kadar bu tanıma uyuyordu).

Mustafa Kemal'in Latife'yle kısa süren evliliği, bu önemli yıllarda geçirdiği siyasi evrimin hem bedellerini hem de sınırlarını ortaya koymuştur. İlişkilerinin şekillenmesi, karşılıklı biçimde kişiliklerini ve hırslarını tamamlıyordu. Latife, zengin bir tüccar ailesinden gelen kültürlü, bağımsız ve ilerici bir kadın olarak, geçmişte hayalini kurduğu ve aşk yaşadığı birçok kadınla epey bir benzerlik taşıyordu. Ülkenin kurucusu ve en büyük kahramanının gözüne girmek için Latife, başkanın eşi olma rolünü nezaketle ve isteyerek kabul etti. Hem basın hem de kamuoyu onu yeni Türk kadınının ve vatandaşının ideal hâli olarak kabul etti ve bu durum ikisinin de isteklerine uyuyordu. Fakat Mustafa Kemal'in çalışma alışkanlıklarının ve kişisel davranışlarının ilişkilerini zorladığı açıktır. Karısının

²² *Age.*, s. 714.

onun ilgisini çekme ve sosyalleşme ve içki içme alışkanlıklarını dizginleme çabaları, anlatılanlara göre, Mustafa Kemal'in kabul etmek istemediği tavizler vermesini gerektiriyordu. Boşanmaları, her ikisini de tanıyanların bakış açısına göre, Mustafa Kemal'in siyaset alanında sergilediği inatçı, ayrıksı ve bağımsız mizacının doğal bir yansımasıydı. Siyasette alt ettiği ya da ötekileştirdiği pek çok kişi gibi Latife de nihayetinde öylece bir kenara itilmeyi kabul etti ve Gazi'ye olan saygısından dolayı kamuoyunun ilgisinden kendisini sakındı.

Mustafa Kemal 1922-1927 yılları arasında yeni cumhuriyetteki siyasi konumunu istikrarlı biçimde sağlamlaştırdığı gibi, onun nasıl bir devlet adamı olduğu da giderek belli olmaya başladı. Padişahı/halifeyi makamlarından etmesi ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin denetimi altında sağlam bir hükümet kurması, kendi anlatımına göre, daha büyük bir girişimin parçasıydı. Bu dönemdeki reformlar, Türk ulusuna dayatılacak daha temel değişikliklerin önünü açan bir köprübaşını temsil ediyordu. Medeni uluslar ailesine katılmak, uluslararası saygıya layık güçlü bir devletin yanı sıra dünya çapında kabul gören yeni modern normlara dayanan bir kültürün ve ekonominin kurulmasını gerektiriyordu. Cumhurbaşkanlığı süresince oluşturduğu politikalar Osmanlı geçmişine karşıt olsa da, Mustafa Kemal'in Anadolu siyasetini, ekonomisini ve kültürünü dönüştürme dürtüsü imparatorluk zamanında aldığı eğitimden ve imparatorluğa hizmet etme bağlılığından kaynaklanıyordu. 1938'de hayatını kaybettiğinde, Türkiye Cumhuriyeti Anadolu'nun karmaşık ve çileli modern tarihine uygun olarak, yeni standartların ve teamüllerin yanı sıra geçmiş özelemleri de aynı anda bünyesinde barındırıyordu.

5. BÖLÜM BİR İKON OLARAK ATATÜRK, 1927-1938

Kendisiyle ilgili hatıralarda ve biyografilerde, Mustafa Kemal'in başarılarını ve karizmasını örneklemek için kullanılan bir dizi hikâye vardır. Bu olayların birçoğu, Atatürk'ün bir öğretmen, akıl hocası ya da vizyoner rolünü oynadığı birer mesel ya da fabl gibi anlatılır. Gazeteci Ahmet Emin Yalman'ın anlattığı bu hikâyelerden biri, Mustafa Kemal'in 1925 yılında Kastamonu'ya yaptığı bir ziyaretle ilgilidir. Yalman'ın anlattığına göre Kastamonu dinî muhafazakârlığıyla ün salmıştı. Gazi, kent sakinlerden oluşan bir topluluğun önünde, kalabalığa fötr şapkaları tanıtip bunları onlara hediye etmişti. Dinleyiciler arasındaki pek çok dindar muhafazakâr bu tavır karşısında dehşete düşmüş ve “Batılı” şapkayı İslami olmayan bir yenilik olarak küçümsemişti. Mustafa Kemal ise yıllar önce Osmanlı hükümetinin benzer biçimde fesi halka tanıttığını savunarak bu eleştirilere güçlü bir şekilde vermişti. Fes, daha da eski bir İslami başlık olan sarığın yerini aldıktan sonra, her kesimden Müslüman tarafından tercih edilen bir giyim eşyası olmuştu. Dolayısıyla insanlar dindarlıklarından ziyade önyargıları ve cehaletleri yüzünden şapkayı yeni bir moda olarak kabul edemiyorlardı. Kalabalığın içindeki muhafazakârlar Cumhurbaşkanının sözlerinden çok etkilenmişti ve sonrasında her erkeğin fötr şapka taktığı bir geçit törenine öncülük etmişlerdi. Yalman'a göre bu hikâyenin kıssadan hissesi açıktı: “Kastamonu'nun muhafazakâr insanları” gibi ülkenin en dindarları bile Gazi'nin liderliğini, belagatini ve muhakeme yeteneğini inkâr edemiyordu.²³

²³ Yalman, *Turkey in My Time*, s. 174–175.

Bu tür hikâyeler sadece çağdaş bir mit yaratmaya çalışmanın ürünü değildir. Mustafa Kemal, özellikle hayatının son 10 yılında, şöhreti ve yetenekleri savaş alanındaki başarılarını aşan bir adam olarak kendisini tanıtmaya fırsatının tadını çıkarmıştır. Türkiye Cumhuriyeti içindeki rakipsiz yükselişine işaret eden İzmir davasının sonuçlanmasından önce bile, Mustafa Kemal kamusal alanda bir dizi yeni rolü ve kişiliği istikrarlı biçimde benimsedi. Kendisini düzenli olarak, verdiği derslerle ulusu yüceltmeyi ve temelden dönüştürmeyi amaçlayan ülkenin başöğretmeni olarak sundu. Kendisini aynı zamanda bir düşünür ve akademisyen olarak da görüyordu. Hayatının sonuna kadar, bir nebze de olsa ilgisini çekmeyen ya da en azından görüşünü ortaya koymadığı hiçbir konu yok gibiydi. Mustafa Kemal her şeyden önce kendisini Türk ulusunun atası ve örnek kişisi olarak tasvir etmiştir. Hem yurt içinde hem de yurt dışında, geçmişteki ve şimdiki başarılarını, genç devle-tiyle olan babalık ilişkisinin temeli olarak bilinçli bir şekilde kullandı. Yönetim felsefesinin yanı sıra zevkleri ve kişisel davranışları da Türk olmanın birincil temeli olarak hizmet etti. Ölümüne kadar, ilkeleri, maiyetindekilerin ve destekçilerinin gözünde neredeyse ayinsel nitelikler kazandı. Yabancı gözlemciler ve yorumcular da Atatürk'ün Nietzsche'nin üstün insan teorisini hatırlatan kişiliğini daha da abartmışlardır. İki savaş arası dönem bağlamında, uluslararası yorumcular onu, Batı dünyasında ve geri kalan dünyada kurulan aydınlanmış otokratik liderliğin yeni standartlarına eşit ya da belki de bu standartları bile aşan bir insan olarak yüceltmişlerdir.

Bu çeşitli kişiliklerin oluşumu, Mustafa Kemal'in siyasi güce ulaşma konusundaki derin dürtüsünden daha fazlasını yansıtıyordu. Kamuoyundaki çeşitli yeteneklere ve niteliklere sahip bir lider imajını, Türkiye'nin bağımsızlığını ve gücünü cumhurbaşkanlığından sonra da güvence altına almayı amaçlayan bir dizi gündemi ve politikayı yürütmek için yaydığı açıktır. "Yeni Türkiye'nin" kurulması, hem devlet yapısında bir devrimi hem de devleti destekleyen toplumda

bir dönüşümü gerektiriyordu. Türklüğün ulusal karakterinin içeriğini dönüştürmek, Anadolu toplumunun, Osmanlı Devleti'nin başına bela olan ve Türkiye Cumhuriyeti'ni emekleme döneminde neredeyse nefessiz bırakan siyasi, ekonomik ve toplumsal yozlaşmanın temel nedenleri olarak gördüğü yönlerini ortadan kaldırmak veya bastırmak için tasarlanmış bir projeydi. Türkiye'yi uluslararası saygınlığa layık, modern ve medeni bir ülke olarak dünya uluslar topluluğuna tanıtmaktan (ya da belki de yeniden tanıtmaktan) büyük gurur duyuyordu. Cumhurbaşkanıyken gösterdiği entelektüel ve kişisel dürtüleri, daha önceki eğitimine ve bir Osmanlı subayı olarak edindiği deneyimlere bağlamak mümkün olsa da, yabancı hayranları ve yerli destekçileri onu belirgin biçimde rakipsiz bir vizyona sahip bir adam olarak tasvir ettiler. Türk ulusunun lideri olarak kamuoyundaki istisnai ve yalnız insan imajı, özel hayatında da yankı buldu. Bekâr bir insan olarak çok az yakın arkadaşı olmuştur. Mustafa Kemal'in hayatının son yıllarında sekiz evlatlık çocuktan oluşan bir ailesi olsa da, sadece birkaçı babalarıyla yakın bir ilişki kurabilmiştir. Siyasi görevlerinin ve faaliyetlerinin zorluğu ve içkiye olan düşkünlüğü, son yıllarının belirgin yalnızlığını yansıtmış ve fiziksel sonunu hızlandırmıştır.

Mustafa'nın hayatının son 10 yılı, iktidara yükselişi öncesinde ve sırasında yaşadığı yılların dramından ve hararetli temposundan yoksundu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması, Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) ülkenin ideolojik ve siyasi yönetimi üzerinde neredeyse sorgulanamayacak biçimde egemen olduğu bir siyasi düzenin kurulmasına zemin hazırladı. Hükümetin yeni kurulan organları yürütme işi, çoğunlukla Gazi'ye uzun süredir güçlü kişisel sadakat göstermiş olan küçük bir memur ve görevli zümresine düştü. Mustafa Kemal yönetimin gündelik gerekliliklerinden yavaş yavaş uzaklaştıkça, ülkedeki siyasi işlerin ana yürütücülere ve yöneticilere yine çoğunlukla bu güvenilir kişiler oldu. Kurtuluş Savaşı'nın son dönemlerinde olduğu gibi, Mustafa

Görsel 14: Türkiye'nin Atası Geliyor.

Mustafa Kemal Atatürk, yurt gezilerinin birinde trenden iniyor.

Kemal 1920'li ve 1930'lu yılların büyük bölümünde devletin başbakanı olarak görev yapan İsmet'in yardımlarına ve tavsiyelerine büyük ölçüde güvenmiştir. Fakat eski subayıyla olan ilişkisi anlaşmazlıklara ve kısa süreli dargınlıklara oldukça meyilliydi ve bu eğilim diğer önde gelen destekçileriyle olan ilişkilerinde de kendini gösterdi. 1930 yılında, eski dostu ve Makedonya'daki silah arkadaşı Fethi Okyar'ı, TBMM'de daha fazla tartışma ortamı yaratma umuduyla bir muhalefet partisi kurmaya çağırdı. Fethi'nin Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurmak için ortaya koyduğu çabalar en nihayetinde felaketle sonuçlandı. Taşralı seçmenlere hükümetin politikalarına yönelik öfkelerini ifade edebilecekleri bir araç sunma korkusu ve parti içinde cumhurbaşkanının iradesine karşı muhalefet çıkabileceği endişesi, partinin kuruluşundan birkaç ay sonra kapatılmasına yol açtı.

Birbirini izleyen cumhurbaşkanlığı dönemleri, Mustafa Kemal'in çalışmalarını ve tutkularını sürdürme hızını azaltmadı. Çoğu zaman geç saatlere kadar ayakta kalır, gününün

büyük bölümünü haberleri ve bilimsel kitapları okuyarak geçirirdi. Ölümüne kadar hem Türkçe hem de yabancı dillerde yazılmış çok çeşitli konuları kapsayan kitaplardan oluşan etkileyici bir kütüphane kurdu. Özel kütüphanesinde uzun uzun tuttuğu notları ve gözlemleri, dostları ve ziyaretçileriyle neredeyse her gece yaptığı uzun yemek sohbetleri sırasında sıklıkla kullanırdı. Gece geç saatlere kadar süren bu sohbetlerde iş ve eğlence, tarih ve siyaset üzerine yapılan tartışmalarla örtüşürdü. Mustafa Kemal, görevinin ilk yıllarında olduğu gibi, resmî işlerinin yanı sıra kişisel zevkleri için de Anadolu’yu gezmeyi bu dönemde de alışkanlık hâline getirdi. Çiftlikleri ve okulları ziyaret ederken ve ülkenin farklı köşelerinde konuşmalar yaparken, düzenli olarak deniz kıyısında ve Türkiye’nin batı kesiminde bulunan kaplıcalarda deniz seyahati ve banyo yapmanın tadını çıkarırdı. İronik biçimde Mustafa Kemal, dinlenmek ve seçkin misafirlerini karşılamak için II. Abdülhamid’in İstanbul’daki eski Barok sarayı Dolmabahçe’yi tercih etmiştir.

Mustafa Kemal’in cumhurbaşkanlığı sırasında gerçekleştirdiği çok sayıda görüşme, ziyaret ve istirahat sırasında en fazla keyif aldığı şey, yoğun düşünce teatileri ve tartışmalar yapmak olmuştur. Cumhuriyetin kurulması, önceki onyıllar ya da yüzyıllar boyunca Anadolu’yu yönetmiş olan imparatorluk kurumlarının neredeyse tamamını ilkesel olarak ortadan kaldırmıştı. Kadim Osmanlı düzeninin yıkılması Ankara’nın yönetme yetkisini güvence altına alsa da, Milli Hareket tarafından harekete geçirilen reformlar muazzam bir ideolojik ve kültürel boşluk bırakmıştı. Padişahın/halifenin, şeyhülislamın, İTC’nin ve eski imparatorluk topraklarının yokluğunda, Türk olmanın ne anlama geldiğini tanımlamak, kendine “modern cumhuriyet” diyen bir ülkeye uygun yepyeni kurumlar ve ideologlar gerektiriyordu. Mustafa Kemal’in kendi anlatımına göre ülkenin ulusal kimliğinin yeniden inşası, öncelikle Osmanlı geçmişinin var olduğu düşünülen eşitsizliklerini ve başarısızlıklarını düzeltmeye ya da silmeye dayanan yeni bir

ulusal *ethosun* keşfedilmesini ve yayılmasını gerektiriyordu. Bu entelektüel ve siyasi proje, 1930'ların sonunda vefat edene kadar hayatının merkezî odağını oluşturdu.

Hizmet ettiği devletin ulusal karakterini ifade etmek, cumhurbaşkanlığını üstlenmeden önce de ilgisini doğal olarak meşgul eden bir konuydu. İmparatorlukta Türk olmanın tam olarak ne anlama geldiğine dair gençliğindeki görüşler esasen belirsizliğini korusa da, Kurtuluş Savaşı'nın yanı sıra ülkenin Hristiyan azınlıklarına yönelik savaş zamanı ve savaş sonrası giriştiği etnik temizlik, 1923'ten sonra cumhuriyette milliyeti ve etnisiteyi nasıl tanımladığını büyük ölçüde şartlandırmış gibi görünmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Woodrow Wilson'un On Dört İlkesi, Mustafa Kemal'i ve Milli Hareket içindeki diğerlerini Anadolu'yu temel etnik-ulusal terimlerle tasvir etmeye zorlamıştı.

Anadolu'nun Müslüman ve Türk olduğu kabul edilen çoğunluğuna kamuoyu önünde yaptığı çağrılar, onu ülkedeki din adamlarının otoritesine ve ülkenin dinî katılığına karşı daha özel ikazlarda ve tavsiyelerde bulunmaktan alıkoymadı. Padişahın/halifenin Ankara hükümetinin otoritesine karşı çıkması, Mustafa Kemal'in ruhban sınıfı karşıtı görüşlerine (ilk kez genç bir subayken dile getirdiği görüşler) daha da büyük bir kin kattı. Osmanlı hanedanının ve onunla ilişkili dinî kurumların ve imparatorluk makamlarının ortadan kaldırılması, sonuçta ona Ankara'nın siyasi otoritesini güçlendirmek için gerekli olan kaldıraçtan daha fazlasını sağladı. Birkaç önemli danışmanı ve astının yardımıyla, İslam'ı siyasi ve toplumsal bir etki gücü olarak arıtan yeni bir ulusal *ethos* oluşturmaya başladı. Yeni medeni ve cezai kanunların çıkarılması (şapka kanunu da dâhil olmak üzere) ve Diyanet İşleri Bakanlığı'nın kurulması, cumhurbaşkanı ve CHP'deki destekçilerinin hem devlete hem de topluma seküler ilkelere dayanan yeni bir kültür aşılama arzularının altını çizdi. Bir zamanlar kendisini İslam'ın ve İslam dünyasının savunucusu olarak sunmasına rağmen, Mustafa Kemal'in görevde olduğu yıllara ait

yazıları ve açıklamaları, ülkesindeki halkın ağırlıklı Müslüman karakterini olduğu gibi kabul ettiğini açıkça ortaya koyar. Bununla birlikte, bir uygulama ve inançlar sistemi olarak İslam, onun hem geçmişe hem de bugüne dair okumasında, ne Türk vatandaşlığını ne de Türk kimliğini tanımlıyordu. 1925'te Kastamonu'da kalabalık önünde yaptığı bir konuşmada dinleyicilerine şöyle demişti: "Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, meczuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat, medeniyet tarikatıdır." ²⁴ Mustafa Kemal, Türk medeniyetini tanımlarken dilin, tarihin ve ırkın liderliğini ve temsilciliğini yaptığı ulusun en temel yapı taşlarını oluşturduğunu hararetle sürekli savundu.

Mustafa Kemal'in hayatının büyük bölümünde yazdığı ve konuştuğu Türkçe, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel evriminin çeşitliliğini ve zenginliğini yansıtıyordu. Osmanlı Türkçesi, Türk dillerinin yanı sıra Arapça, Farsça, Yunanca, Slavca ve Latince'den türetilmiş ifadeler ve dilbilgisi yapıları içeren muazzam bir kelime dağarcığına sahip bir dildi. Konuştuğu Türkçe, her hâlükârda, başkent İstanbul'da ve güney Balkanlarda Türkçe konuşan insanların diyalektik özelliklerini barındırıyordu. Anadolu da dâhil olmak üzere, imparatorluğun diğer bölgelerinden gelen yerli ya da yabancı konuşmacılarla karşılaştırıldığında, Mustafa Kemal'in diksiyonu ve aksanı kozmopolit bir terbiyeye ve kentlilik havasına sahipti. Yine de o ve İTC'nin siyasi fikirlerinden etkilenen diğerleri, Osmanlı imparatorluk dilinin reformunu devletin iyiliği için gerekli bir proje olarak gördüler. II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarından itibaren genç aydınlar, imparatorlukta okuma yazma bilmeyenlerin yüksek oranıyla mücadele etmek umuduyla dilin sadeleştirilmesini içeren bir program üzerinde düşünmeye başlamışlardı. Yeni yeni ortaya çıkan ulusalcı duygular da Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Türk dilinde reform girişimlerine rehberlik etti.

²⁴ Kreiser, *Atatürk*, s. 233.

Ziya Gökalp'in ve İTC'ye bağlı diğer isimlerin çalışmalarından ilham alan ve sayıları giderek artan önde gelen Osmanlı aydınları, Türkçeyi yabancı kelimelerden arındırma ve belki de Arap alfabesinin yerine Latin alfabesinin değiştirilmiş bir versiyonunu kullanma arayışına girdiler. Gökalp'in fikirleri ve diğer yerli ve yabancı aydınların ve araştırmacıların çalışmaları, Mustafa Kemal'in cumhuriyet yıllarında dil eğitimi ve reformu politikalarını nasıl yorumladığını büyük ölçüde etkiledi. Cumhurbaşkanlığı süresince, Orta Asya Türk kültürünün dilbilimsel ve tarihsel özelliklerine özel bir ilgi göstererek konuyla ilgili dilbilgisi, edebiyat ve tarih araştırmalarını inceledi. Anadolu Türkçesi ile Avrasya bozkırlarındaki Türk ve Moğol lehçelerinin varsayılan benzerliklerini ya da ortak yönlerini not etmeye büyük özen gösterdi (örneğin Türkçe dilbilgisi üzerine bir çalışmayı okurken, Türkçe "uymak" kelimesinin Moğol ve Mançu kökünü açıklayan bir pasajın altını özellikle çizdi).²⁵

Dilbilimi ve tarih üzerine yaptığı detaylı çalışmalar, Türk dilini hedef alan bir dizi ani ve dramatik eğitim ve kültür reformunun temelini ve gerekçesini oluşturdu. 1928 yılında Ankara, gözden geçirilmiş bir Latin alfabesinin (Gazi alfabesi olarak adlandırılır) kabul edilmesini ve Arap harflerinin ve yazı biçiminin tamamen terk edilmesini zorunlu kıldı. Arap alfabesi sadece Osmanlıcanın değil aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'in de dili olduğu için bu karar başkent içinde ve dışında pek çok kişiyi dehşete düşürdü. Mustafa Kemal bu tepkilere karşı şöyle dedi: "Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulundurarak, anlaşılmayan ve anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak, bunu anlamak mecburiyetindesiniz."²⁶ Mustafa Kemal yeni Türk alfabesinin yayılmasında başı çekmiş, sık sık küçük dinleyiciler

²⁵ Gürbüz Tüfekçi (ed.), *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983), s. 432.

²⁶ Hanioğlu, *Atatürk*, s. 217.

karşısında doğaçlama konferanslar vermiş ve reformlara direnenleri bizzat azarlamıştır. Ayrıca 1932 yılında Türk Dil Kurumu'nun (TDK) kurulmasına ön ayak oldu. Kurumun üyelerine, çağdaş Türkçe sözlüğünü yabancı ya da eskimiş sayılan sözcüklerden arındırma gibi iddialı bir görev verdi. TDK Osmanlı Türkçesinden türetilen ifadelerin ve dilbilgisi yapılarının yerine, Orta Asya ya da klasik Türk kaynaklarından alınan veya tasarlanan büyük bir "saf Türkçe" sözcükler dizisi tasarladı. Bu yeni kaba Türkçenin üretimi kısa sürede tuhaf ve çelişkili sonuçlara yol açtı. Osmanlıca sözlüğün resmen terk edilmesi, devlet kurumlarının yanı sıra özel kişi ve kuruluşları da çok az kişinin anlayabildiği bir dilde kitaplar, gazeteler ve yayınlar çıkarmaya zorladı. TDK'nin reformları o kadar dramatik ve anlaşılmaz oldu ki, hükümetin modern Türkçesini okumak için sözlüklere ihtiyaç duyuldu. Mustafa Kemal hayatını kaybedene dek, bu reformları içtenlikle ve titizlikle benimsese de, Gazi'nin en yakınındaki kişiler de dâhil olmak üzere Türkiye vatandaşlarının büyük bir kısmı eski imparatorluk dili ve yazısıyla konuşmaya ve yazmaya devam etti.

Mustafa Kemal'in 1938'deki vefatında bu yana yeni nesiller geliştikçe, erken cumhuriyet döneminin dil reformları zaman içerisinde rayına oturdu. Cumhuriyetin kuruluşunda Türkiye'de bulunan yüksek okuma yazma bilmeme oranı (nüfusun belki de %90'ından fazlası) Mustafa Kemal'in modern Türkçesinin topluma aktarılmasını ve sahip çıkılmasını kolaylaştırdı. Yine de bu rasyonel reform girişiminin başarısına bazı maliyetler de eşlik etti. Nutuk'un günümüzdeki okuyucularının neredeyse hiçbiri Atatürk'ün sözlerini özgün hâlinde anlayamamaktadır ve çağdaş Türkçe okuyucuları konuşmanın çağdaş dile neredeyse tam bir çevirisine ihtiyaç duyarlar. Benzer şekilde, 1928'den önce basılmış Osmanlı ve Cumhuriyet kaynaklarının (kitaplar ve devlet belgeleri de dâhil olmak üzere) neredeyse tamamı, özellikle dil reformu öncesi Türkçe öğrenmemiş herkes için anlaşılmaz ya

da erişilemez hâldedir. Dolayısıyla Kemalist dönemdeki dil reformunun 1923'ten sonra doğan Türklerin tarih bilinci üzerindeki etkisi çok büyüktür. Modern Türkiye'de yetişmiş ve eğitim almış kişiler, geçmişe ait yazılı belgelere başvurma ve bunları anlama becerileri olmadığından, cumhuriyetin imparatorluk tarihine tanıklık edenleri değerlendirecek ve onlarla dertleşecek araçlardan temelde yoksundur. Sonuç olarak, modern Türkler ile Osmanlı öncülleri arasında derin bir bariyer vardır ve bu da doğası gereği Anadolu'nun yakın ve daha uzak imparatorluk geçmişinden büyük ölçüde kopuk çağdaş bir siyasi ve toplumsal kültür yaratmaktadır.

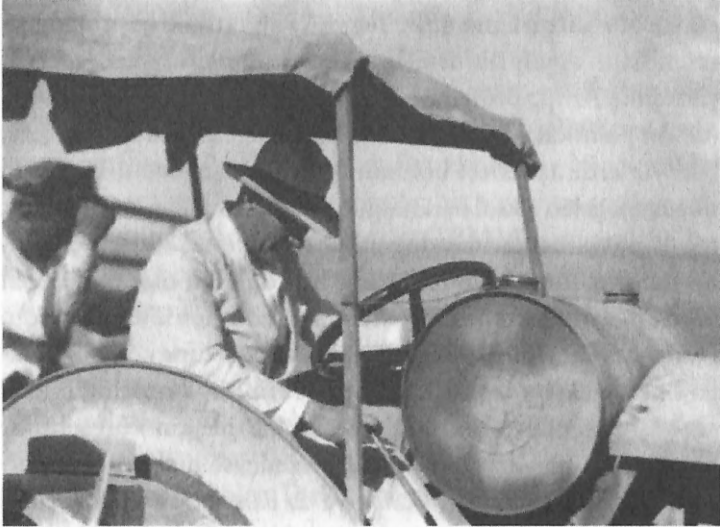
Cumhuriyet vatandaşlarını önceki Osmanlı düzenine yabancılaştırmak, Mustafa Kemal'in dil reformlarına verdiği destekle ulaşmak istediği hedefler arasındaydı. Cumhurbaşkanıya göre yeni bir dilin yaygınlaştırılması, Türkiye halkları için yeni bir tarihin yazılmasıyla yakından ilişkiliydi. Kişisel çalışma odasında bulunan kitapların çeşitliliği, Mustafa Kemal'in tarihi konulara duyduğu derin ilginin başka bir kanıtıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nu konu alan eserlerin yanı sıra İslam, Orta Asya ve Avrupa tarihi, arkeoloji, etnografya ve antropoloji üzerine birçok kitap ve akademik broşürü hayatı boyunca incelemiştir. Özellikle Orta Avrupa'da üretilen yeni eserleri ve genel çalışmaları tercih ediyor, bu da onu çeviriler aramaya ve çeşitli alanlardan önde gelen akademisyenlerin konferanslarına katılmaya yöneltiyordu. 1930'ların başlarında Mustafa Kemal, modern Türklerin gerçek tarihine ilişkin kendi yorumlarını dile getirmeye başladı. İlk olarak 1931'de Ankara'nın emriyle kurulan Türk Tarih Kurumu'nun yardımıyla, Türkiye Cumhuriyeti'nin geçmişinin (Osmanlı köklerini görmezden gelerek ya da küçümseyerek), büyük bir tarihsel taslağını oluşturdu.

Gazi'nin tanımladığı şekliyle Türk tarih tezine göre, insanlık tarihinin gelişimi Orta Asya'ya dayanıyordu. İnsanlık ilk olarak Avrasya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarında şekillenmişti. Bu ilk halkların konuştuğu dil, özünde bir Türk diliydi. İnsanlığın dünyanın yedi kıtasını kolonileştirmesinden

sonra bile, dünyanın tüm dilleri bu proto-Türk halkın dilinin unsurlarını korudu. Antik Sümer, Roma ya da Çin gibi büyük uygarlıkların her biri ortak bir Türk kökenine sahipti. İnsanlığın modernliğe geçişini sağlayan tüm büyük yenilikler de aynı şekilde Türk dehasının ve yaratıcılığının ürünüydü.

Güçlü ırksal dayanaklar, bu tezin (özellikle insan dilinin gelişimiyle ilişkili olduğundan “Güneş Dil teorisi” olarak anılıyordu) dilbilimsel yönlerini daha da güçlendirdi. Mustafa Kemal’in kendi geçmiş okumasına göre cumhuriyette yaşayan modern Türkler, Avrupa’nın Kafkasyalılarına benzeyen, ırksal açıdan üstün bir halkı oluşturunuyordu. Orta Asya’nın Ur-Türk halklarının doğrudan mirasçıları olarak, bu insanlar beyaz Kafkas ırkının başlıca fizyolojik, entelektüel ve estetik ideallerinin somutlaşmış hâliydi. Gazi, Türk tarih tezini savunmak için bir dizi mecradan yararlandı. CHP, Mustafa Kemal’in tarih ilkelerinin çalışıldığı başlıca yer hâline gelen Türk Tarih Kurumu’nu açmanın yanı sıra İTC döneminin sonlarında kurulan bir eğitim ve kültür cemiyeti olan Türk Ocakları’nın çalışmalarına da eşlik etti. Türk Ocakları, dönemin hükümetin tarih yorumunu savunur hâle geldi ve üyeleri ülke genelinde açılan yüzlerce “Halkevi’nde” düzenli ve çoğu zaman resmî olarak zorunlu dil ve tarih dersleri verdi. Mustafa Kemal ayrıca *Türk Tarihinin Ana Hatları* isimli bir ilköğretim tarih ders kitabının ve Türkiye’nin kendine özgü siyasi ve medeni değerlerini anlatan *Medeni Bilgiler* isimli okul kitabının hazırlanmasında aktif rol aldı. Dinî ayinlerin icrası bile Ankara’nın Türkleştirme çabalarının kapsamı dışında kalmadı. 1928’den itibaren Cuma namazı için toplanan cemaatin önünde verilen vaazlar Türkçe okunmaya başlandı. Atatürk’ün “dinin her safhasında Türkçe’nin hâkim olması” emri doğrultusunda, Türkçenin kullanımı Peygamber Muhammed zamanından beri Arapça okunan ezanı ve Kur’an-ı Kerim’i de kapsayacak şekilde genişletildi.²⁷

²⁷ Arı İnan (ed.), *Tarihe Tanıklık Edenler: Cumhuriyet Kurucu Kuşağıyla Söyleşiler* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), s. 127.

Görsel 15: Ulusun Akıl Hocası.

Gazi, 1929 yılında yeni bir traktörü test ederken ve kullanımını gösterirken.

Türk tarih tezi, genç Cumhuriyeti tanımlayan sayısız temel siyasi, toplumsal ve kültürel gerçeklikle çelişiyordu. Güneş Dil teorisi, dünyadaki tüm halkların bir dereceye kadar Türk olduğunu öne sürmenin yanı sıra ülkenin her vatandaşının Türkçe konuştuğunu ima ediyordu. Mustafa Kemal'e göre "Türk dili dünyada en güzel, en zengin ve en kolay olabilecek bir" dildi ve dolayısıyla vatandaşların Türkçeyi konuşmasında hiçbir engel yoktu.²⁸ Fakat Mustafa Kemal'in iktidarı sırasında, yeni geliştirilen modern Türkçeye hâkim olmak bir kenara, Türkiye'de yaşayan insanların birçoğunun Türkçe bilmediği kesindi. Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı, Anadolu'nun Hristiyan nüfusunun çoğunun sürülmesi ve öldürülmesiyle sonuçlanmışsa da, erken Türkiye Cumhuriyeti'nde çok sayıda yerli ve göçmen Müslüman grup yaşamaya devam

²⁸ Ayşe Afetinan (ed.), *Medeni Bilgiler ve M. K. Atatürk El Yazıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969), s. 19.

ediyordu. Türkiye'nin 1920'ler ve 1930'lardaki çeşitlilik gösteren Müslüman nüfusu, bilinmeyen binlerce yerli ve yeni yerleşmiş Arap, Boşnak, Kürt, Arnavut, Çerkez ve Türk'ten (devlet politikası doğrultusunda bazı bölgelerde dillerine göre, bazı yerlerde aşiretlere bölünmüşlerdi) oluşuyordu. Türklerin doğuştan gelen ırksal üstünlüğüne ilişkin iddialar, Avrupalı ırk teorisi savunucularının dogmalarına göre saf Kafkas çoğunluktan ayrı tutulan ve yozlaşmış bir topluluk olarak görülen ülkenin Yahudi cemaatleri arasında tedirginlik yaratıyordu. Dünyanın tüm klasik kültürlerinin özünde Türk kökenli olduğu önermesi son olarak Cumhuriyet'in İmparatorluk öncesi geçmişini açıklayan tarihsel katmanlara ilişkin küresel fikir birliğine de meydan okuyordu. Neredeyse hiçbir çağdaş arkeolog, eski Asur, Hitit, Yunan ya da Roma tarihi alanlarının Türk yaratıcılığının ürünü olduğu fikrini kabul etmiyordu. Sonuç olarak, Mustafa Kemal'in Ankara'daki destekçileri dışında, onun Türkiye'nin kültürüne ve geçmişine ilişkin geniş ve radikal yorumlarına bağlı kalmak bir kenara, inanan insan sayısı bile çok azdı.

1931 yılında, Kuzey Kafkasya kökenli üst düzey bir CHP yetkilisi olan Recep Peker aşağıdaki gözlemlerde bulunmuştur:

Bugünkü Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine kürtlük, çerkezlik ve hatta lazlık ve pomaklık gibi fikirler telkin edilmiş olan vatandaşlarımızı kendimizden sayarız. Mazinin karanlık istibdat devirlerinden kalma bir miras olan ve uzun tarihi tekallübatın mahsulü bulunan bu yanlış telakkileri hulusla ve samimiyetle düzeltmek vazifedir. Bu günkü ilmi hakikatler beş on bin, bir kaç yüz bin ve hatta mesela bir milyonluk kütlelerde müstakil bir milliyet tasavvur etmeğe imkân bırakmaz . . . Hristiyan ve Musevi vatandaşlar için de aynı açıklıkla fikirlerimizi söylemek lazımdır. Fırkamız bu vatandaşları da biraz evvel izah ettiğimiz dil ve emel birliğinde iştirak kaydı altında tamamen Türk olarak kabul eder.²⁹

²⁹ Paul Dumont, "The Origins of Kemalist Ideology", *Atatürk and the Moder-*

Recep Peker'in bu sözleri Mustafa Kemal'in daha önce söylediği şu sözlerin neredeyse tamamen aynısıydı: "Çünkü bu millet evladı da tüm Türk topluluğu gibi aynı ortak geçmişe, tarihe, ahlaka, hukuka sahip bulunuyorlar."³⁰ 1920'lerin sonlarından itibaren Ankara'daki milletvekilleri ve bürokratlar Türk tarih tezinin sonuçlarını kesin bir siyasi ve toplumsal gerçeklik hâline getirmeye başladılar. TBMM, hem yerli halkları hem de göçmenleri evlerinde ve toplum içinde Türkçe konuşmaya teşvik eden ya da zorlayan çok sayıda önlem aldı. Hükümetin vilayetlerdeki yetkilileri, Rumca, Ermenice, Kürtçe ve Arapça konuşulan çok sayıda köy ve kasabanın adını yeni Türkçe adlarla değiştirerek bu yeni gidişata katkıda bulundu. Yunanistan'la yapılan 1923 nüfus mübadelesinin ardından ülkeye gelen göçmenler, Türk olmayan yıkıcı halkları ayıkla-mak ve dışlamak için çıkarılan yeni yasalarla mücadele etmek zorunda kaldılar. Araplar, Romanlar ve Arnavutların ülkeye girişi açıkça yasaklanırken, Balkanlar ve Kafkaslardan gelen diğer göçmenler Türk niteliklerini sergilemekle mükellef kılın-dı. Savaş yıllarında gayrimüslimlerin tehcirinde ve katledilme-sinde herhangi bir sorumluluğu ya da suçu olduğunu reddeden Ankara; Ermenilerin, Rumların ve Süryani Hristiyanların Anadolu'ya dönme girişimlerini kesin olarak reddetti. CHP ayrıca binlerce topluluğun köklerinden koparılması ve ülke içinde tehcir edilmesiyle sonuçlanan bir politika olan, yerli ve göçmen Müslüman nüfusun ülke çapında iskân edilmesine yönelik eski İTC uygulamasını da sürdürdü.

Ankara'nın Türk olmayan grup ve toplulukların etki-sini azaltma veya sınırlama çabaları, 1934 yılında Soyadı Kanunu'nun kabul edilmesiyle daha da keyfî boyutlara ulaştı. Osmanlı İmparatorluğu ve erken cumhuriyet tarihi boyunca, Müslümanların çoğu bir nesilden diğerine aktarılacak

nization of Turkey içinde, Jacob Landau (ed.), (Boulder, CO: Westview Press, 1984), s. 29.

³⁰ Afetinan, Medeni, s. 23.

bir aile ismi taşımıyordu. Bunun yerine erkekler ve kadınlar birbirlerine ya babalarının isimlerine (“Ahmet’in oğlu veya kızı” gibi), ya geldikleri yere (Selanikli Mustafa gibi), ya ayırt edici bir fiziksel özelliğe (Kara Hasan gibi) ya da etnik-dil-sel özelliklere (Arap Abdullah gibi) atıfta bulunarak hitap ediyorlardı. İnsanların kendilerini tanımlama biçimleri bile genellikle askerî, dinî ya da resmî unvanlar (paşa, hoca ya da efendi gibi) üzerinden şekilleniyordu. 1920’lerin sonlarında TBMM, Türk vatandaşlarının kendilerine ya da başkalarına Türk olmayan etnik sıfatlarla hitap etmelerini yasaklayarak (böylece kişinin Arnavut, Arap, Çerkez veya Kürt etnik mirasına herhangi bir atıfta bulunmasını yasadışı hâle getiriliyordu) bu eğilimi tersine çevirmeye başladı. 1934 yılında Ankara daha da ileri giderek resmî askerî ya da dinî unvan ve rütbe-lerin kullanımını da kaldırdı. Etnik kökeni ya da toplumsal konumu işaret eden ifadelerinin yerine hükümet, tüm Türk vatandaşlarının kendi seçtikleri uydurma bir Türkçe soyadını kullanmalarını zorunlu kıldı. Yerel yöneticiler, vatandaşları kayıt sürecinde güçlü veya erkeksi isimler almaya zorladı ya da teşvik etti. Bu tavır, birçok kişinin Özdemir, Korkmaz ya da Yıldırım gibi soyadları almasına yol açtı. Zaman zaman yeni soyadlarının verilmesi keyfî bir hâle bile geldi. Örneğin tarlasında çalışan biri kayıt yaptırmaya gelmediğinde yetkililer, “Bu adam çok rahat biri. O hâlde soyadı Geniş olsun” diyebiliyorlardı.³¹ Kasım 1934’te Mustafa Kemal de kendisine genç Cumhuriyet’teki rolüne ve konumuna uygun bir isim seçti. “Türklerin atası” anlamına gelen Atatürk ismini alarak, annesinin kendisine verdiği Mustafa ismini kullanmaktan vazgeçti. Bundan böyle tüm belgeleri Kemal Atatürk olarak imzaladı ve ilkokul yıllarında aldığı ismin Arapça değil Türkçe kökenli olduğunu hatalı biçimde savundu.

³¹ Meltem Türköz, “Instrumentalizing Fantasy: The Process of Surname Legislation in the Republic of Turkey 1934–1937,” *Towards a Social History of Modern Turkey: Essays in Theory and Practice* içinde, Gavin D. Brockett (ed.), (İstanbul: Libra Press, 2011), s. 72.

Ankara'nın genelle yayılmış Türkleştirme politikasına ülke halkının tepkisi en iyi ihtimalle karışık olarak tanımlanabilir. Yereldeki pek çok insan, komşularına ve toplumsal açıdan daha üst konumdakilere seslenirken onursal ve etnik lakaplar ve unvanlar kullanmaya devam etti. Pek çok Türk, yaşları ilerlediğinde, günlük konuşmalarında soyadlarını nadiren kullanıyorlardı (öyle ki kendileri için seçtikleri soyadlarını bile unuttukları oluyordu). Ülkenin efsanevi Türk geçmişini ve kültürünü vurgulayan katı bir eğitim müfredatının yaygınlaşması Kürtçe, Arapça ve diğer dilleri konuşan topluluklar üzerinde sınırlı bir etki yarattı. Hükümetin Türk olmayanların Anadolu'ya girip yeni hayatlar kurmasını engelleme çabalarına rağmen (bu eğilim 1923'ten çok önce başlamıştı) Boşnaklar, Çeçenler, İranlılar, Arnavutlar ve Araplar Türkiye'nin sınırlarından geçmeyi ve hem yerli hem de göçmen topluluklar arasına yerleşmeyi başardılar. Mustafa Kemal'in Ankara'daki Cumhurbaşkanlığı köşkünde oturduğu yerden bu gündelik muhalefet biçimlerini ne derece algıladığı ya da kavradığı belirsizdi.

Hükümetin millileştirme politikasına karşı direniş, Atatürk'ün iktidarının çeşitli noktalarında çatışmaya dönüştü. 1933 yılında Bursa'daki merkez camide namaz kılan Müslümanlar, Arapçanın ibadet dili olmaktan çıkarılmasına karşı protesto gösterileri düzenlediler. Gösterinin liderleri derhâl tutuklandı. Üç yıl önce, Ege'deki Menemen kasabasında, yerel bir din adamı (ya da derviş), Müslümanlardan oluşan bir kalabalığı etrafında topladı ve kendisini, İslam'a karşı işlediği suçlar nedeniyle Türk hükümetini cezalandırmak üzere Allah tarafından yeryüzüne gönderilen Mesih ilan etti. Askerî bir birlik kalabalığa müdahale etmeye ve gösteriyi bastırmaya çalıştığında, birliğin komutanı vurularak başı kesildi. Menemen Olayı, Ankara'nın otoritesine karşı geldiği için kasabanın yerle bir edilmesini isteyen Mustafa Kemal'in katı ve uzlaşmaz bir tepkisine yol açtı. İsyancılara ve kasaba halkına karşı kanlı bir misilleme, o sırada başbakan olarak

görev yapan İsmet'in olayı soruşturma ve sorumluları cezalandırma sözü vermesinin ardından önlendi.

Ankara'nın politikalarına karşı belki de en şiddetli muhalefet, ülkenin Kürt nüfusundan geldi. 1930'da Beyrut merkezli *Xoybûn* isimli Kürt milliyetçisi örgüt, Türkiye'nin İran ve Sovyetler Birliği Ermenistan'ı ile sınırına yakın bir yerde bulunan Ağrı Dağı'nı çevreleyen dağlık bölgede bir isyan örgütledi. Ağrı İsyanı'nın liderleri, Şeyh Said'in aksine, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla Türkiye'deki Kürtlere verilmeyen bağımsız bir Kürt devleti kurma umuduyla ayaklandılar. Ankara'nın *Xoybûn*'un taleplerine yanıtı, sınır boyunca uzanan bu bölgede barışçıl bir düzene geri dönüş için müzakere etme umuduyla başlangıçta uzlaşmacı oldu. Kürt isyancılar hükümetin diplomatik girişimlerini reddedince, düzenli ordunun iki kolordusu Ağrı'ya konuşlandırıldı. Ağrı İsyanı'nın bastırılması aylar sürdü, isyancılar hem sınır boyunca hem de batıda ve güneyde Diyarbakır, Mardin ve Urfa gibi kentlere çarpıcı saldırılar düzenlediler. Çatışmalar en nihayetinde durulduğunda, Ankara "kamu düzenini sağlamak amacıyla" Doğu Anadolu'da yeni bir sıkıyönetim rejimi başlattı.³²

Ankara'nın bölgede askerî yönetimi dayatması ve buna eşlik edecek biçimde sürgün politikası ve silahlı bastırma eylemleri, 1937 yılında Dersim'de başka bir isyanın patlak vermesini engelleyemedi. Kurtuluş Savaşı sırasında isyan eden bir il olarak Dersim'de, erken cumhuriyet dönemi boyunca bölgedeki Alevi Kürtler ile atanmış yetkililer arasındaki gerilim hep yüksek olmuştu. Hükümet ile yerli halk arasındaki ilişkiler, bölgenin Türk hükümetinin yeni değerlerine daha fazla entegre edilmesini amaçlayan çok sayıda kanunun (bölgenin adının Türkçede "demir yumruk" anlamına gelen Tunceli olarak değiştirilmesini de içeren kanunlar) kabul edilmesinin ardından tamamen koptu. Ocak 1937'de yerel askerî valiyle

³² Wadie Jwaideh, *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development* (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2006), s. 214.

görüşmek isteyen bölgenin ileri gelenlerden oluşan bir heyet tutuklanınca, protestocular polisleri pusuya düşürdü, telgraf tellerini kesti ve köprüleri yaktı. Türk ordusu, Ağrı İsyanı'nın aksine, Kürt isyancılara karşı silahlı operasyonlar başlatmak için hiç zaman kaybetmedi. Bir yıl boyunca ordu birlikleri Dersim'in etrafında sıkı bir kordon oluşturarak hem yerel halkın hem de dışarıdan gelenlerin (gazeteciler dâhil) dağlık bölgeye girip çıkmasını engelledi. İsyanı bastırmak için savaş uçakları ve "yakıcı ve boğucu" kimyasal bombalar da dâhil olmak üzere Türk silahlı kuvvetlerinin tüm gücü kullanıldı.³³ Silahlı çatışmalar 1938'de sona erdiğinde on binlerce insan öldürüldü ya da sürgün edildi. Mustafa Kemal'in manevi kızı Sabiha Gökçen, bombardıman pilotu olarak Dersim'deki Kürtlere karşı yürütülen askerî operasyonlara bizzat katıldı. Bir kadının (üstelik cumhurbaşkanının manevi kızının) katılımı kadın hakları konusunda bir dönüm noktası teşkil etse de Atatürk, Sabiha'nın bu göreviyle ilgili bazı endişelerini dile getirdi. Sabiha'nın vurulup esir düşmesi hâlinde çok üzüleceğini belirten Mustafa Kemal'e Sabiha Gökçen şöyle cevap verdi: "Paşam ben o meseleyi hallettim. Ben uçaktan düşeceğim zaman intihar etmiş olacağım. Yanımda tabancam var. Ben Kürt'ün eline geçmem."³⁴

Ankara'daki yetkililerin Kürtleri ve dindar muhafazakârları bastırmak için gösterdikleri ciddiyet, ekonomi için de geçerliydi. Mustafa Kemal ve başkentteki destekçileri, uzun süredir işlemeyen ve yapısal zayıflıklarla kuşatılmış bir Anadolu ekonomisiyle uğraşıyorlardı. Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nın yarattığı büyük yıkım, bu tarihî kısıtlamaları daha da derinleştirdi. Bu savaşların bir sonucu olarak genç cumhuriyet hükümeti, mültecilerin yeniden yerleştirilmesi ve harap olmuş çok sayıda kasaba ve köyün yeniden inşasının yanı

³³ "Dersim Katliamı'nda Kimyasal İzi İlk Kez Ortaya Çıktı," Radikal 12 Nisan 2013, http://www.radikal.com.tr/turkiye/dersim_katliaminda_kimyasal_izi_ilk_kez_ortaya_cikti-1164486 (erişim tarihi: 5 Mayıs 2015).

³⁴ İnan, *Tarihe Tanıklık Edenler*, s. 85.

sıra Türkiye'nin zayıf ve az gelişmiş ulaşım sistemi, verimsiz tarım sektörü, sınırlı sanayi tabanı ve zayıf bankaları gibi acil sorunlarla da yüzleşmek zorunda kaldı. Ankara'nın genele yayılan Türkleştirme programı, bu çok yönlü zorlukları çözme girişiminde hemen uygulandı. Çatışmalar ya da Ankara'nın Yunanistan'la yaptığı nüfus anlaşması nedeniyle yerlerinden edilen ya da gönderilen gayrimüslimlere ait topraklar ve mülkler işsizlik, topraksızlık ve yeniden yapılanma sorunlarının çözümünde önemli bir araç hâline geldi. 1920'de meclis başkanı olduğu ilk günlerden itibaren Atatürk, Türkiye'nin tarım endüstrisinin modernizasyonunun açıktan bir savunucusu oldu. Yeni açılan teknik okullara, kongrelere ve model çiftliklere (özellikle Ankara çevresinde) sık sık ziyaretçi ve konuşmacı olarak katıldı. Bir Jön Türk olarak köklerine uygun bir şekilde, savaş zamanı İTC yönetiminin Müslüman girişimcilik kültürü oluşturma ve doğrudan yabancı etkisinden uzak bir ekonomi kurma niyetini sürdürdü. Savaş sonrası dönemin gerçekleri, özellikle de Büyük Buhran'ın patlak vermesi, Atatürk'ün bu ilkeleri bir dereceye kadar yeniden gözden geçirmeye zorladı. Örneğin Fransa, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yapılan anlaşmalar sonucunda elde ettiği bazı ekonomik hakları korudu. Yabancı göçmenler, özellikle de Orta Avrupa'da yükselen Nasyonal Sosyalizm'den kaçanlar, Türkiye'nin gelişmekte olan eğitim sisteminin inşasında önemli roller oynadılar. Daha da önemlisi, özel sermaye ve bilgi birikiminin eksikliği Ankara'yı ülke ekonomisinde mütecaviz adımlar atmaya zorladı. 1930'ların sonuna doğru, çeşitli bürokratik makamlar pek çok ekonomik sektörün sahipliğini ve sorumluluğunu üstlendi. Yeni bir resmî tarım ve sanayi tekelleri sistemi ortaya çıkarken, devlet görevlileri yol inşa etme ve ülkenin cılız demiryolu sistemini genişletme gibi zorlu bir görevi üstlendi. Mustafa Kemal 1935'te ulusa sesleniş konuşmasında şöyle diyordu: "Ekonomide sanayileşme programımızı tahakkuk ettirmek, ürünlerimizin nefasetlerini ve standartlarını tanzim ve muhafaza etmek, her türlü deniz ekonomisini genişletmek,

her türlü maden ekonomisini büyötmek, küçük kredi müesseselerini vücuda getirmek kararındayız.”³⁵ Ortaya konan bu iddialı hedeflere ve ekonomide yeni yöntemleri ve standartları yayma konusunda Atatürk’ün tüm aktif çabasına karşın, Türkiye Atatürk’ün vefat ettiği 1938 yılına kadar çok az ekonomik büyüme yaşadı.

Öte yandan CHP, Gazi’nin iradesini ve ideallerini hükümete benimsetmeye yönelik diğer girişimlerde biraz daha başarılı oldu. Halifeliğin kaldırılmasından sonra Ankara’da eski Osmanlı dairelerinin tasfiyesi ve yeni dairelerin kurulması hızla devam etti. Bu geçiş döneminde özel bir ehemmiyetle ele alınan bir kurum da ülkenin ordusuydu. Mustafa Kemal’i siyasete hazırlayan ordu, cumhuriyetin ilk yıllarında değişime uğradı. Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak döneminde Türk ordusu entrika ve hizipçilik yuvası olmaktan çıktı. En yüksek rütbeli ve saygın komutanların çoğu İzmir Suikastı’nın ardından hapse atılmaktan ya da idam edilmekten kurtulurken, CHP yönetimi önde gelen subayların ve bir bütün olarak ordunun siyasi etkisini sınırlandırmada başarılı oldu. Yine de Ankara, ülkenin yeni ulusal *ethos*unun parçası hâline getirerek, Kurtuluş Savaşı sırasında hizmetleri göz ardı etmediğini gösterdi. Tıpkı daha önceki Osmanlı ordusu gibi, yeni ulusal *ethosta* Türkiye’nin silahlı kuvvetleri ulusun öncülerinden biri olarak, yaşadığı sıkıntılarda ulusa rehberlik ediyor ve ileride daha parlak bir istikbalin önünü açıyordu. Atatürk Türk vatandaşlığı üzerine yazdığı bir kitapçıkta şöyle diyordu: “Bu nedenle, savaş yalnız cephelerde savaşan askerlerin faaliyeti demek değildir. Bir ülkede bütün vatandaşların her türlü çalışma ve faaliyeti demektir. Barış zamanında da bu genel faaliyetin ortak hedefe yönlendirilmesi önemlidir. Ortak hedef, bağımsızlığın korunmasını sağlamaktır.”³⁶ 1931 yılında askerî

³⁵ *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Cilt IV (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), s. 643 [2006].

³⁶ Afetinan, *Medeni*, s. 114

bir gazinoda yaptığı konuşmada ise Atatürk, Türk ordusu için öngördüğü rolü övgü dolu biçimde şöyle tanımlıyordu:

Bilirsiniz ki, Türk milleti, ne vakit yükselmek için adım atmak istemişse; bu adımların önünde daima pişva olarak, daima yüksek millî ideali tahakkuk ettiren hareketlerin pişdarı olarak kendi kahraman çocuklarından mürekkep ordusunu görmüştür . . . Bundan sonra da Türk milletinin ulvî idealinin husulü için kahraman asker evlâtları hep önde gidecektir.³⁷

1935'te kabul edilen bir kanun, Atatürk'ün orduya ilişkin bu vizyonunun resmî bir politika olarak hayata geçirilmesine yardımcı oldu. Kanun cumhuriyetin ruhunu ve ilkelerini somutlaştırdığı gibi, ordunun hem devleti hem de anayasasını savunmak için yasal bir yükümlülüğe sahip olduğunu da öngörüyordu. Subayların daha sonra yorumlayacağı şekliyle bu kanun, ordunun, devlet ya da anayasası tehdit altında olduğunda sivil hükümetin davranışlarını yönetmek (sınırlama noktasına kadar gidebilecek) bir rol oynayabileceğini ortaya koyuyor gibiydi.

1937'de CHP, Atatürk'ün yönetiminde, onun dünya görüşünün temel ilkelerini en nihayetinde arıtıp berraklaştırdı. Atatürk'ün siyasi vizyonunun tutarlı bir ideoloji oluşturduğunu asla iddia etmemekle birlikte, CHP'nin yürütme organı, altı temel ilkenin devleti destekleyen temel dayanaklar olduğunu ileri sürdü. Altı Ok, Türkiye'nin kurucusunun 1923'ten bu yana defalarca başvurduğu ve atıfta bulunduğu kapsamlı değerlerden oluşuyordu: Cumhuriyetçilik, halkçılık, milliyetçilik, laiklik, devletçilik ve devrimcilik. 1938'deki ölümüyle birlikte Altı Ok, sadece CHP ile özdeşleştirilmekten çıktı. Bunun yerine, bu siyasi programın her bir unsuru daha da süslendi ve Altı Ok, o zamandan beri Türk siyasetçilerinin, askerlerinin ve sıradan vatandaşlarının nesiller boyunca düşüncelerini ve

³⁷ William Hale, *Turkish Politics and the Military* (Londra: Routledge, 1994), s. 81.

eylemlerini şekillendiren bir ideoloji olan Kemalizm'in temeli olarak anıldı.

Dış politika da Kemalizm'in yükselen dogmalarından muaf değildi. Atatürk, 1931 yılında yaptığı bir konuşmada, hükümetinin uluslararası ilişkilere yaklaşımının temel yapıtaşını basit bir aforizmayla tanımladı: "Yurtta sulh, cihanda sulh için çalışıyoruz."³⁸ Geriye dönüp bakıldığında, dünya meselelerine ilişkin bu karmaşık olmayan bakış açısı, bölgesel güvenlik ve işbirliği meselelerine yönelik temel bir pragmatizmin altını çiziyordu. Lozan Antlaşması'nın ardından Atatürk, Meclis-i Mebusan'ın kabul ettiği Misak-ı Milli'nin sınırları içinde yer alan, fakat ele geçirilememiş toprakların çoğunda hak talep etmekten vazgeçmişti. Büyük bir Müslüman nüfusa sahip olan Batı Trakya Yunanistan'a terk edilmişti. İsmet'in Lozan'da ısrarla Türk toprağı olduğunu savunduğu eski Osmanlı vilayeti Musul bile Milletler Cemiyeti'nin Bağdat lehine karar vermesinin ardından önyargısız biçimde Irak'a devredilmişti. Tartışma konusu olmaya devam eden tek toprak parçası, Sevr Antlaşması sonucunda Suriye'deki Fransız mandasının eline geçen İskenderun kentini çevreleyen bölgeydi. Ankara'nın toprak meselelerine ilgisizliği, 1930'ların ortalarında Suriye'deki siyasi çalkantıların manda yönetiminin sınırlarında bir değişiklik olasılığını ortaya çıkarmasıyla belirgin bir şekilde değişti. Sevr Antlaşması'nın hükümleri uyarınca İskenderun'un Türkçe konuşan nüfusuna kültürel özerklik hakkı güvencesi verildi ve bu durum Türkiye'nin kuzeyinde gerçekleştirilen bazı reformların (şapka giyilmesi ve Latin alfabesinin kullanılmasına ilişkin benzer yasaları içeren reformlar) bölgede de uygulanmasına yol açtı. Dahası, hem Türkiye'deki hem de İskenderun'daki milliyetçiler bölgenin efsanevi Türk geçmişini dillendirmeye başladı. Her iki taraf da bölgenin tarihsel olarak Anadolu'ya bağlı olduğunu, zira kendilerine göre sınırın her iki tarafında proto-Türk bir grup olan eski Hitit

³⁸ *Atatürk'ün Tamim*, s. 608.

halkları uzun süredir yaşamaktaydı. Fransa 1936'da Suriye'ye bağımsızlık verdiğinde, Hatay'daki (Türk milliyetçileri bölgeyi böyle adlandırıyordu) milliyetçiler, Türkiye Cumhuriyeti ile birleşmek amacıyla ayrılma hakkı talep ettiler. Milletler Cemiyeti'nin müdahalesi ve Fransa'nın Türkiye'yi karşısına almak istememesi, sonuçta Türk milliyetçilerinin taleplerini onaylayan hileli bir yerel seçime yol açtı. Eski bir Türk toprağı olduğu şüpheli olan bu bölgenin Türkiye'ye dâhil edilmesini destekleyen Mustafa Kemal, Hatay'ın 1939'da Türkiye ile birleştiğini görecektense kadar uzun yaşayamadı. Fakat vefatından önce konu kendisine açıldığında, açıkça Nazi Almanyası'nın Mart 1938'de Avusturya'yı ele geçirmesine atıfta bulundu: "Hitler kesinlikle haklı. Almanya Almanlara aittir."³⁹

Ankara'nın Suriye'ye yönelik saldırgan tutumu dışında, Mustafa Kemal, ülkenin yakın komşuları ve eski rakipleriyle güçlü ikili ve çok taraflı ilişkiler kurma ihtiyacını vurgulayan bir Türk dış politikasının geliştirilmesine bizzat nezaret etti. Uzun yıllar diplomatlık yapan Rüştü Aras başkanlığındaki yeni Türk Dışişleri Bakanlığı, Lozan Antlaşması'ndan başlayarak barış, saldırmazlık ve işbirliğine dayalı karşılıklı ilişkileri öngören çok sayıda anlaşmayı ortaya çıkaran bir dizi girişim başlattı. Ankara, 1930 yılında Yunanistan ile bir Dostluk Antlaşması yapmanın yanı sıra daha önce Anadolu'yu işgal etmiş olan ve Akdeniz'e askerî yayılma tehdidinde bulunan İtalya ile de bir tarafsızlık anlaşması imzaladı. İtalya'nın, Türkiye'nin yakın çevresinde yayılmacı politikasını sürdürmesi üzerine Ankara, komşu ülkeler arasında barış ortamının sağlanması ve birbirlerinin sınırlarının karşılıklı olarak tanınması umuduyla Balkan devletleri Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya ile daha güçlü bağlar kurmak için harekete geçti. Benzer bir karşılıklı tanıma ve işbirliği anlaşması üç yıl

³⁹ Kemal Atatürk gestorben," *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 11 Kasım 1938 (alıntı için: S. Eriş Ülger, *Atatürk und Die Türkei in der deutschen Presse (1910-1944)* (Hückelhoven: Schulbuchverlag Anadolu, 1993, s. 142).

sonra Sadabad Paktı'yla doğudaki Irak, İran ve Afganistan devletleriyle imzalandı.

Aras ve Atatürk tarafından imzalanan Balkan Antantı, ülkenin dış ve iç politikasının bir başka önemli yönüne de hizmet etti. Balkan Savaşları'nın sona ermesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalkması Arnavutluk, Yugoslavya, Bulgaristan ve Romanya gibi yeni kurulan devletlerde yaşayan yüz binlerce Müslümanın statüsüne ilişkin soruları tamamen ortadan kaldırmamıştı. Özellikle Yugoslavya ve Bulgaristan'daki Müslümanlar, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından merkezî hükümetin birbirini izleyen şiddet dalgalarına maruz kaldılar. Daha fazla şiddet eylemiyle karşı karşıya kalan (Türkiye'de olduğu gibi, genellikle ülkenin farklı nüfuslarını ulusallaştırmak için yapıliyordu) birçok Müslüman, daha iyi bir yaşam umuduyla Anadolu'ya kaçmaya çalışıyordu. Ankara'daki yetkililer, Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Müslüman vatandaşlarının çoğunun içinde bulunduğu kötü durumun farkındaydı ve 1920'ler ve 1930'lar boyunca bu düzenli mülteci akışını etkilemeye ve yönetmeye çalıştılar. Türkiye Dışişleri Bakanlığı, 1920'de Ermenistan ile başlayarak, komşu devletlerle Müslümanların Türkiye'ye kitlesel transferini kolaylaştıran çeşitli anlaşmalar imzaladı. Bu yeni gelenler ülkede titiz incelemelere tabi tutulurken (zira mülteci kabulü, bireyin bir Türk'ün varsayılan ırksal ve etnik özelliklerini göstermesine bağlıydı), Atatürk ve yakın danışmanları Müslüman mültecilerin Türk toplumuna katılmasını, Anadolu'da Kürtlerin yaşadığı bölgeleri daha fazla Türkleştirmenin bir aracı olarak değerlendirdiler. Bu doğrultuda Atatürk, Kosova ve Makedonya'daki Müslüman vatandaşlarının neredeyse tamamını zorla sınır dışı etmeye çalışan Yugoslavya Krallığı'nın temsilcileriyle göç meselesi üzerine yapılan müzakerelere bizzat katıldı.

1930'lar sırasında, Avrupa'nın büyük güçleri arasında ikinci bir genel savaş tehdidi, Atatürk'ün endişelenmesine neden oldu. İtalya'nın Arnavutluk ve Etiyopya'yı şebepsiz

yere işgal etmesi ve Almanya'nın sınırlarına sürekli olarak asker ve mühimmat yığılması, Türkiye'nin acil güvenliğinin sorgulanmasına yol açtı. Ülkenin silah stokunu yeniden canlandırmaya çalışırken, Atatürk'ün dış temsilcileri Avrupa'nın savaşa girme ihtimali olan ülkeleriyle daha iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Yunanistan örneğinde olduğu gibi Atatürk, Türkiye'nin hem İngiltere'yle hem de Fransa'yla geçmişteki yaşadığı sıkıntıları bir kenara bırakarak, İngiliz ve Fransız diplomatlarla savaş ve barış konularında diplomasi yürütmek için bilinçli biçimde kişisel adımlar attı. Sovyetler Birliği'nin savaş durumunda Türkiye'den toprak talep etmeye kalkışacağı yönündeki Türkiye'deki bazı korkulara rağmen, Ankara hükümeti Almanya ve Sovyetler Birliği ile de aynı derecede sıcak ilişkiler kurmaya çalıştı. 1936'da İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının askerî statüsüne ilişkin görüşmeler, Atatürk'ün Avrupa bağlamındaki tarafsızlık politikasının belki de en iyi örneği oldu. O yıl imzalanan Montrö Antlaşması'na göre Türkiye'ye savaş zamanlarında (Ankara'nın tarafsız kalıp kalmadığına bakılmaksızın) tüm askerî gemileri yasaklama hakkı tanındı. Böylece Türk diplomatlar sadece bir kalem darbesiyle hem boğazlar üzerinde tam egemenlik elde ettiler hem de tarafsız bir ülke olarak Doğu Akdeniz'de bir çatışma durumunda büyük bir koz elde ettiler.

Hükümetinin karşı karşıya olduğu diplomatik sorunlar ne olursa olsun, Atatürk yabancı liderler ve temsilcilerle görüşmeyi kişisel bir mesele hâline getirmişti. Devlet ziyaretleri sırasında yemek yemekten ve eğlenmekten büyük zevk alırdı ve sık sık Cumhurbaşkanı yatıyla sahil şeridinde turlar düzenlerdi (böyle bir gezi, İngiliz hükümdarı VIII. Edward'ın epey hoşuna gitmişti). Yabancı konukları ağırlarken, bilinçli biçimde kendisini ve ülkesini olumlu ve ilerici bir reform örneği olarak sunmaya çalışırdı. Akşam yemeği partileri, askerî geçit törenleri, devlet okullarına ziyaretler ve diğer etkinliklerin ortasında Atatürk konuklarıyla sık sık siyaset, kültür ve tarih üzerine hararetli sohbetler yapardı. Gazi, ülkenin

Görsel 16: Yeni Bir Siyasi Manzara.

Vatandaşlar Ankara'nın ortasında ata binmiş bir Atatürk heykeli-
nin önünden geçiyor.

maddi ve tarihî zenginliğini (Türkiye'nin yeni kurulan arkeoloji müzelerinin çoğunda görülebileceği üzere) göstermenin yanı sıra misafirlerini Gelibolu dışında bir askerî komutan olarak ün kazandığı toprakları ziyaret etmeye de davet ederdi. Türkiye'nin modernliğini mümkün olan en iyi şekilde sunmaya yönelik bilinçli çabaları, İran İmparatoru Rıza Şah'ın resmî ziyareti sırasında olduğu gibi bazı sıkıntılara yol açabiliyordu. İki devlet adamı 1934 yılında trenle Uşak'ın batısındaki bir istasyona yanaşırken, Atatürk kendisine iyi dileklerde bulunan kalabalığın arasında sarıklı bir adam gördü. Bu dindarlık gösterisini (ülkenin şapka kanununa aykırıydı) gören cumhurbaşkanı, din adamları "halk düşmanı" olduğu için, kendisine tezahürat yapan vatandaşlara "adamı yok etmek" verdi. Sarıklı adam söylenenlere göre canını kurtarıırken,

Atatürk bu olayın ardından dinî kıyafetlerin camiler dışında sergilenmesini yasakladı.⁴⁰

Cumhurbaşkanı olarak hiçbir zaman yurt dışına çıkmasa da, Gazi'nin hem Türkiye içinde hem de dışında kamu diplomasisine yönelik kararlı çabaları, genç ulusuna subaylık günlerinden beri geliştirmeyi arzuladığı türden bir uluslararası statü kazandırdı. Türkiye artık, Avrupa devletleri tarafından Doğu ile Batı arasındaki kavşakta yer alan zayıf, gerici ve iktidarsız bir izbandut olarak tarih boyunca aşağılanmış Osmanlı İmparatorluğu'na benzer bir ülke olarak görülüyordu. Nihayet 1932 yılında Milletler Cemiyeti'ne katılmayı karar veren Türkiye, Avrupa ve Asya'daki diğer etkili ülkelerin arasına girdi. Ankara, Milletler Cemiyeti'nin konseyinde kalıcı bir sandalye elde edemese de, dönemin ABD'li gözlemcisinin ifadesiyle, Türkiye'nin bu cemiyetin bir üyesi olmasının "psikolojik önemi hakkında çok az şüphe" vardı.⁴¹ Ankara, Türkiye'yi çağdaş küresel düzenin yapıcı bir üyesi hâline getirme konusunda imparatorluk diğer seleflerini geride bırakmayı başarmıştı.

Atatürk'ün gözünde Batı'nın modern dünyasına katılmak, Avrupalı güçlerle aynı masada yer almaktan daha fazlasını gerektiriyordu. Ülkenin siyasetini, ekonomisini ve kültürünü millileştirmek, onu tartışmasız bir şekilde Türk yapmak, Atatürk'ün devleti ve toplumu Batı normlarına uygun bir şekilde şekillendirmeye yönelik en derin arzularını yansıtıyordu. Türk medeniyetini en yüksek standartlara yükseltme çabası sınırlar, tarım politikası ya da din veya dil gibi meselelerin ötesine geçmiştir. Atatürk, iktidarı boyunca temel toplumsal etkileşimlerin modernleştirilmesi ve millileştirilmesi

⁴⁰ Afshin Marashi, "Performing the Nation: The Shah's Official State Visit to Kemalist Turkey, June to July 1934," *The Making of Modern Iran: State and Society under Riza Shah* içinde, Stephanie Cronin (ed.), (Londra: Routledge, 2003), s. 111-112.

⁴¹ Donald Webster, *The Turkey of Atatürk: Social Process in the Turkish Reformation* (Philadelphia: American Academy of Political and Social Science, 1939), s. 118.

konusuna büyük ilgi göstermiştir. Tiyatro, müzik ve sanatın ciddi bir destekçisi oldu. Kültür konusundaki zevki, geriye dönüp bakıldığında, siyasi vizyonunun bazı çelişkili yönlerini temsil ediyordu. Onun denetimindeki CHP, bir yandan etnik Türk geleneklerini yücelten halk kültürünün gelişmesini ve yayılmasını teşvik etti. Ankara (Batı Anadolu'nun Türkçe konuşan Zeybeklerinin halk danslarına dayanan) yeni bir ulusal dansı tanıyıp onaylarken, Türkiye'nin yeni kurulan radyo istasyonları dinleyicileri arasında yerel türküler ve kırsal halk müziğini (türkü) popülerleştirmeye çalıştı. Öte yandan Gazi, caza ve modern sanata olan sevgisini de gizlemedi. Caz müziğinin çalındığı parti ve kafelerde halkın karşısına çıkıp, zaman zaman keyifle *foxtrot* dansı bile yaptı. İktidarı sırasında resim ve heykelde modernist eğilimler benimsendi (özellikle de sadık subaylarıyla birlikte elde ettiği savaş zaferlerini ve başarılarını kutlayan eserlerde).

Yeni cumhuriyette kadının konumunun yeniden şekillendirilmesi, Atatürk'ün Türkiye'de modern kültürün gelişimini nasıl damıttığının ve bu gelişime nasıl eşlik ettiğinin çok önemli bir parçasıydı. 1925 yılında, CHP'nin bir toplantısı öncesinde, kadınların statüsünü bu bağlamda ele aldı:

Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bir bez veya bir peştamal veya buna mümasil bir şeyler atarak yüzünü gözünü gizler ve yanından geçen erkeklere karşı ya arkasını çevirir veya yere oturarak yumulur. Bu tavrın mana ve medlûlü [gösterdiği şey] nedir? Efendiler, medeni bir millet anası, millet kızı bu garip şekle, bu vahşi vaziyete girer mi? Derhal tashihi [düzeltilmesi] lâzımdır.⁴²

Ülkesindeki kadınlara özgü bu davranışların bu dışavurumları, Atatürk'ün anlatımına göre, düzeltilmesi gereken iki eğilimin belirtisiydi. Birinci Dünya Savaşı sırasında subay arkadaşlarına dile getirdiği görüşlere uygun biçimde, elindeki yetkileri kadınlara siyaset, kişisel ve çalışma alanlarında daha

⁴² Kreiser, *Atatürk*, s. 261.

fazla hak verilmesini teşvik etmek için kullandı. Ankara, 1930'da kadınlara oy hakkını tanımanın yanı sıra Türkiye ekonomisinde aktif olan ve sayıları giderek artan kız öğrenciler, işçiler ve profesyoneller adına savunuculuk yapan kadınlara özel ulusal bir işçi sendikası da kurdu. Kemalist devletin kadınların siyasi ve toplumsal konumlarını iyileştirme çabasının giderek artması, kadınları cumhuriyetin aktörleri olarak fiziksel ve toplumsal açıdan daha görünür kılmak için tasarlanan tamamlayıcı kamusal ve özel girişimlere paraleldi. Doğrudan yasaklanmayan başörtüsü takmak, kamu binalarının sınırları içinde yasaklandı. Kadınların hayatlarını takdir eden ve detaylı biçimde ele alan dergi ve kitapların sayısı giderek artmaya başladı. CHP'nin kadınlara sağladığı kişisel özgürlükler, özellikle Arnavut kökenli bir Türk vatandaşı olan Keriman Halis'in 1932'de Kainat Güzeli yarışmasını kazanmasıyla ulusal ve uluslararası alanda da dikkatleri üzerine çekti. Bu başarı, Türkiye'de meydana gelen diğer pek çok değişim gibi, halk arasında bizzat Mustafa Kemal'in kişisel müdahalesine bağlandı. Keriman Halis, zaferi üzerine Cumhurbaşkanı'na bir telgraf çekerek şöyle dedi: "Bu muvaffakiyetim sizin memleket kadınlığına telkin ettiğiniz fikirlerin eseridir."⁴³

Daha sonraki yıllarda Gazi'nin kadın sorunlarına ilişkin savunuculuğu özel hayatının sınırları içinde de güçlü bir yankı uyandırdı. Latife'den boşanması, başka bir eş tarafından asla doldurulamayacak bir boşluk bıraktı. Birlikte olduğu kadınlarla flört etmekten ve dans etmekten hoşlanmasına rağmen, vefat edene kadar bekâr kaldı. Ailesi, 1924'ten itibaren birkaç çocuğu evlat edinmesiyle genişledi. Birinci Dünya Savaşı sırasında kısa bir süreliğine küçük bir çocuğun velayetini almış olsa da (ki bu çocuk daha sonra annesinin evinde büyütülmüştür), evlat edindiği ilk çocuk, Atatürk'le ilk tanıştığında Bursa'da yaşayan ve 12 yaşında bir yetim olan Sabiha'dır.

⁴³ Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey* (Londra: Routledge, 2002), s. 88.

Sabiha'nın Atatürk'ün yuvasına katılması, onun ergenlik çağındaki dört kızı daha evlat edinmesiyle hemen hemen aynı döneme rastlar: Zehra, Rukiye, Afet ve Nebile. Beşinci evlatlık kızı Ülkü ise ölümünden sadece üç yıl önce, henüz yürümeye başlayan bir bebekken cumhurbaşkanının ailesine katıldı. Atatürk evlatlık kızlarının her birini en iyi okullara gönderme konusunda açık sözlüydü. Yine de tüm anlatılanlara göre kızlarla babaları arasındaki ilişki dramatik biçimde değişkenlik gösteriyordu. Çocuk yaştaki Ülkü manevi babasının yanından hiç ayrılmazken, Zehra ve Rukiye'nin Atatürk'le daha mesafeli bir ilişkileri varmış gibi görünüyordu. Tüm bu evlatlıklar arasında Atatürk'e en fazla bağlılığı olan Afet'ti. Yetişkinliğe adım attığında, Atatürk'ün en iyi öğrencisi ve en yakın stenografi rolünü üstlendi. Atatürk'ün *Medeni Bilgiler* ve Türk tarihi üzerine incelemesi *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitapları Afet'in yardımlarıyla tamamlandı. Atatürk'ün vefatından kısa bir süre önce Cenevre'de bir doktora programına kabul edildi ve tezini "Türk ırkının" antropolojik özellikleri üzerine yazdı. Manevi babasının en yakın yardımcılarından ve sırdaşlarından biri olarak ayrıca onun hayatından çok sayıda hatırayı ve hikâyeyi derleyip yazıya döktü. Atatürk'ün, Afet'in yanında kalmaktan özel bir keyif aldığı gayet belliydi. Dönemin gözlemcilerinden biri Atatürk ile Afet için şöyle diyordu: "Atatürk'ün üzüntüsünü giderecek bir arkadaş bulmuş olmasına hepimiz çok sevinmiştik, bir sinir buhranı geçirmesinden korkuyorduk."⁴⁴

Bu gözlemcinin ifade ettiği üzüntü, hiç şüphesiz kısmen Gazi'nin hayatının son yıllarındaki sağlık durumuna atıfta bulunuyordu. Ellili yaşlarına girerken, Atatürk alkol bağımlılığına yenik düşüyor gibiydi. Elinde bir kadeh içkiyle konuklara ve etkinliklere kadeh kaldırarak birden fazla kez açıkça nezaket gösterisinde bulunmayı âdet edinse de, alkolün cumhurbaşkanını daha fazla yıpratıldığı zamanlar da

⁴⁴ Mango, *Atatürk*, s. 439.

Görsel 17: Cumhurbaşkanı'nın Kızı.

Subaylar ve devlet yetkililerinden oluşan bir maiyet, yaşı ilerlemiş Atatürk'e ve en küçük manevi kızı Ülkü'ye eşlik ediyor.

oluyordu. Diplomasi çevreleri, Atatürk'ün sık sık sarhoş olduğuna dair dedikodularla çalkalanıyordu. Bir büyükelçi, cumhurbaşkanının “bütün gün rakı içtiğini ve bazı akşamlar körkütük sarhoş olduğunu” rapor etmişti.⁴⁵ Cumhuriyetin kuruluşunun anısına 1926'da düzenlenen meşhur bir etkinlik sırasında, partiye katılan bir grup insan büyük bir endişeyle cumhurbaşkanının çok içtikten sonra Fransız büyükelçisinin kızını öpmeye çalıştığına tanık olmuş, bu hareket diplomatın tek kelime etmeden kızıyla birlikte toplantıdan kaçmasına neden olmuştur. Mustafa Kemal'in alkol bağımlılığı büyük ölçüde yoğun yaşanmış bir hayatın semptomu olarak yorumlanmış gibi görünmektedir. Pek çok kişi Cumhurbaşkanı'nın “gece gündüz demeden çalışan” bir insan olduğu konusunda hemfikirdi. Fakat cumhurbaşkanlığının erken dönemlerinde, aşırı alkol kullanımının ve hareketli hayat tarzının fiziksel ve

⁴⁵ United States National Archive (USNA) Record Group (RG) 59, 867.00/1999, 16 Temmuz 1928.

zihinsel gücünü gözle görülür şekilde azaltmaya başladığını söyleyenler de yok değildi.⁴⁶

1936 yılına itibariyle Atatürk'te ağırlaşmış bir karaciğer sirozu vakasının ilk belirtileri ortaya çıktı. Doktorlar en sonunda cumhurbaşkanının vücudundaki bir dizi kızarıklığın hastalığın belirtileri olduğu sonucuna vardığında, cumhurbaşkanlığı görevini sürdürdü ve elinden geldiğince faal biçimde görevleriyle meşgul olmaya devam etti. 1938'in Şubat ve Temmuz ayları arasında inatla diplomatik toplantılara ve askerî teftişlere katıldı ve hükümetinin işleyişini takip etti. Yaz aylarında İstanbul'a taşındı ve II. Abdülhamid'in yalızlı sarayı Dolmabahçe'de ikamet etmeye başladı. Temmuz ayında, Ekim ayının sonuna kadar süren bir komaya girdi. Aradan geçen aylar boyunca, Atatürk'ün en yakın siyasi danışmanlarından birkaçı, onun üç manevi kızıyla (Afet, Sabiha ve Makbule) birlikte başucunda hazır bulundu. Komadan çıktıktan sonra neredeyse üç hafta boyunca uyanık kaldı ve bu süre zarfında ülkenin 15. yıldönümünü hasta yatağında kutladı. 8 Kasım'da tekrar komaya girdi ve iki gün sonra hayatını kaybetti. O sabah Dolmabahçe'de bulunanlar arasında çocukluk arkadaşı Salih Bozok da vardı. Onun cansız bedenini gören Salih odadan hızla çıktı ve kendini göğsünden vurdu. Salih daha sonra oğluna, Atatürk'ün öldüğü günü "asla unutamayacağını" ısrarla belirtmesine rağmen, Gazi'nin odasından hızla çıktıktan sonra ne yaptığını hatırlayamadığını itiraf etmiştir.⁴⁷

Gazi'nin ölümüne kamuoyunun tepkisi hızlı ve kederli oldu. ABD büyükelçisinin bildirdiğine göre vefat haberi İstanbul'a ilk ulaştığında "bütün işler durdu", "mağazalar ve dükkânlar gönüllü olarak kapandı ve çoğu açıkça ağlayarak, amaçsız biçimde saatlerce bir aşağı bir yukarı yürüyen

⁴⁶ USNA, RG 59, 867.001K31/35, 14 Mart 1929.

⁴⁷ Salih Bozok ve Cemil Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında* (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1985), s. 266.

kederli insan kalabalıkları sokaklarda belirdi.”⁴⁸ Atatürk’ün naaşı vefatını izleyen günlerde Dolmabahçe’de kaldı. Devlet yetkilileri en nihayetinde 12 Aralık’ta sarayın kapılarını halka açarak binlerce yas tutan kişinin naaşın önünden geçmesine izin verdi. Sekiz gün sonra bir tren resmî cenaze töreni için naaşını başkente taşıdı. Atatürk’ün naaşı ilk olarak, başkentten erken cumhuriyet döneminde inşa edilen ilk kültürel sembollerinden biri olan Ankara Etnografya Müzesi’ne defnedildi. Türk yetkililerin tabutunu ebedi istirahatgâhına nakletmeleri neredeyse 15 yıl sürecekti. Kasım 1953’te Atatürk’ün mozolesi nihayet tamamladı. Anıtkabir olarak adlandırılan bu mozole beton, çelik ve mermerden inşa edilmiş muazzam bir komplekstir. İçerisinde Atatürk’ün yaşamına ait eserlerin yanı sıra Türk ulusunun atası olmak için verdiği mücadeleyi anlatan bir müze de yer alır. Geçmişte eski bir Yunan yerleşim yerinin bulunduğu bir tepede yer alan Anıtkabir, Ankara’nın silueti üzerinde yükselmeye devam eder.

Atatürk’ün cenazesine tanıklık etmek üzere, on yedi ülke temsilcilerini gönderdi. Çok sayıda gazete ve tanınmış kişi, Türkiye’nin ilk cumhurbaşkanının hayatını ve çalışmalarını anlatan anma yazıları yayımladı. Bir Alman gazetesi, savaş meydanlarında kazandığı zaferlere ve Gazi’nin gözetiminde gerçekleştirilen çok sayıda reforma atıfta bulunarak, onu “granitten bir iradeye ve tükenmez bir çalışma ahlakına” sahip bir adam olarak ilan etti.⁴⁹ Yürüttüğü bağımsızlık mücadelesini dünyanın en kötü mücadelelerinden biri olarak niteleyen *The New York Times*’ın editörleri bile, ölüm haberinin ardından onun hakkında övgü dolu ve hürmetkâr bir anma yazısı yayımladı:

Asker ve Devlet Adamı olarak Kemal Atatürk ülkesinin tarihinde yüksek bir konum sahibi. O, hiç şüphe yok ki savaş

⁴⁸ USNA, RG 59, 867.001 Atatürk, Kamal/75, 15 Kasım 1938.

⁴⁹ Gazi Mustafa Kemal Atatürk” Hamburger Fremdenblatt 11 Kasım 1938 (alıntı için: S. Eriş Ülger, *Atatürk und Die Türkei in der deutschen Presse (1910–1944)* (Hückelhoven: Schulbuchverlag Anadolu, 1993, s. 142).

sonrası dönemin en başarılı liderlerinden biri. O, eserlerinin kendi adına konuşmasını sağlayan mutlak güç sahibi bir lider, aynı zamanda yönettiği ülkeyi de yaratan kişi. Avrupa'nın hasta adamı kemiklerine kadar budandıktan sonra, Atatürk Osmanlı İmparatorluğu'ndan arta kalanları aldı ve onlardan kendine güvenen, saygı gören modern bir ülke ortaya çıkardı. Onun yönetiminin bir sonucu olarak bugünün Türkiye'si sadece daha sağlıklı olmadı, aynı zamanda Sultanların geniş hükümdarlığından çok daha güçlü ve istikrarlı oldu.⁵⁰

Gazi'yi şahsen tanıyan pek çok kişi onun hayatı ve eserleri hakkında verilen bu hükmü yinelemiştir. Onu bir devlet tarafından çıkarılan bir dergide yazarlık yaptığı sırada tanıyan biyografi yazarı Şevket Süreyya Aydemir, daha sonra genç yaşta ölen çoğu insanın bunu büyük bir garazle yaptığını ifade edip, "hayata mana katan" bir insan olan Atatürk'ün hiç de böyle bir garazle göçüp gitmediğini belirtmiştir. Yine de etrafındakiler için onun kaybı, çok derinlere kök salmış büyük bir ağacın köklerinin topraktan sökülmesine benziyordu.⁵¹

⁵⁰ "Ataturk," *The New York Times*, 11 Kasım 1938.

⁵¹ İnan, *Tarihe Tanıklık Edenler*, s. 302.

6. BÖLÜM

TARİHSEL BİR FİĞÜR OLARAK ATATÜRK

Hem Türkiye Cumhuriyeti'nde hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamış ve çalışmış bir Alman akademisyen olan Ernest Jäckh tarafından aktarılan bir anekdotta, Mustafa Kemal'in ruhunun vefatından sonra da yaşayacağını varsaydığı iddia edilir:

İki Mustafa Kemal vardır: Biri ben, et ve kemik geçici Mustafa Kemal... İkinci Mustafa Kemal, onu "ben" kelimesiyle ifade edemem; o, ben değil, bizdir! O, memleketin her köşesinde yeni fikir, yeni yaşam ve büyük ülkü için uğraşan aydın ve savaştı bir topluluktur. Ben, onların rüyasını temsil ediyorum. Benim teşebbüslerim, onların özlemini çektikleri şeyleri tatmin içindir.¹

CHP, Atatürk'ün toprağa verilmesinden kısa bir süre sonra bu vizyonun gerçekleşmesine yardımcı oldu. Aralık 1938'de yeni seçilen cumhurbaşkanı İsmet İnönü, CHP'nin baş delegelerini bir toplantıya çağırdı ve halk oylamasıyla Atatürk'ün partinin "ebedi lideri" olarak kalacağını ilan etti. CHP'nin o Aralık ayında cumhurbaşkanını ebedi rehber ve önder olarak tayin etme kararı, cumhuriyetin ilk günlerinden itibaren onun şahsında gelişen resmî bir tapınma ve bağlılık kültürünü özetliyordu. Cumhuriyetin kuruluşundan sonraki iki yıl içinde Mustafa Kemal, Avusturyalı bir sanatçıyı İstanbul'da kendisine benzeyen ilk heykeli yapması için görevlendirmişti bile. 1938 yılına gelindiğinde, kamu görevlileri ülkenin dört

¹ Ernest Jackh, *The Rising Crescent: Turkey Yesterday, Today, and Tomorrow* (New York: Farrar & Rinehart, 1944), s. 198.

bir yanındaki kentlerde ve kasabalarda Gazi'nin daha pek çok büstünü ve heykelini diktiler. İnönü cumhurbaşkanlığı sırasında kendisi için de benzer bir statü yaratmaya çalışsa da (İkinci Dünya Savaşı sırasında Milli Şef unvanını alacak kadar ileri gitti), Atatürk'ün imajı ve muazzam yazı ve söz külliyatı Türk eğitiminin, siyasetinin ve kültürünün dokusuna derinlemesine işlemeye devam etti.

İsmet İnönü ve CHP 1950'de iktidar tekeli bırakıldığında, yeni seçilen Başbakan Adnan Menderes hükümeti Atatürk kültürünü daha da benimsedi. İktidarının ilk yıllarında bir grup muhalif İslamcının cumhurbaşkanının anıtlarına bir dizi küstahça saldırı düzenlemesinin ardından Menderes ve iktidardaki Demokrat Parti, onun hatırasına hakaret etmeyi yasadışı ilan etti (bu suç hâlen üç yıla kadar hapis cezasını gerektirir). Atatürk'ün hayatına, eserlerine ve fikirlerine duyulan saygı ve onları anma Türkiye'nin 1960'taki ilk askerî darbesini izleyen çalkantılı yıllarda daha da güçlenmiştir. Ülkenin siyasi yelpazesinin dört bir yanından siyasi liderler ve seçmenler, Gazi'nin anısına saygı göstermeye devam etmekte ve genellikle Gazi'nin başlangıçtaki istekleri ve idealleri üzerinden onun din, toplumsal cinsiyet, etnik köken ve ekonomi konularında birbiriyle çelişen tutumlarını gerekçelendirmektedir. Çağdaş İslamcılar, seküler solcuların ve farklı çizgilerdeki milliyetçilerin onun mirasını ne derece sahiplendiklerinden bağımsız olarak, Mustafa Kemal'in resimleri (ve en çok dikkat çeken sözleri ve kişisel imzası) Türkiye genelinde sayısız ofis, sınıf, kafe ve evin duvarlarını süslemeye devam ediyor. Atatürk hâlen birçok açıdan Türkiye'nin ebedi lideri ve tılsımı olarak kabul edilmektedir. Başında olduğu Ankara hükümetinin Kurtuluş Savaşı'nı kazanması ve 1923'te Cumhuriyet'in kurulması şüphesiz Gazi'ye büyük bir ün kazandırmıştır. Bu iki olaydaki merkezî rolünün, 1923'ten sonraki eylemleri ne olursa olsun, ona Türkiye'nin önde gelen ulusal kahramanı statüsünü kazandıracak iddia edilebilir. Fakat onun evrensel olarak çok önemli hatta efsanevi biri olarak tanınması özellikle

1926'dan sonraki cumhurbaşkanlık döneminde yaptıklarına dayanır. Hem o zaman hem de günümüzden bakıldığında, onun Kurtuluş Savaşı'nın ardından başardıkları mucizevi ve bir dereceye kadar eşi benzeri görülmemiş bir şeymiş gibi görünüyor. Ülke içinde ve dışında pek çok kişinin Türkiye'yi kullerinden doğan bir ülke olarak görmesine yol açan entelektüel çerçevenin çoğunu bizzat o sağlamıştır. Hâl ve tavırlarından başlayan liderliği, Türkiye vatandaşlarının itibarını yeniden kazandıran yeni bir siyasi, toplumsal ve ekonomik kültürün şekillenmesinde etkili olmuştur. Açıkça modern normları kendisine örnek alan bu yeni kültür, yurt dışındaki çeşitli gözlemcilerin (daha önce Türkiye'yle anlaşmazlık içinde olan ülkelerde yaşayanlar da dâhil olmak üzere) saygısını kazandı. Bugün bile Atatürk'ün hayranları, onun reformlarının Türkleri uzun zamandır olmayı arzuladıkları halk hâline getirdiğinde ısrarcıdır: Sekülerlik, etnik milliyetçilik ve devlete bağlılık ilkeleri etrafında birleşmiş tekil bir medeni halk.

Öte yandan, Türkiye'nin kurucu cumhurbaşkanına pek de iyi gözle bakmayan Kemalist dönemde yaşamış bazı kişiler de vardır. Kurtuluş Savaşı sırasında milliyetçi davaya sadakatle hizmet etmiş olan Kazım Karabekir, otobiyografisini kaleme alırken Gazi'ye çeşitli eleştiriler yöneltmiştir. Özellikle, İzmir yargılamalarından sonra siyasi açıdan ötekileştirilen diğer kişiler tarafından yapılan bir suçlamayı tekrarlayan Karabekir, onun iktidarı diktatörce kullanma biçimlerine yönelik muhalefetini hatıralarında dile getirdi. 1938'den bu yana Türkiye içinde ve dışında başka çevrelerde de Atatürk'e yönelik eleştirilerin dozu arttı. Birçokları için onun ve hükümetinin Kürtlere, Ermenilere ve sadık Müslümanlara uyguladığı sertlik ve acımasızlığı görmezden gelmek zordur. Günümüzde, kısmen Türkiye vatandaşlarının Mustafa Kemal'in hatırasına hakaret etmesini yasaklayan kanunların bir sonucu olarak, iki dünya savaşı arası dönemde CHP'nin politikalarının hakkaniyeti, kusurları ve başarısızlıkları üzerine kamuoyu önündeki tartışmalar ve müzakereler sınırlı kalmaktadır. Örneğin

Karabekir'in hatıralarının yayımlanması, ilk basımından sonra onlarca yıl boyunca yasaklanmıştı. Türk hükümetinin, 1937'de Dersim'deki Kürtlere karşı yürütülen şiddet kampanyasıyla yüzleşmesi ancak yakın dönemde gerçekleşebilmiştir. Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, 2011 yılında CHP'li yetkililere Dersim'de katliamlar yapıldığını kabul etmeleri çağrısında bulunmuş ve Dersim'de yaşananları "yakın tarihimizdeki en acı en trajik olaylardan" biri olarak nitelendirmiştir.²

Atatürk'ün ne ölçüde yüceltildiği ve şeytanlaştırıldığı, bir cumhurbaşkanı olarak politikalarının ve mirasının nasıl yorumlanması gerektiği sorusunu akla getirir. Fakat onun bir vizyoner mi yoksa bir canavar mı olduğu konusunda fikir yürütmek yerine, bu dönemdeki eylemlerini ve başarılarını yakın geçmişinin merceğinden ve iki savaş arası dönemin küresel siyasi bağlamından görmek belki de en doğru yaklaşımdır. Bir Jön Türk olarak siyasi yetiştirme tarzı ve savaş sonrası yıllardaki dünyadaki diğer otoriter liderlerin yaklaşımları göz önünde bulundurulduğunda, Gazi'nin pek çok başarısı ve aşırılığı daha az sıra dışı ve daha anlaşılabilir görünmektedir.

Hem Türkiye Cumhuriyeti'nin hem de Cumhuriyet Halk Partisi'nin kurucusu ve başı olan Atatürk, bir Jön Türk subayı olarak köklerine birkaç önemli açıdan sadık kalmıştır. O esasında devletin muhafaza edilmesine sarsılmaz bir bağlılık duyan ateşli bir milliyetçiydi. Kendisinden önceki İTC gibi, onun CHP'si de (çok sayıda eski Jön Türk CHP'ye katılmıştı) devletçilik, rasyonalite, sekülerlik ve pozitivizm ilkelerini devlet politikalarının ön saflarına yerleştiren bir dünya görüşünün propagandasını yapıyordu. İTC ile Atatürk'ün CHP'si arasındaki önemli bir fark, ikinci partinin milliyetçiliğe verdiği önemde bulunabilir. Konumunu sağlamlaştırmasıyla birlikte, Atatürk ve destekçileri Türk ve milliyetçi olmanın ne

² Yonca Poyraz Doğan, "PM Erdoğan Apologizes over Dersim Massacre on Behalf of Turkish State," *Today's Zaman*, 23 Kasım 2011.

anlama geldiğini tartışmasız bir şekilde somutlaştırmaya ve tanımlamaya başlarken, İTC Osmanlı ve Türk milliyetçiliğinin içeriğini hiçbir zaman net bir şekilde telaffuz etmemiş ya da tanımlamamıştı. Bununla birlikte, iki parti de muhalefete karşı benzer bir yaklaşımı sahiplenmişti. Her iki yönetim de, devlet politikasını reddeden ya da bu politikadan sapan kişilerle uzlaşmaya yanaşmadı. Her iki hükümet de amaçlarına ulaşılmasını sağlamak için şiddet kullanmaya hevesliydi.

İdeolojik açıdan, bir imparatorluk subayı olarak Mustafa Kemal'in beslediği fikirler ile kurduğu ülkenin cumhurbaşkanı olarak Atatürk'ün savunduğu kanaatler arasında çok sayıda süreklilik görülebilir. O da kendi kuşağından pek çok Osmanlı subayı gibi İslam'la ikircikli bir ilişki içindeydi. Din, sadık bir Osmanlı vatandaşı olarak kendisini siyasi açıdan nasıl gördüğünü belirlese de, İslam'ı bir inanç ve ritüeller sistemi olarak özünde irrasyonel ve anti-modern bulduğu açıktır. Kadınlar, halk kültürü, ekonomi ve etnik kimlik konularında ortaya çıkan görüşleri ele alındığında, çağdaş Batı'nın entelektüel eğilimlerinin kendisi (ve yakın çalışma arkadaşlarının çoğu) üzerinde çok daha büyük bir etkisi olduğu görülür. Ne de olsa, cumhurbaşkanı olarak savunmaya başladığı Türk milliyetçiliğinin temel dayanakları ilk olarak Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda İTC'nin siyasi çevrelerinde bir şekillenmeye başlamıştı. Fakat bu milliyetçiliğin somut bir temel kazanması, Birinci Dünya Savaşı sırasında İTC hükümetinin izlediği politikaların ve Kurtuluş Savaşı'nda milliyetçilerin zafer kazanmasının ardından mümkün olmuştur. Başka bir deyişle, Atatürk'ün Türkiye'nin Müslüman Türklerden oluşan tekil bir devlet olduğunu iddia edebilmesi için Anadolu'nun yerli Hristiyanların büyük ölçüde terk ettiği (ve Türkçe konuşmayan Müslümanların korkutularak itaat ettirildiği) bir toprak parçası hâline gelmesi gerekiyordu.

Atatürk Türkiye'si'ni iki savaş arası dönemdeki diğer devrimci devletlerle karşılaştırdığımızda bir dizi çarpıcı benzerlik görürüz. Woodrow Wilson'ın "demokrasi için güvenli" bir

dünya yaratma arzusuna rağmen, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda var olan devletlerin çoğu güçlü otoriter hükümetlere sahipti. "Büyük güç ve otorite" elde etme arzusu (Karlsbad'da günlüğüne Atatürk'ün yazdığı bir ifade), çağındaki pek çok hırslı siyasi lider arasında süregelen bir eğilimi yansıtıyordu. Kendisinden önceki Enver, Talat ve Cemal gibi o da diktatörlüğü zor zamanlarda devleti kurtarmak için gerekli bir siyasi araç olarak görüyordu. Lenin, Mussolini, Stalin, Pilsudski, Cárdenas ve Hitler gibi o da mutlak otoriteyi, temel hükümet reformlarının yapılması ve tam olarak uygulanması için gerekli görüyordu. CHP'nin her türlü bağımsız örgütlenmeyi ve kamusal ifade biçimini yasaklayacak kadar iktidarı tekeline alma seviyesi dolayısıyla o dönemin tipik bir örneğini teşkil ediyordu.

Mustafa Kemal'in savunduğu ideolojik üstünlükler ile iki savaş arası yıllarda diğer genç, devrimci rejimlerin benimstedikleri göz önünde bulundurmamak, konuya daha da geniş bir karşılaştırma zemini sağlayabilir. Bağımsızlığını yeni kazanan bir dizi devlette ekonomik milliyetçilik hâkimdi. Büyük Buhran'ın başlaması ve Stalin'in Sovyetler Birliği'nde meydana gelen ekonomik mucize, Atatürk ve diğer birçoklarını sermayeyi yurt içinde toplamaya ve toplumu kendi imkânları temelinde sanayileşmeye zorlamaya itti. Wilson'un kendi kaderini tayin etme ilkeleriyle tanımlanan bir çağda, yeni tasarlanan ırk, dil ve etno-tarih kavramları Türkiye'de ve başka yerlerde yeşerebileceği topraklar buldu. Bu dönemde, Latin Amerikalıların ortak bir ırksal kökeni paylaştığı fikri olan *la raza* kavramı Meksika ve Brezilya'da büyük bir geçerlilik kazandı. Gene aynı dönemde modern ihtiyaçların yanı sıra geçmişin romantik kavramlarının sadeleştirilmiş bir modeline dayanan radikal dil reformu, Sovyetler Birliği denetimindeki Orta Asya'yı etkisi altına aldı. Benzer bir dil reformu süreci, Orta ve Doğu Avrupa'nın imparatorluk sonrası devletlerin (Yunanistan, Sırbistan ve Romanya gibi) yanı sıra Siyonizm taraftarları arasında da görülüyordu. Meksika

ve Sovyetler Birliği gibi Avrupa ve Latin Amerika devletleri de din adamlarının toplumsal etkisini ortadan kaldıran katı seküler rejimlerle yönetiliyordu. Karşılaştırma her ne kadar rahatsız edici görünse de, Kemalist ırk ve tarih kavramları ile Almanya'nın Nazi partisi ya da Japonya'nın faşist cuntasının politikalarında bulunan kaba ve bağnaz görüşler arasında paralellikler görmemek zordur. Sonuç olarak, hükümetlerin kendi halklarını modern ideallere uygun yurttaşlar hâline dönüştürmeye çalışması dönemin kaidesiydi. Halkların kitleler hâlinde yerlerinden edilmeleri ve silahlı şiddet gibi eylemleri içeren sert hükümet müdahalesi biçimleri, dolayısıyla sadece iki savaş arası Türkiye'sine özgü değildi.

Son olarak, ister kahraman ister zorba olarak görülsün, Atatürk'ün birçok önemli siyasi figür gibi iktidarının ağırlığını taşıdığı açıktır. Kendi tarihsel öneminin gayet bilincin olduğu aşikârdı ve bazı durumlarda kendisini dış dünyaya, benimsediği idealleri somutlaştıran mermer bir model olarak sunmayı seçti. Kişisel hayatına daha yakından bakıldığında, bu hayatın zorluklarıyla mücadele etmekte güçlük çektiği görülür. Kendisine kişisel olarak bağlı olan kadınlarla ve erkeklerle arkadaşlık etmekten hoşlansa da, otoritesini koruma arzusu, siyasi potansiyelini gerçekleştirmesine yardımcı olan birçok kişiyi bir kenara atmasına neden oldu. İçinde bulunduğu siyaset; annesi, çocukları ve ayrıldığı eşini kapsayan ailesiyle olan ilişkisini de aynı şekilde etkiledi. Başından geçen siyasi olaylar, cumhurbaşkanı olarak görevleri ve kamuoyunun kişisel bağlarına atfettiği sembolizm etrafındaki kadınların sevgisini ve dostluğunu kazanma arayışını belli bir seviyede tuttu. Uzun yıllardır boğuştuğu ve onu ölüme götüren alkol bağımlılığı, bazı sırdaşlarının onda gördüğü yalnızlığın bir başka kanıtı olmuştur.

Mustafa Kemal'i tamamen soyutlayarak, şahsına ve özellikle de cumhurbaşkanlığına ilişkin nihai bir muhasebe yapmak mümkün değildir. Onun kim olduğu ve neleri başardığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri ve Türkiye

Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinin hikâyesinden ayrı tutulamaz. Mustafa Kemal'i, kendisi hakkında üretilen efsanelerden sıyırmak ve onu yerel ve küresel tarihsel bağlama oturtmaya çalışmak pekâlâ mümkündür. Fakat bunu yaparken bile, oldukça insani, siyaseti ve arzuları döneminin simgesi olan bir insan keşfedilir. Öte yandan bu durum, onun hayatının devletle ve temsil etmeye çalıştığı halkla iç içe geçtiği gerçeğini değiştirmez. Ne de olsa Atatürk ve Türkiye, birçoklarının zihninde bölünmez bir bütün olarak kalmaya devam etmektedir.

BİRİNCİL KAYNAK ALINTILARI

Mustafa Kemal'in hayatından çıkarılabilecek birkaç tema vardır. Askerî bir komutan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu cumhurbaşkanı olarak olgunlaşması bir dizi içsel temayı barındırır: (1) modern Ortadoğu'da imparatorluktan ulus devlete geçiş; (2) modern fikirlerin dönemin siyasetine ve toplumuna uyarlanması ve dâhil edilmesi; (3) modern Türkiye'nin oluşumunda toplumsal şiddet ve devletçiliğin rolü ve (4) Atatürk'ün kişilik kültürünün kökenleri ve gelişimi. Aşağıdaki belgeler bu temaları yansıtır.

I.

Aşağıdaki belge, Mustafa Kemal'in 1922 kışında, Türk Kurtuluş Savaşı'nın son muharebelerinden kısa bir süre önce verdiği bir röportajdan alıntıdır. Bu metin, onun gençlik yıllarına ve Osmanlı ordusunun hizmetine girişine dair ilk kez kamuoyu önünde anlattığı hikâyeleri içerir. Metinde ayrıca Arapçada olgun anlamına gelen Kemal lakabını nasıl aldığını da açıklar.

Böylece biraz vakit geçince, annem, mektepsiz kaldığım için endişe etmeye başladı. Nihayet Selanik'te bulunan teyzemin evine gitmeme ve mektebe devam etmeme karar verildi: Selanik'te mülkiye idadisine kaydoldum. Mektepte Kaymak Hafız isminde bir hoca vardı.

Bir gün sınıfımızda ders verirken diğer bir çocukla kavga ettim. Çok gürültü oldu. Hoca beni yakaladı, çok dövdü. Bütün

vücudum kan içinde kaldı. Büyük validem zaten mektepte okumama aleyhtardı, derhal mektepten çıkardı.

Komşumuzda Binbaşı Kadri Bey isminde bir zat oturuyordu. Oğlu Ahmet Bey Askerî Rüşdiyesi'ne devam ediyor ve mektep elbisesi giyyordu. Onu gördükçe ben de böyle elbise giymeye hevesleniyordum. Sonra sokaklarda zabıtlar görüyordum. Bu dereceye vasil olmak için takip edilmesi lâzım gelen yolun askerî rüşdiyesine girmek olduğunu anlıyordum. O sırada annem Selânik'e gelmişti. Askerî rüşdiyesine girmek istediğimi söyledim. Valide, askerlikten mütehaşi idi. Asker olmama şiddetle mümanaat ediyordu. Kabul imtihanı zamanı ona sezdirmeden kendi kendime Askerî Rüşdiyesine giderek imtihan verdim. Böylece valideye karşı emr-i vaki ihdas edilmiş oldu. Rüşdiyede en çok riyaziyeyle merak sardırdım. Az zamanda bize bu dersi veren hoca kadar, belki de daha ziyade malumat sahibi oldum. Derslerin fevkında meselelerle iştigal ediyordum. Tahriî sualler yazıyordum, Riyaziye muallimi de tahriren cevap veriyordu. Hocamın ismi Mustafa idi. Bir gün bana dedi ki: "Oğlum, senin de ismin Mustafa, benim de... Bu böyle olmayacak. Arada bir fark bulunmalı. Bundan sonra adın Mustafa Kemal olsun."³

II.

Aşağıda Atatürk'ün 1927 yılında Cumhuriyet Halk Partisi'nin kongresinde yaptığı ünlü Nutuk konuşmasından bir bölüm yer almaktadır. Konuşmanın bu bölümüne geçmeden önce, Atatürk önde gelen Osmanlı yetkililerinin galip güçler tarafından önerilen üç farklı olası barış anlaşmasının şartlarını değerlendirdiklerini belirtir. Aşağıdaki metinde İngiliz

³ Sadi Borak ve Utkan Kocatürk (ed.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri: Tamim ve Telgrafları*, Cilt V (Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1972), s. 84-85. [2006]

mandası, Amerikan mandası ve Osmanlı İmparatorluğu'nda kalan her bölge için kendi kaderini tayin hakkı önerilerini neden reddettiğini açıklar.

Efendiler, ben, bu kararların hiçbirinde isabet görmedim. Çünkü, bu kararların istinat ettiği bütün deliller ve mantıklar çürüktü, esassız idi. Hakikati halde, içinde bulunduğumuz tarihte, Osmanlı Devletinin temelleri çökmüş, ömrü tamam olmuştu. Osmanlı memleketleri tamamen parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türkün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son mesele, bunun da taksimini teminle uğraşılmaktan ibaretti. Osmanlı Devleti, onun istiklâli, padişah, halife, hükûmet, bunlar hepsi medlûlü kalmamış birtakım bimâna elfazdan ibaretti.

Nenin ve kimin masuniyeti için kimden ve ne muavenet talep olunmak isteniyordu?

O halde ciddî ve hakikî karar ne olabilirdi?

Efendiler, bu vaziyet karşında, bir, tek karar vardı. O da hâkimiyeti millîyeye müstenit, bilâkaydüşarı müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek! İşte, daha, İstanbul'dan çıkmadan evvel düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz tatbikatına başladığımız karar, bu karar olmuştur.

Bu kararın istinat ettiği en kuvvetli muhakeme ve mantık şu idi: Esas, Türk millîyetinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu esas ancak istiklâli tamme malikiyetle temin olunabilir. Ne kadar zengin ve müreffeh olursa olsun istiklâlden mahrum bir millet, beşeriyeti mütemeddine muvaceshinde uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye kespi liyakat edemez.

Ecnebî bir devletin himaye ve sahabetini kabul etmek insanlık evsafından mahrumiyeti, aczü meskeneti itiraftan başka bir şey değildir. Filhakika bu derekeye düşmemiş olanların isteyerek başlarına bir ecnebî efendi getirmelerine asla ihtimal verilemez.

Halbuki Türkün haysiyet ve izzeti nefis ve kabiliyeti çok

yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa mahvolsun evlâdır!

Binaenaleyh, ya istiklâl ya ölüm! ⁴

III.

Aşağıda Atatürk ile manevi kızı Ayşe Afet İnan tarafından kaleme alınan *Medeni Bilgiler* isimli ders kitabından bir bölüm yer almaktadır. Kitap, Türkiye Cumhuriyeti'nin temel ilkelerini öğretmek amacıyla yazılmıştır. Aşağıdaki metin, laikliği açıklayan ve tanımlayan bölümden alınmıştır.

Medeniyetin geri olduğu bilgisizlik çağlarında, düşünce ve vicdan hürriyeti, baskı ve zorlama altında idi. İnsanlık bundan çok zarar görmüştür. Özellikle, din koruyuculuğu örtüsüne bürünenlerin, gerçekleri düşünebilenler, söyleyebilenler hakkında uygun gördükleri zulüm ve işkenceler, insanlık tarihinde her zaman kirli ve üzüntü veren olaylar olarak kalacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti'nde, her yetişkin dinini seçmekte hür olduğu gibi, belirli bir dinin töreni de serbesttir; yani dini tören hürriyeti korunmuştur. Doğal olarak, dini törenler güvenlik ve geleneksel törelere aykırı olamaz, siyasi gösteri şeklinde de yapılamaz. Geçmişte çok görülmüş olan bu gibi durumlara, artık, Türkiye Cumhuriyeti asla izin veremez.

Bir de, Türkiye Cumhuriyeti içerisinde tüm tekkeler ve zaviyeler ve türbeler kanunla kapatılmışlardır. Tarikatlar kaldırılmıştır. Şeyhlik, dervişlik, çelebilik, halifelik, falcılık, büyücülük, türbedarlık vs. yasaktır. Çünkü bunlar irtica kaynakları ve bilgisizlik damgalarıdır. Türk milleti böyle kuruluşlara ve onların mensuplarına katlanamazdı ve katlanmadı.

Laiklik - Türkiye Cumhuriyetinin resmi dini yoktur. Devlet idaresinde bütün kanunlar, kurallar ilmin çağdaş uygarlığa

⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech* (Ankara: Atatürk Research Center, 2008), s. 8-9.

sağladığı esas ve şekillere, dünya ihtiyaçlarına göre yapılır ve uygulanır. Din anlayışı vicdani olduğundan, Cumhuriyet, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin çağdaş ilerlemesinde başlıca başarı etkeni görür.⁵

IV.

Aşağıda, Kurtuluş Savaşı sırasında Fransız işgalinden kurtuluşlarının anısına Türkiye'nin güneyindeki Gaziantep'in halkına Atatürk'ün gönderdiği bir telgraf yer almaktadır. Eskiden Antep olarak bilinen kent ile çevresindeki ilçeler Birinci Dünya Savaşı'ndan önce çok sayıda Türk'e, Ermeni'ye, Kürt'e, Arap'a ve diğer gruplara ev sahipliği yapmaktaydı. Şehir Gaziantep adını aldığı anda Sünni Müslüman Türkçe konuşanlar şehrin çoğunluk nüfusu hâline gelmişti ("gazi" bölgede Fransızlara karşı direnişe katılan Kuvayı Milliyecilerin anısına kullanılan onurlandırıcı bir terimdir).

On beş sene evvel Antep, ki sadece bir Türk şehridir, her nasılsa yabancı kuvvetlerin eline düşmüş bulunuyordu. Bu tek Türk şehri, hiç bir yerden maddi yardım görmeksizin kendi kahramanlığı ile, kendini kurtardı ve (Gazi) unvanına bihakkin liyakat kesbetti. Gazi Anteplileri, o gün olduğu gibi bugün dahi, derin hürmetle takdir ederim.

(Türküm) diyen her şehir, her kasaba ve en küçük Türk köyü, Gazianteplileri kahramanlık misali olarak alabilir. En eski çağlardan beri tarihî Türk yurtlarında, Türklüğün yüksek varlığını kahramanlıkla tesbit etmiş olanlarla, şahsen beraber olduğumu beyan etmekten duyduğum zevk ve saadet yücedir.⁶

K. Atatürk

⁵ Ayşe Afetinan (ed.), *Medeni Bilgiler ve M. K. Atatürk El Yazıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969), s. 56.

⁶ *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, IV (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), s. 656–657. [2006]

İkincil Kaynaklar

- “Dersim Katliamı’nda Kimyasal İzi İlk Kez Ortaya Çıktı”, Radikal, 12 Nisan 2013, http://www.radikal.com.tr/turkiye/dersim_katliaminda_kimyasal_izi_ilk_kez_ortaya_cikti-1164486 (erişim 5 Mayıs 2015).
- “Ataturk,” The New York Times, 11 Aralık 1938.
- “Gazi Mustafa Kemal Atatürk” Hamburger Fremdenblatt, 11 Kasım 1938. *Atatürk und Die Türkei in der deutschen Presse (1910–1944)*. Akt., S. Eriş Ülger, Hückelhoven: Schulbuchverlag Anadolu, 1993.
- “Kemal Atatürk gestorben”, Deutsche Allgemeine Zeitung, 11 Kasım 1938. *Atatürk und Die Türkei in der deutschen Presse (1910–1944)*. Akt., S. Eriş Ülger, Hückelhoven: Schulbuchverlag Anadolu, 1993.
- “Kemal Presents Nationalist Views,” New York Times, 4 Mayıs 1920.
- “Mustafa Kemal Pascha”, Hamburger Nachrichten, 12 Şubat 1921. *Atatürk und Die Türkei in der deutschen Presse (1910–1944)*. Akt., S. Eriş Ülger, Hückelhoven: Schulbuchverlag Anadolu, 1993.
- “The Stubborn Turk”, The New York Times, 5 Mayıs 1920.
- Ahmad, Feroz, *The Making of Modern Turkey*, Londra: Routledge, 2002.
- Aktar, Ayhan, “Homogenising the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered”. *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*. Der., Renee Hirschon, New York: Berghman Books, 2008.
- Arar, İsmail, *der. Atatürk’ün İzmit Basın Toplantısı*, İstanbul: Burçak Yayın, 1969.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *The Great Speech*, Ankara: Atatürk Research Center, 2008.

- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Cilt IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Aydemir, Şevket Süreyya, Tek Adam: Mustafa Kemal, 1919–1922, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2007.
- Borak, Sadi ve Kocatürk, Utkan, Der. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri: Tamim ve Telgrafları, Cilt V, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1972.
- Bozok, Salih ve Bozok, Cemil, Hep Atatürk'ün Yanında, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1985.
- Dumont, Paul, “The Origins of Kemalist Ideology”. *Atatürk and the Modernization of Turkey*. Der., Jacob Landau, Boulder, CO: Westview Press, 1984.
- Erickson, Edward, Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in World War I, Westport, CT: Greenwood Press, 2001.
- Erim, Nihat, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.
- Gazi Mustafa Kemal, NutukSöylev, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981.
- Hale, William, Turkish Politics and the Military, London: Routledge, 1994.
- Haley, Charles D., “A Desperate Ottoman: Enver Pasa and the German Empire”, Middle Eastern Studies 30, no. 2, 1994.
- Hanioglu, M. Şükrü, Atatürk: An Intellectual Biography, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011.
- Hart, Peter, Gallipoli, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- İğdemir, Uluğ, Atatürk'ün Yaşamı, I Cilt, 1881–1918, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1980.
- İnan, Arı, Der. Tarihe Tanıklık Edenler: Cumhuriyet Kurucu Kuşağıyla Söyleşiler, İstanbul: Türkiye Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- İnan, Ayşe Afet, (der.) Medeni Bilgiler ve M. K. Atatürk El Yazıları, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969.
- İnan, Ayşe Afet, Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Jackh, Ernest, The Rising Crescent: Turkey Yesterday, Today, and Tomorrow, New York: Farrar & Rinehart, 1944.

- Jwaideh, Wadie, *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2006).
- Karpat, Kemal, *Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, Oxford: Oxford University Press.
- Kinross, Partick, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, London: Phoenix Giant, 1998.
- Kreiser, Klaus, *Atatürk: Eine Biographie*, Munich: Verlag C. H. Beck, 2008.
- Macfie, A. I., *Atatürk*, Essex, UK: Pearson Education Limited, 1994.
- Mango, Andrew, *From the Sultan to Atatürk*, London: Haus Histories, 2009.
- Mango, Andrew, "Ataturk and Kurds," *Middle Eastern Studies* 35, no. 4, 1999.
- Mango, Andrew, *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*, Woodstock, NY: Overlook Press, 2000.
- Marashi, Afshin, "Performing the Nation: The Shah's Official State Visit to Kemalist Turkey, June to July 1934". *The Making of Modern Iran: State and Society under Riza Shah*. Der., Stephanie Cronin, London: Routledge, 2003.
- Poyraz Doğan, Yonca, "PM Erdoğan Apologizes over Dersim Massacre on Behalf of Turkish State", *Today's Zaman*, 2011.
- PRO/FO 371/4161/49194, 19 Mart 1919.
- PRO/FO 371/5044/1917, 19 Mart 1920.
- Qureshi, M. Naeem, *PanIslam in British Indian Politics: A Study of the Khilafat Movement, 1918–1924*, Leiden: Brill, 1999.
- Resneli Ahmet Niyazi, *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyzai Hatıratı*, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003.
- Shaw, Standford, *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation, 1918–1923: A Documentary Study*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- Stavro, Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878–1912*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1967.
- Smith, Michael Llewellyn, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919–1922*, London: Hurst & Company, 1998.

- Tüfekçi, Gürbüz, Der. Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983.
- Türköz, Meltem, "Instrumentalizing Fantasy: The Process of Surname Legislation in the Republic of Turkey 1934–1937", *Towards a Social History of Modern Turkey: Essays in Theory and Practice*. Der., Gavin D. Brockett, İstanbul: Libra Press, 2011.
- United States National Archive (USNA) Record Group (RG) 59, 867.00/1999, 16 Haziran 1928.
- USNA, RG 59, 867.001 Ataturk, Kamal/75, 15 Kasım 1938.
- USNA, RG 59, 867.001K31/35, 14 Mart 1929.
- Uzer, Tahsin, Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979.
- Volkan, Vamık, ve Itzkowitz, Norman, The Immortal Atatürk: A Psycho biography, Chicago: University of Chicago Press, 1984.
- Webster, Donald, The Turkey of Atatürk: Social Process in the Turkish Reformation, Philadelphia: American Academy of Political and Social Science, 1939.
- Yalman, Ahmet Emin, Turkey in My Time, Norman: University of Oklahoma Press, 1956.
- Zürcher, Erik, "Renewal and Silence: Postwar Unionist and Kemalist Rhetoric on the Armenian Genocide". *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*. Der., Norman Naimark, Ronald Suny, ve Fatma Müge Göçek, Oxford: Oxford University Press, 2011.

DİZİN

31 Mart Vakası 113
1878 Osmanlı-Rus Savaşı 30
1909 darbesi 44

A

II. Abdülhamid 33, 37, 38, 39, 41,
42, 43, 47, 52, 86, 108, 113, 136,
137, 182, 184, 209
Abdülmecid 145, 153, 160
Ağrı İsyanı 194, 195
Ahmed Cemal Paşa 62
Ahmed eş-Şerif es-Senusi 119
Ahmet Cemal Paşa 57
Ali Rıza (Efendi) 25, 26, 28
Allenby, Edmund 87
Amasya Genelgesi 100, 102
Ankara Antlaşması 118
askerî eğitim 17, 29, 30
atletizm kültürü 148

B

Balkan Savaşları 51, 53, 56, 58, 59,
61, 62, 63, 86, 201
Bele, Refet 105, 141, 145, 154, 162
Birinci Dünya Savaşı 15, 16, 20, 44,
49, 51, 53, 56, 57, 63, 74, 77, 84,
85, 88, 89, 90, 92, 95, 97, 105,
106, 107, 108, 113, 120, 122, 127,
134, 135, 136, 139, 141, 147, 151,
158, 171, 172, 189, 195, 201, 205,
206, 216, 217, 224
Bozok, Salih 209

C

Cárdenas 217
Cebesoy, Ali Fuat 32, 95, 97, 100,
162, 171, 176
Cemal Paşa 57, 62, 80, 83, 127, 217
Conker, Nuri 32
Corrine 61, 68, 72, 76

Cumhuriyet Halk Partisi 90, 168,
172, 177, 180, 215, 221
cumhuriyet hükümeti 155, 158, 195
cumhuriyetçilik 162

Ç

çağdaş küresel düzen 204
Çakmak, Fevzi 197

D

Damat Ferid 110, 122
devletçilik 46, 198, 215
Devlet-i Aliye-i Osmaniye 112
devletin merkezileşmesi 46
dinî: ~ eğitim 28; ~ vakıflar 159

E

Edirne zaferi 62
Enver Paşa 40, 44, 50, 51, 55, 57,
58, 62, 64, 69, 77, 78, 79, 80, 81,
82, 83, 87, 88, 93, 97, 98, 104,
126, 127, 139, 172, 217, 226
Ermeni tehirci 76, 134
Erzurum Kongresi 101, 102, 103,
111

F

Falkenhayn, Erich von 77
Fikriye 146, 147, 163
Franz Ferdinand 63

G

von der Goltz, Colmar 33
Gökçen, Sabiha 195
Güneş Dil teorisi 188, 189

H

Habsburg İmparatorluğu 109
Halis, Keriman 206
halk ayaklanması 164

Halk Zümresi 117, 125
Hanioglu, Şükrü 13, 30, 33
Hatzianestis, Georgios 132
Heyet-i Temsiliye 102, 103, 105,
106, 111
Hicaz demiryolu 42
Hitler 200, 217
hizipçilik 87, 197

I
İkinci Dünya Savaşı 16, 213
İnönü Savaşı 143, 158
İslami kültür 167
İsmet Paşa 125, 128, 138, 143, 148,
152, 157, 158, 159, 176, 181, 194,
199, 212, 213
İstiklal Mahkemesi 165, 166, 170,
171
İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) 37,
40, 43, 52, 171; ~merkez komitesi
57; ~ rejimleri 86; ~ yönetimi 196

J
Jäckh, Ernest 212
Jön Türk: ~ Devrimi 39, 40, 42, 45,
46, 47, 50, 136; ~ troykası 151

K
kadınlara oy kullanma hakkı 167
kadim Osmanlı düzeni 182
Karabekir, Kazım 95, 101, 117,
138, 162, 171, 214
Karakol Cemiyeti 94, 95, 96, 97,
98, 101, 103, 105, 126, 139, 171
Kemalizm 199
Kurtuluş Savaşı 11, 20, 60, 76, 91,
105, 113, 119, 127, 130, 132, 133,
134, 136, 137, 139, 140, 141, 142,
143, 144, 146, 155, 156, 164, 168,
169, 172, 174, 176, 180, 183, 189,
194, 195, 197, 213, 214, 216, 220,
224
Kuvayı Milliye 75, 91, 92, 96, 97,
98, 103, 105, 106, 107, 109, 111,
112, 118, 120, 121, 122, 124, 125,
127, 138, 139, 158
Kuvayı Seyyare 124, 125

L
Latife 143, 146, 147, 149, 154, 156,
163, 169, 170, 176, 177, 206
Lenin 116, 153, 217
Lozan 143, 145, 148, 149, 151,
152, 194, 199, 200

M
Meclis-i Mebusan 43, 44, 56, 93,
106, 107, 109, 110, 111, 112, 134,
199
medeni uluslar 177
milli: ~ direniş güçleri 100; ~ Hare-
ket 20, 119, 121, 123, 124, 126,
128, 129, 131, 134, 136, 137, 138,
143, 148, 157, 174, 182, 183; ~
kongre 94; ~ mazi 152
millileştirme politikası 193
milliyetçi birlikler 118, 122, 129,
131, 132
General Milne 111
Misak-ı Milli 107, 108, 109, 117,
118, 141, 148, 199
modern: ~ cumhuriyet 21, 182; ~
eğitim 34
modernlik 17
Mondros Mütarekesi 82, 83, 84, 88,
93, 101, 134, 136, 144
Moskova Antlaşması 117, 119
Mussolini 217
Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 101,
102, 103, 104, 106, 109, 110, 111,
116, 139, 152, 159
mülksüzleştirme 74

N
Namık Kemal 34

O
Obregon, Alvaro 153
Okyar, Ali Fethi 32, 58, 59, 60, 93
Okyar, Fethi - 32, 58, 93, 110, 181
Orbay, Rauf 97, 100, 101, 105, 110,
144, 145, 152, 153, 162, 171, 172
Osmanlı: ~ Devleti 26, 28, 30, 33,
38, 47, 54, 55, 56, 57, 62, 63, 64,
69, 77, 81, 83, 90, 100, 102, 108,
111, 136, 137, 139, 142, 164,

- 175, 180, 222; ~ hanedanı 159; ~
İmparatorluğu 11, 15, 16, 17, 18,
20, 21, 22, 23, 25, 28, 30, 34, 35,
49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 60,
63, 69, 74, 76, 77, 79, 80, 81, 82,
84, 85, 88, 89, 90, 102, 103, 107,
108, 111, 112, 113, 115, 116, 117,
119, 120, 130, 134, 135, 136, 139,
142, 143, 147, 159, 184, 187, 191,
201, 204, 211, 212, 218, 222; ~
vatanseverliği 87
- Ö
Ömer Naci 32, 34, 35
Özalp, Kazım 32
özel sermaye 196
- P
Papoulas, Anastasios 128, 130
paramiliter şiddet olayları 99
Peker, Recep 190, 191
Pilsudski 217
- R
Rıza Şah 203
- S
Sadabad Paktı 201
Sakarya Savaşı 129
saltanat 28, 43, 85, 145, 168
von Sanders, Liman 64, 66, 68, 69,
81, 82, 84, 89
seküler bilgi 28
sekülerlik 17, 71, 215
Sevr Antlaşması 115, 117, 123, 134,
148, 199
Sovyetler Birliği 16, 116, 117, 118,
152, 153, 194, 202, 217, 218
sömürge birlikleri 66
Stalin 217
- Ş
Şakir Zümre 60
Şeyh Sait 164, 165, 166, 168, 169,
170
- T
Tahrir-i Sükûn Kanunu 165, 169,
173
- Talat Paşa 62, 69, 83, 87, 98, 104,
217
tehcir politikası 74
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
(TCF) 162, 166, 170, 171, 180
Teşkilat-ı Mahsusa 94
Türk Milli Hareketi 157
Türk Tarih Kurumu 31, 79, 80, 83,
90, 100, 187, 188, 189, 197, 224,
225, 226, 227, 228
Türk: ~ dilinde reform 184; ~ mede-
niyeti 204; ~ tarih tezi 189
- U
ulus aşırı ticaretin 23
ulusal kimlik 17, 154
Uzer, Tahsin 31
- V
Venizelos, Eleftherios 95
Verdun Muhaberesi 77
Versay Barış Antlaşması 16, 109,
139
VI. Mehmet Vahdeddin 82, 87, 102,
110, 112, 115, 121, 136, 141, 144,
145, 158
- W
Woodrow Wilson 109, 183, 216
- Y
Yalman, Ahmet Emin 178
Yıldırım Orduları Grubu 78, 79
yönetim felsefesi 179
- Z
Ziya Hurşit 170, 171
Zübeyde Hanım 26, 27, 29, 154,
155